شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال، شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا ئائىل ژۇرنال

BULAK

2006
6

بۇلاق

ISSN 1005 0876
12 >
9 771005 087006

源泉(布拉克)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بر یر ایساقلادونکنک باریب اقبال بیلان رضالیغین بولماسه تور

ب تخنکه غایب بولوب ایشیدیب بر آواز کلدیکه تور توب بیله نوع

بولوب بیعیلب قالیبمن ویدی ملا ولی نخجندی لوسوزنی ایشیتیب

زار زار یغلاب ایدیکیم خدای تعالی اینز که سرفرزند عطا قیلیب دور

اگر وقبول بولسه صاحب خروج و صاحب سلوک ایدی

اوزونکنی پاک لیق بیله توتقیل تیز باریب اقبال بیلان

رضالیغینی الیب کیلکیل دیدی بعده خواجه ورایکه دانه اوزون اکرایکی قول

الیب بقانینک لیدا قیوب باتراز زنتک تاشهدا انکا دانه اوزونی

تکرنی ب ودرت رضالیقلونکنی دیب رضالیغینی اوپیکه کلدی

علی هذا القیاس تا تاریخقه بر مینک قرق دو بیل دن کیچن این

مشرب دنیا قیوزیلما ظهور قیلدیلار کبوتر ملا دکم بر بشرم ودنش نیز در

تمام بولدو ورهه خلق کبوتر صفت خوش تت بولدیلار امالبو عیال

بچه کوندوز بر بردم ارام الملک یشغلار ایردی بوحالغه اتا انالاری

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

بۇلاق

27-يىل نەشرى

ئومۇمىي 111-سان

www.uyghurkitap.com

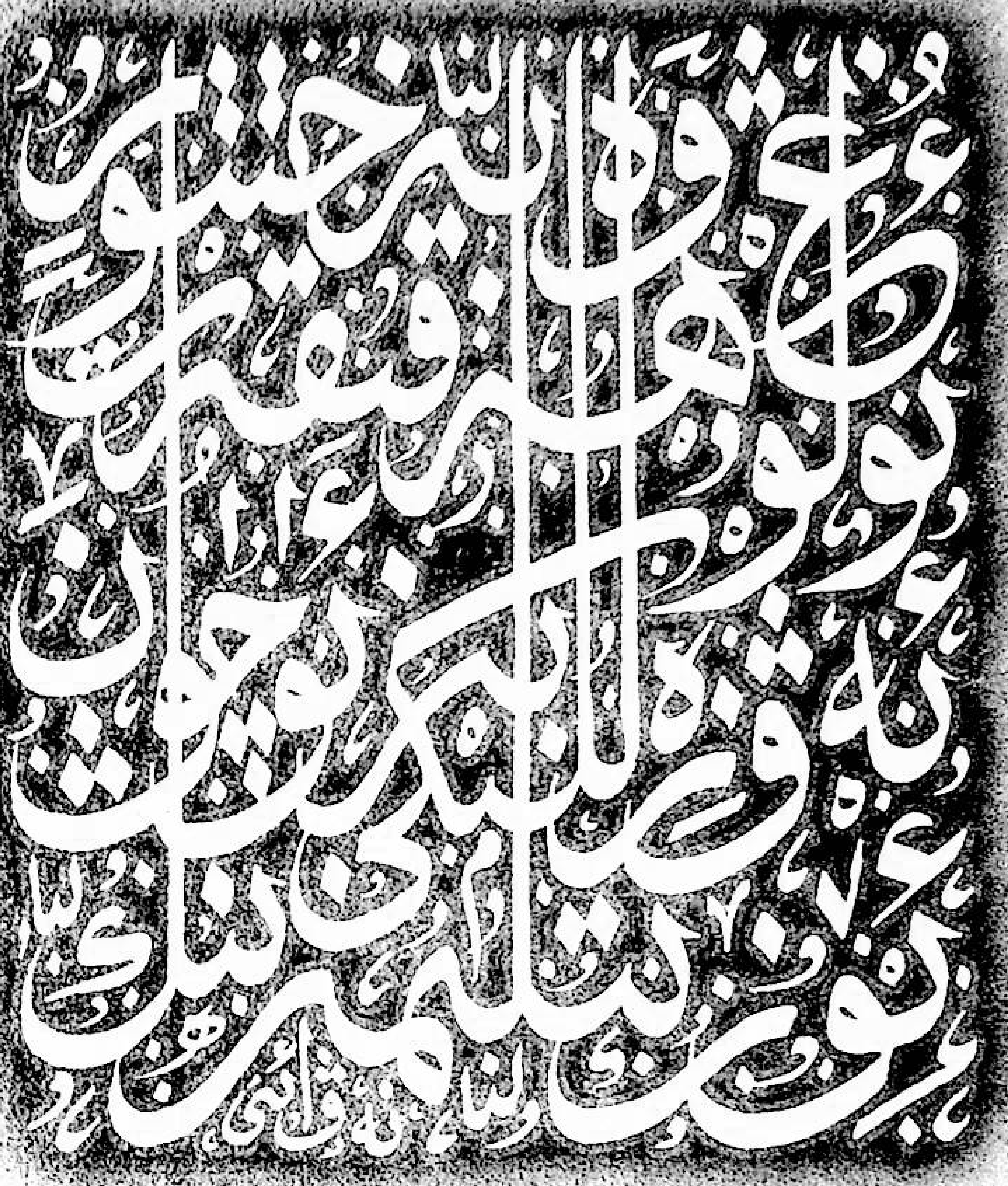

ئۆز تىلىمىزنىڭ ئەۋزەللىكى بىز ئۈچۈن ئۇلۇغ ھەقىقەت ۋە بەختتۇر.

—— ئەلىشىر نەۋائى

ھۆسن خەتنى ھەبىبۇللا ھامۇت يازغان

2006- يىللىق 6- سان

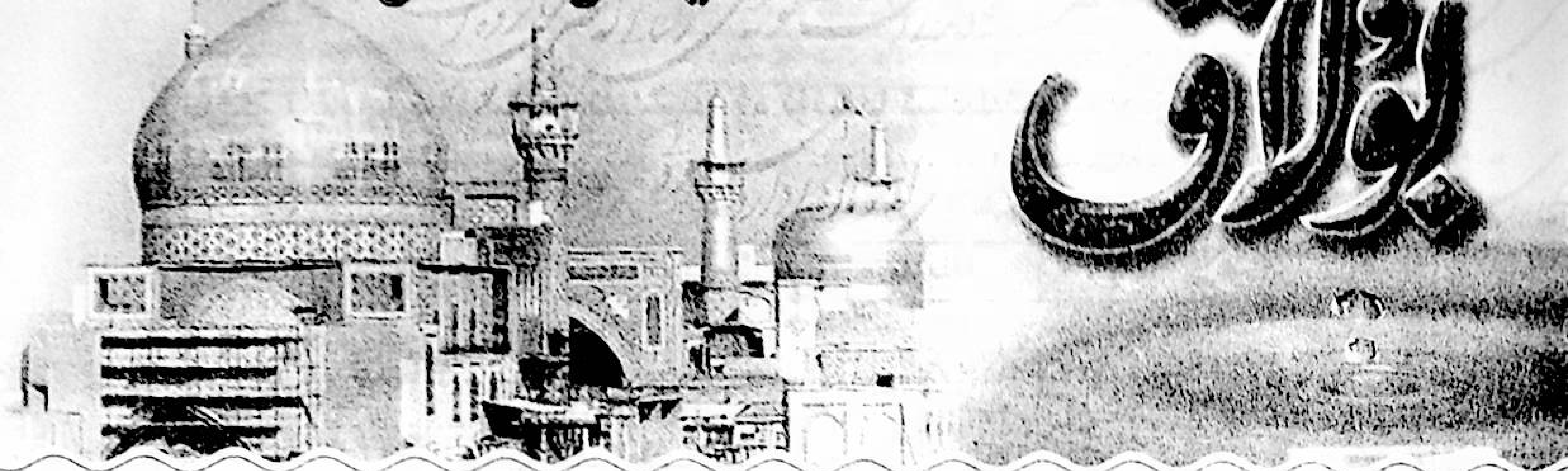

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن
(ئالىي مۇھەررىر)

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن
(كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

قىسسەئى مەشرەب .... خاجە ئەھمەد (5)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھمەد بۆگۈ

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تۇرپان ۋەسىقىلىرى .... (28)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: نەجىبە ئەمىن

زۇبدەتۇل ئەخبار .... ئەبۇمۇھەممەد ھەسەن شېئىرى (32)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: رەجەپ يۇسۇپ

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

خەمسە تەلقىنلىرى .... توختاسىن جالالوۋ (41)

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئابلىمىت ياقۇبى

مەسئۇل مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن

مەڭگۈ تاشلاردا ئىشلىتىلگەن تەۋسىپلەر ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەدەنىيەت ئامىللىرى تـوغرىسىدا .... مـۇھەممەتئىمىن ئاتاۋۇللا (54)

بىزدىكى ئەخلاق ـ پەزىلەت

قىزىمغا .... پەرىدە ئەمىن (68)

مەدەنىيەت ۋە فولكلور تەتقىقاتى

خوتەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى .... تۇرنىسا روزى (78)
مەڭگۈ ئۆچمەس ئابىدە ـــ تۆگمەن .... مەتقاسىم ئابدۇراخمان (86)
ئۇيغۇرلارنىڭ چاي ئىستېمالىغا نەزەر .... گۈلزەپەر مۇھەممەت (92)
دولان مۇقام تېكىستلىرىدىكى بەزى ناتوغرا ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا ....
.... يۈسۈپجان مۇھەممەت تۇغمان (97)

ئوقۇرمەنلەر ساداسى

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى شانلىق نەتىجە .... ئوسمان ئىسمائىل (106)

※ ※

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: بارخان

※ ※

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: **دىلدا يار** (بىلال نازىمى ئەسەرلىرىگە سىزىلغان قىستۇرما رەسىم)
مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى بەتلىرىدە: **قىسسەئى مەشرەپنىڭ قولىيازما نۇسخىسى**
مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: **ئاشىق يىگىت** (بىلال نازىمى ئەسەرلىرىگە سىزىلغان قىستۇرما رەسىم)

تەھرىر بۆلۈمىمىزنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2827726 (0991)

قىسسەئى مەشرەب

خاجە ئەھمەد

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەد بۆگۈ

مەزكۇر ئەسەر قىسسە شەكلىدە ھەم نەزمە ھەم نەسرىي ئارىلاش يېزىلغان بولۇپ، نەسرىي قىسمى ئۆتكۈر يۇمۇر تۈسىنى ئالغان تولىمۇ قىزىقارلىق ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە چوڭقۇر مەزمۇنلاردىن تەشكىل تاپقان بولسا، شېئىرىي قىسمى مەردانىلىك، ئىسيان، ساداقەت ۋە ئىنسانىي غۇرۇر تۇيغۇلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغان. ھەربىر مىسرا كىشى قەلبىنى لەرزىگە سالىدۇ.

ئومۇمەن، ئەسەردە باشتىن ـ ئاخىر يالغانچى، خۇشامەتچى، تەمەخور، نادان، نەپسانىيەتچى كىشىلەر كۈچلۈك يۇمۇرستىك تىل ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق قامچىلىنىدۇ. مۇتەئەسسىپ ئىدىيە، چېكىدىن ئاشقان خۇراپاتلىق ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن تەنقىد قىلىنىدۇ. ئادالەت، ھەققانىيەت، پاكلىق ۋە ھالاللىق چەكسىز مۇھەببەت بىلەن كۈيلىنىدۇ. ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى قىزىقارلىق، تىلى ئاممىباب.

بۇ ئەسەر نىيازخوجا مىڭ بېگى دېگەن كىشىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن خوتەندە ھىجرىيە 1230 ـ يىلى (مىلادىيە 1814 ـ 1815) خاجە ئەھمەد تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنىپ، كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىدىن رەتلىنىپ نەشرگە تەييارلاندى.

(بىسمىللاھىر ـ رەھمانىر ـ رەھىم)

دەيىن سۇببۇھۇم ھەقغە ھەمدۇ سەنا،
ئېرۇر سۇنئىدىن بارچە ئەرزۇ سەما.

جەھاننى مۇنەۋۋەر قىلىپ ئافتاب،
شەبىستاننى شەمئ ئەيلەدى ماھتاب.

بۇلارغە بېرىپ جايى زور ئەلەست،
قىلىپ كۆكلەرنى بالا، زىمىنلەرنى فەست.

بولۇپ جارىي ئۇل چەشمەئى بەھرلەر،
تېگىز، كان ئىلە ھەر سىيم ـ زەر.

قىلىپدۇر بۇلارغە ئەجەب تەربىيەت،
بۇلەك رەگى ھەيئەت، بۇلەك زىينەت.

سالىپ مۇشت تۇفراقغە لۇتق نەزەر،
سەھاب ئىچرە كەلتۇردى سۇيى مەتەر.

ئۆزى رۇھىدىن جان ئەتا ئەيلەدى،
ئەدۇۇ جانىغە كۆپ خەتا ئەيلەدى.

خۇسۇسەن مۇھەممەد تۇفەيلىغە نۇر،
ئانىڭ شەئنىگە قىلدى ئۇل زۇھۇر.

.......①

دەيىن ھەمدىدىن سۇڭرە نەئتى نەبىي،
رەسۇل ھەبىبدۇر قۇرەيشىي مەككىي.

سەزاۋەر ئولۇپ ئېردى مىئراجى ھەق،
ئىلىكدىن ئىشارەت قەمەر بولدى شەق.

بۇراقغە سەۋارە بولۇپ ماھدەك،
يەتتىنچى سەمادىن ئۆتۈپ باددەك.

كېلىپ تۇردى رەفرەف زىھنى بۇسرەتىپ،
كى ئەرش بىلە كۇرسىنى تىترەتىپ.

بارىپ تۇردىلار قابى قەۋسەينغە،
كى ھەمراز ئولۇپ پاك يەزدانغە.

تىلەپ ئۇممەتىنىڭ گۇناھىنى ھەبىب،
ئىلاھا، ئۆزۈڭ ھازىق ھەم تەبىب.

پەيەمبەركى خاتەم ھەبىبى خۇدا،
گۇنەھ ئىللەتىغە شەفائەت شەفا.

---

① مۇشۇ يەردىن باشلاپ ئىككى بەت ئەترايىدا يوقالغان.

ئاناڭ روھ پاكنى قىلىپ ھەممەدىن،
مۇقەددەم يەنە ھەمە مەخلۇقدىن.

خۇداۋەندە ئالەم ئاڭا ئىشقباز،
كى مەئشۇق ھەمەدىن بولۇپ سەر ئەفراز.

تىفلى جەھان ئول شەھەنشاھىدۇر،
ھەمە كەسىب ئول دىل ئاگاھىدۇر.

ئەگەر لايى ئىسيان پاتسە كىشى،
چىقارماق ئانىڭدا دىمى ئاسايىشى.

ئەگەر قىلماسە لۇتق ـ رەھمەت ماڭا،
يېتەر ھەردەمى كۆپ ئۇقۇبەت ماڭا.

تۇتار شەفقەتىڭدىن بۇ ئاسىي ئۇمىد،
تىھى دوستىدۇر يوق خەلايىق خەرىد.

ئىلاھا، ماڭا ئەيلەسەڭ مەرھەمەت،
نەئت نەبىيدىن سۆزۈڭ دېسەم مەنقەبەت.

مۇقەددەم نەبىيى دوست سىددىق غار،
ئىككىنچى ئۇمەر ئەدلىدۇر ئېئتىبار.

ئۈچىنچىسىۇ ئوسمان نۇرىن ئېرۇر،
چەھارۇم ئەلى شىرى يەزدان ئېرۇر.

ئەبۇبەكرى، سىددىق فەزىلەتلەرى،
نەبىي ۋەھيىدىن سىددىقدۇر ئىلگەرى.

دېدى ئانچە بىمار ئولۇپ شىددەتى:
بەقاغە ئەگەر ئەيلەسەم رىھلەتى.

مەنى ئېلتىبان رەۋزەغە مۇستەفا،
كى فەرياد ئېتىڭ كەلدى سىددىق سەفا.

ئىجازەت بەرسەلەر ئەگەر دەفن ئېتىڭ،
ۋەگەر بولماسە نەيلەي نەفىي ئېتىڭ.

ئاچىلدى ئاڭا رەۋزەدىن بىر ئىشىك،
كېلىپ دوستىغە دوست دەپ بىر ئاۋاز بىيىك.

رەسۇل يانلارىدا بۇلار دەفن ئېتۇپ،
يانىپ كەلدىلەر ئەسھابلار يەر ئۆپۈپ.

قىلۇر ئېردىلار نەقل پەيغەمبەرى،
ئۆمەر بولدى ئېسلامنىڭ داخىلى.

ئانىڭ فەزلىدىن ئول كۈنى كىردىگار،
قۇرۇپ مىڭ توقۇز ئەنبەرى زەرنىگار.

ئانىڭ ھەربىرىدە بىر ئالىي شەھى،
كى ئىسلام قىلچىنى چافار بىر ئاگاھى.

ئېرۇرلار ئۆمەر مەشئەلى ئىسلام،
نەبىي بۇ سىفەت قىلدى شىرىن كەلام.

ھەيا بابىدا بىبەدەل ئۇسمان،
ئىككىنچى نۇرغە بولدىلار پاسبان.

مەلائىك بۇلاردىن قىلۇرلار ھەيا،
قىلۇر ئېردىلار گىريە شامۇ سەبا.

بۇلار قىلدىلار جەمئ قۇرئان تەمام،
ئازاد قىلدى ھەر سۇرەدە بىر غۇلام.

نەمازى ئىكى رەكئەت بولسەلەر،
قىرائەتدە قۇرئان تەمام قىلدىلەر.

بۇ ئىكى جەھان سەرۋەرى مۇستەفا،
ئاڭا ئېردى داماد شەھى مۇرتەزا.

قىيامەت كۈنى نۇردىن بىر قەدەھ،
ئالىپ ئىلكىگە تۇرغۇسىدۇر سەرەھ.

بۇلار ھەۋزكەۋسەر سۈيىدىن بېرۇر،
ھەمە تەشنەلەبلەر ئالىپ سىبقارۇر.

ئەگەر كىرسە جەننەتكە جەۋلان قىلىپ،
ھەمە ھەۋز كەۋسەرنى تەيران قىلىپ.

بىھىشت ئىچرە بىر نۇر پەيدا دۇرۇر،
خەلايىق دېگەي:«ۋەقتى دىيداردۇر».

ئىلاھا، بۇ تۆرتى شەھى سەرۋى رەۋان،
ماڭا ئەيلەگىل مۇشفىق ھەم مېھرىبان.

خۇدا ھەمدىگە، نەبىي نەئتىگە چەھارىيارلار،
.... ①

يوق ئېردى دېمەككە تەخداشىم،
پارسىي، تۈرك ئەلفاز ئىدى بىلىشىم.

بۇلار نەشئەسى ھالىمە سالدى ھۇش،
ئەتا ئەيلەگىل بىر قەدەھ مەيفۇرۇش.

* * *

شەرىئەتنىڭ بۇلۇتى، تەرىقەتنىڭ يولباشچىسى، سادىق ۋە زاھىد ئاشىق، مەملىكەت سۆيەر، پۇخراپەرۋەر دانالىرىمىزغا روشەن ۋە مەلۇم بولسۇنكى، ھەزرەتى ئىشان مەشرەبنىڭ كىتابلىرىنى جەمئ قىلماقنىڭ سەۋەبى بۇ ئىدىكى: شىجائەت مەيدانىنىڭ مەرد - مەردانىسى، ساخاۋەت بابىنىڭ ھاتەم زامانىسى، پۇخرا ئەھلىنىڭ ھىمايىچىسى ۋە مەملىكەت دىيارىنىڭ گۈلتاجى، يەنى نىياز خوجا مىڭ بېگى (ئاللاتائالا ئۇنىڭغا سالامەتلىك ئاتا قىلغاي !):

ھەر كىشى مەشرەبنىڭ بېيىتلىرىنى بىلگىنىچە ئوقۇپ يۈرۈپتۇ. قايسى شەھەردە ۋە قايسى دىياردا يەنە قانداق بېيىتلىرى ئوقۇلۇۋاتىدۇ، بىزگە مەلۇم ئەمەس. بەلكى بىرلا قېتىم ئوقۇپ ئۆتمەك بىلەن بۇ بېيىتلارنىڭ كۆڭۈل سەھىپىسىدىن قارار تاپمىقى ھەم مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ھەزرەتى ئىشان مەشرەبنىڭ غەزەللىرىنى پۈتۈپ بىر مۇجەللەت (توم، جىلد) كىتاب قىلساڭ، دەپ ئەمر قىلدى. بۇ سەرمايىسىز پېقىر ۋە ئېتىبارسىز ھەقىر، ئىقتىدار جەھەتىدىن تۈركىي مەكتەپدار ۋە گۇناھى كەبىرگە ماتەمدار خاجە ئەھمەدكىم، تېخى كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرۈلمىگەن بىرقانچە نۇسخىنى يىغىپ، بىرمۇنچە غەزەلنى ئاختۇرۇپ ئىلغاپ چىقىپ، ۋاراق سەھىپىسىنى قەلەم ئۇچى بىلەن ئۈز يۈزىدەك قارا قىلماققا قەدەم قويدى.

---

① بۇ بىر مىسرا چۈشۈپ قالغان.

ئەدالەت بەيانىدا يەكتا گەۋھەر،
شۇجائەت تەرىقىدە ھەم شىرى نەر.

بۇلارغە ئاتا خاجە شەمسىددىن،
ئىبادەت يولىدادۇر پاك دىن.

ئۇلۇغلارغە تاپماس كىچىكلىك نەسەب،
كىچىكلەر ئارا ئىززەمەس ھىچ ھەسەب.

غەرىب، بىنۇەلەرگە بەسى مىھرىبان،
يۇرۇر ئىشكىدە كۆپ زەئىف ناتەۋان.........

بۇيۇرسە دەبان ئىش ماڭا مۇنتەزىر،
تۇرۇپدۇر ئۇمىددە بىلىپ مۇفتەخىر.

كى ئەمر ئەيلەدى ئۇشبۇ مەكتۇبغە،
يېتىپ بۇ فەقىر ئانچە مەتلۇبغە.

ئاتام ھەم ماڭا يار ـ باۋەر بولۇپ،
نەچە بەھرى غەمدە ئاشناۋەر بولۇپ.

نەچە كۆرمەگەن يەردە يول كۆرسەتىپ،
سۇخەن نەبزىدىن دۇدلار ئۆرلەتىپ.

نەچە كۈن بۇ رەڭ ماجىرا قىلغالى،
ۋەرەق سەفھەسىنى قارا قىلغالى.

قەدەم قويىدى بۇ كۈن ئىجازەت بىلە،
تۈمەن ئەجز، يۈز مىڭ خىجالەت بىلە.

خۇداۋەندە ئالەم ئىنايەت قىلىپ،
يارۇتسە كۆڭۈلنى كەرامەت قىلىپ.

ھەبىبى خۇدا ئەھمەد مۇستەفا،
ئىشارەت قىلسە ئەگەر ئەندەك كىفا.

رەقەم ئەيلەيىن تەندە جان بارىچە،
ۋە لېكىن كى مەنقۇلدا بارىچە.

ئەمما، رىۋايەتچىلەر شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى: ھەزرىتى ئىشان مەشرەبنىڭ ئاتىسى خوجەند دىيارىدىن ئىدى. ئاتىسىنىڭ ئېتى موللا ۋەلى خوجەندى، ئانىسىنىڭ ئېتى بىبى خاۋەر ئىدى. بىبى خاۋەر ئىشان مەشرەبكە يەتتە ئايلىق ھامىلە ئىدى.

بىر كۈنى بىبى خاۋەر نەمەنگان بازىرىغا ئىككى قومۇش يىپ ئېلىپ بېرىپ سېتىپ، يېنىشىدا باققالدىن ئىككى پۇلغا ئۈزۈم ئالدى. قايتىپ دەل شېكەرپۇرۇشنىڭ دۇكىنىغا كەلگەندە قورسىقىدىن بىر ئاۋاز پەيدا بولۇپ يىقىلىپ قالدى. بۇ خەۋەر موللا ۋەلى خوجەندىغە يەتتى. موللاۋەلى خوجەندى كېلىپ بىبى خاۋەرنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، ئۆيىگە ئېلىپ باردى. ئېيتتىكى:

— ئەي بىبى خاۋەر، مېھرىبانىم، ۋاي غەمگۇزارىم، نېمە بولدۇڭ؟! ماڭا جاۋاب بەرگىن.

بىبى خاۋەر كۆزىنى ئېچىپ ئۆيىگە كەلگەنلىكىنى بىلدى ۋە دېدىكى:

— باققالدىن ئۈزۈم ئېلىۋېتىپ، چۈشۈپ كەتكەن ئىككى دانە ئۈزۈمنى ئاغزىمغا سالغانىدىم. دەل شېكەرپۇرۇشنىڭ دۇكىنىغا كەلگەندە قورسىقىمدىن:«ئەي ئانا، خۇدادىن قورقمىدىڭمۇ؟ مېنى ھارام بىلەن بىر يەردە ساقلىدىڭ. بېرىپ باققال بىلەن رىزالاش، بولمىسا قورسىقىڭدىن غايىب بولىمەن» دېگەن بىر ئاۋاز كەلدى. قورقۇپ بىخۇد بولۇپ يىقىلىپ قالدىم.

موللا ۋەلى خوجەندى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، زار ـ زار يىغلاپ:

— خۇدايىتائالا بىزگە بىر پەرزەنت ئاتا قىپتۇ. ئەگەر ئوغۇل بولسا، ئىسيانكار ياكى دەرۋىش بولغۇدەك. ئەمدى ئۆزۈڭنى پاكلىق بىلەن تۇتقىن. تېز بېرىپ باققال بىلەن رىزالىشىپ كەلگىن، — دېدى.

بىبى خاۋەر ئىككى دانە ئۈزۈم ئۈچۈن ئىككى پۇل ئېلىپ بېرىپ باققالنىڭ ئالدىدا قويدى ۋە:

— تارازىڭنىڭ سىرتىدا ئىككى دانە ئۈزۈمىڭىزنى يېگەنىدىم، رازى بولۇڭ، — دەپ رىزالىشىپ ئۆيىگە كەلدى.

ئالاھەزەلقىياس، تارىخقا بىرمىڭ قىرىق ئۈچ يىل (مىلادىيە 1633 — 1634 ـ يىللىرى)دىن كېيىن ئىشان مەشرەب دۇنيا يۈزىگە كۆز ئاچتى [1]. ئۇنىڭدىن شەرم نەشانىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ھەممە خەلق كۆرۈپ خۇشال بولۇشتى. ئەمما، بۇ بوۋاق كېچە ـ كۈندۈز توختىماي يىغلايتتى. بۇ ھالغا ئاتا ـ ئانىسى نائىلاج ئىدى. بوۋاقنى يەتتىنچى كۈنى بۆشۈككە سالدى. ئېتىنى رەھىم بابا قويدى. يەتتە ياشقا كىرگەندە خەتنە قىلدۇرۇپ مەكتەپكە بەردى. موللىسى:

— ئەي ئوغلۇم، بىسمىللاھىر ـ رەھمانىر ـ رەھىم، «ئەلىف» دەڭ، — دېدى.

ئىشان مەشرەب «ئەلىف» دېدى.

«بە» گە كەلگەندە:

---

[1] بەزى مەنبەلەردە 1653 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن دېيىلىدۇ.

— ئەي ئۇستازىم، «بە»نىڭ مەنىسى نېمە؟ — دېدى.
موللىسىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ:
— مەندىن سوئال سورايدىغانغا سەن كىم؟ — دېدى.
ئىشان مەشرەب:
— «ئەلىف»نىڭ مەنىسى بىر دۇر. خۇدايىتائالا بىر دۇر. بۇنىڭدىن ئۆتسەم ماڭا خا-تادۇر، — دەپ بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

«ئەلىف»نى دىلغە جا قىلماقنى بىسمىللاھدىن ئۆرگەندىم،
شەھىد قاننى تۆكمەكنى كەلامۇللاھدىن ئۆرگەندىم.

ئەۋۋەل ئادەم ئىردىم ھەمسۇھبەتى ھەۋۋا بولۇپ كەلدىم،
مەگەر جەننەتكە كىرمەكنى بۇ كۆن ئەربادىن ئۆرگەندىم.

ياشىم يەتتىگە يەتتى، ھالەتىم ھەددىن فۇزۇندۇر يار،
خۇداغە يىغلاماقنى دوستلار، ھەزرەتى يەھيادىن ئۆرگەندىم.

شەبى مىئراجدا ئەمما رەسۇلى ئالەمىن ئايدى:
مەنى فەرزەند دېگەندە مەن بۇ سۆزنى شاھدىن ئۆرگەندىم.

ھەمىشە مەستمەن ئول جۇرئەئى جامى مۇھەببەتدىن،
خۇدادىن راز ئىستەمەكنى ئۇشۇل مۇسادىن ئۆرگەندىم.

دېمە ئالىم بۇ سۆزنى مەشرەبا، سەن كىمدىن ئۆرگەندىڭ،
پىرىم رەھم ئەيلەدى ئەكنۇنكى مەن ئاللاھدىن ئۆرگەندىم.

دەپ بۇ غەزەلنى ئوقۇپ باياۋانغا يۈزلەندى. يەتتە كېچە ـ كۈندۈز يىغلاپ يۈرۈپ، ئىشق ـ مۇھەببەتكە گىرىپتار بولۇپ، يالاڭباش، يالاڭ ئاياغ ئۆز يولىغا راۋان بولدى. ئۆزىگە قويغان تەخەللۇسى مەشرەب ئىدى. ئاتا ـ ئانىسى ئىزدەپ چىقىپ تاپتى ۋە ئۆيىگە ئېلىپ كەلدى. ئاتا ـ ئانىسى ئارزۇلاپ ئوغلىغا يېڭى ئېگىن قىلىپ كىيدۈرۈپ قوياتتى. ئەمما، مەشرەب نە يەردە غېرىب ـ يالىڭاچلارنى كۆرسە، ئۇلارغا كىيىمىنى سېلىپ بېرەتتى. ئانىسى:
— ئەي بالام، مەن سىزگە ئارزۇلاپ يېڭى ئېگىن قىلىپ بەرسەم، نېمە ئۈچۈن ئۆزىڭىز كىيمەي، باشقىلارغا بېرىۋېتىسىز؟ — دېدى. مەشرەب:
— ئەي مېھرىبان ئانا، مەن سىزدىن ئېگىن بىلەن تۇغۇلغانمىدىم؟ — دەپ سورىدى. ئانىسى دېدىكى:
— ئەي ئوغلۇم، مەندىن يالىڭاچ تۇغۇلغانسىز.
— ئەي ئانا، — دېدى مەشرەب، — بىلىپ قويۇڭكى، مەن دۇنيادىن ھەم يالىڭاچ

كەتكەيمەن.

ئانىسى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ سوغۇق ئاھ تارتىپ:

— ئەي ئوغلۇم، بۇ سىرنى ھېچ كىشىگە ئېيتماڭ، — دېدى.

ئەلقىسسە، مەشرەب بۇ رەۋىش بىلەن ئون بەش ياشقا كىردى. موللا ۋەلى خوجەندى:

— ئەي مەزلۇم، سەن «ئوغلۇم بەرھەق ئەۋلىيا بولىدۇ» دېمىگەنمىدىڭ! ئەمما ئۇ شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈيدۇ. مەن بولسام نەمەنگاندا تاپا-تەنە ئىچىدە باش كۆتۈرۈپ يۈرەلمەيۋاتىمەن. يۈر، موللا بازار ئاخۇنىنىڭ خىزمىتىگە بارايلى. ئۇ ئۇلۇغ ساھىب نەپەس كىشىدۇر. ئوغلىمىزغا پەند-نەسىھەت قىلىپ قويسا، شايەدكى، نەپەسلىرى تەسىر قىلىپ، شەرىئەت يولىنى تۇتۇپ، ئېگىن كىيسە ئەجەب ئەمەس، — دېدى.

ئەر-خوتۇن موللا بازار ئاخۇنىنىڭ ئۆيىگە كەلدى ۋە:

— داد ئاخۇنۇم، — دەپ جار سالدى. ئاخۇنۇم:

— كىم؟ — دەپ سورىدى. بىر مۇرىتى كىرىپ:

— موللا ۋەلى خوجەندى ئەرزىم بار دەيدۇ، — دېدى. ئاخۇنۇم:

— كىرسۇن، — دەپ ئىجازەت قىلدى.

موللا ۋەلى خوجەندى كىرىپ ئەرز قىلدىكى:

— ئەي ئاخۇنۇم، ئوغلۇم مەشرەب ئون بەش ياشقا كىردى. ئەمما، شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلىپ يالىڭاچ يۈرۈيدۇ. مەن بولسام بۇ ئىشتىن تولىمۇ خىجىلدۇرمەن. ھەزرەتلىرى پەند-نەسىھەت قىلىپ قويسا، شايەدكى، نەپەسلىرى تەسىر قىلىپ ئوڭلىنارمىكىن دەپ كەلدۇق، — دېدى. ئاخۇن:

— شۇ تاپتا مەشرەب قەيەردە؟ — دەپ سورىدى. موللاۋەلى:

— بابازەڭگى ئاتىنىڭ گۆرىستانلىقىدا، — دېدى.

موللا بازار ئاخۇن بىرنەچچە مۇرىتىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ قارىسا، ئىشان مەشرەب گۆرىستانلىقتا ئادەمنىڭ ئۇستىخانلىرىنى تېرىپ ئالدىدا قويۇپ يىغلاپ ئولتۇرغۇدەك. مەشرەب يىراقتىن ئاخۇننى كۆرۈپ دەرھال ئالدىغا بېرىپ بۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

شەھدۇ شەكەردىن ئارتۇغۇم ئارامى جانىم كەلدىلەر،
كۆڭۈل ئۆيىنى كۆرگەلى روھى رەۋانىم كەلدىلەر.

كېتىپ ئىدى ئەقلۇھۇشۇم، بىلىپ تۇزەرلەر خاھىشىم،
يوقتۇر ئۇلاردەك ھېچ كىشىم، شىرىن زەبانىم كەلدىلەر.

ساقى ماڭا سۇنغىل قەدەھ مەخمۇر ئىدىم مەن ئىشقىدە،
شەھرى ۋۇجۇدۇم سەيرىغە شاھى جەھانىم كەلدىلەر.

ياد ئەيلەر ئېردىم گاھ-گاھ كەلگەيمۇ دەپ ئول پادىشاھ،
بولدى يۈزۈم مانەندگاھ، ئول دىلىستانىم كەلدىلەر.

uyghurkitap.com

دايىم ئاڭا ھەيران ئىدىم، ئىشقىدە سەرگەردان ئىدىم،
مەن مەشرەب گىريان ئىدىمكىم، يار جانىم كەلدىلەر.

ئەلقىسسە، موللا بازار ئاخۇن يېتىپ كېلىپ، شاھ مەشرەبنى ئورنىدىن تۇرغۇزدى. شاھ مەشرەب ئورنىدىن تۇرۇپ ئىززەت ۋە ئىكرام بىلەن يەرگە بېقىپ تۇردى.
موللا بازار ئاخۇن مەشرەبنىڭ ھال ــ ئەھۋاللىرىنى كۆرۈپ ئىختىيارسىز لال بولۇپ، مەشرەبكە نەسىھەت قىلدى:
ــ ئەي ئوغلۇم، ئاتا ــ ئاناڭنىڭ ئەمرىدە بولغىن. ئېگىن كىيىپ شەرىئەت يولىنى تۇتۇپ، خۇدا ۋە رەسۇلنىڭ ئىتائىتىدە بولغىن! ئەمما، مەشرەب بۇ مۇخەممەسنى ئوقۇدى:

ئىشقىدە كۆيمەس ھېچكىم ئەفسانە بولماغۇنچە،
شەمئىدە يانماس ھېچكىم پەرۋانە بولماغۇنچە،
سۆيمەس سەدەفنى ھېچكىم دۇردانە بولماغۇنچە،
ئەدھەم سىفەت دۇنيادىن بىگانە بولماغۇنچە،
باشقە ئالىپ مەلامەت ئەفسانە بولماغۇنچە.

سەنسىز ماڭا نىگارا، ئىكى ئالەم كېرەكمەس،
تەختۇ بەختى سۇلەيمان، ماڭا خاتەم كېرەكمەس،
خىزر ئۆمرىن بەرسەلەر ماڭا ئول ھەم كېرەكمەس،
سەنسىز ئۆلەي، دۇئا قىل ماڭا بۇ دەم كېرەكمەس،
جانۇ تەنىم قالمادى بىگانە بولماغۇنچە.

ئەرش كۆيەر ئاھىمدىن تاڭلا بولسە قىيامەت،
ئىنسۇ مەلەك يىغلاشۇر ئايتۇر: نېچۇك ئەلامەت،
ھۇرۇ غىلمان بىھىشتى ئايتۇشۇرلار نەدامەت،
چىقسە ئوتۇم زەررەئى ھېچكىم قالماس سەلامەت،
قالماس مالىك دەۋزەخنىڭ سوزانە بولماغۇنچە.

قانلار تۆكۈپ كۆزۈمدىن ئانى مەنىم ياد ئېتەي،
قازى بولۇپ ئوغاغانىم سىينەم يارىپ داد ئېتەي،
زار كۆڭلۈم شاد ئېتىپ ۋەسلىنى ئانى ياد ئېتەي،
مەھشەر كۇنى داد ئېتىپ خەستە كۆڭۈل شاد ئېتەي،
دىلبەر سۆيمەس كۆڭۈلنى ۋەيرانە بولماغۇنچە.

ئىشقى دىلغە ئوت ئۇردى فەنا يولىن چاغلادىم،
قىسمەت شۇنداغ ئېركەنكىم بېلىم مەھكەم باغلادىم،
ئاشىقلىقدە مەن بۇ كۇن يۈرەك ــ باغرىم داغلادىم،

دەردىم بىھەد زور ئۆلدى دەرگاھىڭغە يىغلادىم،
رەھم ئەيلەمەس نىگارىم گىريانە بولماغۇنچە.

ئاشىق بولسالىڭ شۇنداغ بول جاننى قۇربان ئەيلەگىل،
ھەجرۇ فۇرقەت مىھنەتنى كۆڭلىڭدە مىھمان ئەيلەگىل،
يەتسە جەۋرۇ جەفالار ئەلدىن پىنھان ئەيلەگىل،
زۇلفى چىنى كۇفرىنى جانغە ئىمان ئەيلەگىل،
جانىڭغە جان ئۇلانماس جانانە بولماغۇنچە.

نامۇس كەتمەس ھېچكىمدىن ئىشققە قەدەم قويماسە،
ئەدھەم سىفەت دۇنيانى تا پۇشتى پا ئۇرماسە،
ۋاسىل بولماس ۋەسلىغە يالغۇز ئۆزىن سۆيمەسە،
رازى بولماس قەزاغە ئىشق ئوتىغە كۆيمەسە،
تاپماس دىلبەر سوراغىن بەريانە بولماغۇنچە.

ۋەقتى بەھار مەي ئىچكىل، بىلگىل ئىشرەت غەنىيمەت،
ساقى سۇنغىل قەدەھنى فۇرسەت، سۇھبەت غەنىيمەت،
زاھىد ئايتۇر: دوستلارىم، تەشبىھ تائەت غەنىيمەت،
مەشرەب قەلەندەرىگە ھەر كۇن ئاقەت غەنىيمەت،
كۆرمەس مەئشۇق يۈزىنى ئەفغانە بولماغۇنچە.

ئەلقىسسە، موللا بازار ئاخۇن مەشرەپتىن بۇ ئاشىقانە سۆزلەرنى ئىشتىپ ئاپىرىنلار ئوقۇپ، مەشرەپنىڭ ھەققىگە دۇئايى خەير قىلدى. ئاندىن كېيىن:

— ئەي ئوغلۇم، ئاتا ۋە ئاناڭنىڭ خىزمەتلىرىدە بولغىن. ساڭا ۋە ماڭا ئاتا ۋە ئانىنىڭ خىزمەتلىرى پەرز ۋە ۋاجىپتۇر. ئۇلارنىڭ خىزمەتلىرىنى غەنىيمەت بىلگەيسەن، — دەپ بىرنەچچە پەند - نەسىھەت قىلدى.

ئىشان مەشرەپ دېدىكى:

— ئەي ئاخۇنۇم، ئاشىقنىڭ ئاتا - ئانىسى بولماس. سىزدىن بىر سوئال سوراي. ئەگەر، سوئالىمغا جاۋاب بېرەلىسىڭىز ئاتا - ئانامنىڭ خىزمىتىدە بولاي.

— ئەي ئاخۇنۇم، ھەقسۇبھانە ۋە تائالا ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ئۆز قۇدرەت كامىلەسى بىلەن پەيدا قىلىپ يەر يۈزىگە چۈشۈردى. شۇ چاغدا ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالام نالە قىلىپ دېدىكى: «ئەي تەڭرىم، سەن دانا ۋە پۈتكۈل ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسىدۇرسەن. مېنىڭ پۇشتى كەمەرىمدىن پەرزەنتلەر پەيدا قىلىپ ئون سەككىز مىڭ ئالەمگە تولدۇرغايسەن ھەم ئۇلارنىڭ ئەرۋاھلىرىنى ماڭا كۆرسەتكەيسەن !»

خۇدايىتائالادىن نىدا كەلدى: «ئەي ئادەم ئوڭ يېنىڭغا قارىغىن !» ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالام ئوڭ يېنىغا قارىدى ۋە تامام ئاق ئېگىن كىيگەن ئەرۋاھلارنى كۆردى. ئادەم ئەلەيھىسسالام مۇناجات قىلدىكى: ئەي تەڭرىم، بۇلار كىملەردۇر؟ نىدا كەلدىكى: بۇ

سېنىڭ مۇسۇلمان ۋە مۆمىن پەرزەنتلىرىڭنىڭ ئەرۋاھلىرىدۇر. ئەمدى چەپ يېنىڭغا قارىغىن. ئادەم ئەلەيھىسسالام چەپ يېنىغا قارىدى ۋە تامام قارا ئېگىن كىيگەن ئەرۋاھلارنى كۆردى. ئادەم ئەلەيھىسسالام يەنە مۇناجات قىلدى: ئەي تەڭرىم، بۇ كىملەر-دۇر؟ نىدا كەلدىكى: بۇ سېنىڭ كاپىر پەرزەنتلىرىڭنىڭ ئەرۋاھلىرىدۇر.

ئەي ئاخۇنۇم، شۇ ۋاقىتتا مېنىڭ روھىم قايسى تەرەپتە ئىدى؟ ئوڭ تەرەپتىمۇ يا-كى چەپ تەرەپتىمۇ؟ ئەگەر دەرھەقىقەت، ئوڭ تەرەپتە بولسا، مەن خاتىرجەم بولۇپ، سۇبھىدىن شامغىچە ئاتام ۋە ئانامنىڭ خىزمىتىدە بولاي.

موللا بازار ئاخۇن شاھ مەشرەبتىن بۇ سوئالنى ئىشتىپ بىخۇد بولدى ۋە يەنە ھوشىغا كېلىپ:

— ئەي ئوغلۇم، سىز مەندىن تولىمۇ ئۇلۇغ ۋە زور بىر مەسىلىنى سورىدىڭىز. سىزنىڭ بۇ سوئالىڭىزغا ئاللاتائالادىن ئۆزگە مەخلۇق جاۋاب بېرەلمەس ! — دېدى.

— ئەگەر شۇنداق بولسا، — دېدى مەشرەب، — ئاشقىنىڭ ئاتا - ئانىسى بولماس. ئەي ئاخۇنۇم، سىلىمۇ ئۆز ھۇزۇرلىرىدا بولغايلا.

موللا بازار ئاخۇن يىغلاپ - يىغلاپ ئۆيىگە راۋان بولدى.

ئەلقىسسە، شاھ مەشرەب يېرىم غۇلاچ ياغاچنى ئات قىلىپ مىنىپ، ئىشان موللا بازار ئاخۇننىڭ ئارقىسىدىن بۇ غەزەلنى ئوقۇپ يۈرۈپ كەتتى:

تۈشتى سەۋدايى مۇھەببەت باشىمە،
ئار ئېتىپ مەردۇم كېلۇرلەر قاشىمە.

كۆپ مۇھەببەت كويىدا قان يىغلادىم،
ھەفت ئىقلىم غەرق بولدى ياشىمە.

زاھىدى مېھراب ئارا تائەت قىلۇر،
مەن قىلۇرمەن سەجدە ئەگمە قاشىمە.

قىل ھەزەر ئەلبەتتە جانان قەھرىدىن،
يىغلاپ ئەرز ئايتسام بۇ باغرى تاشىمە.

مۇھتەسىب تۆكتۈمۇ ساقى بادەسىن،
يەتمەس ئول ئەقل مېنىڭ سىرداشىمە.

كۈندە يۈز مىڭ جەبر قىلساڭ ئۆرگۈلەي،
ئەيلە تەسلىم مۇددەئى بەرداشىمە.

مەشرەبى دىۋانەنى ھەيران قىلىپ،
نە سەبەبدىن كەلمەگەيسەن قاشىمە.

ئەلقىسسە، شاھ مەشرەب «ئېتى»غا مىنىپ شەھەرگە راۋان بولدى.

شاھ مەشرەبنىڭ بىر مۇرىتى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ «پالانچى» بارمۇ سەن، دەپ قىچقىردى. مۇرىتى يۈگۈرۈپ چىقىپ ئىشان مەشرەبنىڭ خىزمىتىگە ھازىر بولدى. مەشرەب دېدىكى:

— مېنىڭ ئېتىم نەچچە كۈندىن بېرى ئاچتۇر. ئارپا بولسا، ئېلىپ چىقىپ بەرگىن!

مۇرىتى «خوش» دەپ، ئارپا ئېلىپ چىقىپ، ئىشان مەشرەبنىڭ ياغاچ ئېتىنىڭ ئالدىدا قويدى. ئىشان مەشرەب ياغاچ ئېتىغا قاراپ:

— ئەي جانىۋار، بىزنىڭ يولىمىز ئۇزاق، داۋانلار ئېگىز، يوللار خەتەرلىك. ھەمراھلىرىمىز كەتتى. ئەمدى نۆۋەت بىزلەرگە يەتتى. بوغۇزنى ئوبدان يېگىن. تاڭلا، يولدا ھېرىپ مېنى شەرمەندە قىلمىغىن، — دەپ موللا بازار ئاخۇننىڭ ئالدىغا كېتىۋېتىپ بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

مەئرىفەت بازارىنىڭ دىۋانەسى،
بول ھەقىقەت ئىشقىنىڭ مەستانەسى.

ئاھ ئۇرۇپ چىقسە جەھاننى كۆيدۈرۈر،
ئىشق ئەھلى زىنەتى سەرمايەسى.

ئىككى دۇنيانى كۆزۈمگە ئىلمادىم،
مەنكى ئول دىيدارىنىڭ ھەيرانەسى.

ئەيلەدى كۆڭلۈم ئۆيىن قىلدى خىراب،
كىم تۇزەتتى مۈلكىنىڭ ۋەيرانەسى.

ماسىۋانى تەرك قىلدىم دېگەن ئول،
بۇ جەھان تەن مۈلكىنىڭ بىگانەسى.

مەشرەبى دىۋانەنى قىلدى ئەسىر،
قەددى مەۋزۇن ئەگمە قاشىڭ چارەسى.

دەپ مەشرەب موللا بازار ئاخۇننىڭكىگە كىرىپ كەلدى. موللا بازار ئاخۇن كۆردىكى، مەشرەبتە ئاجايىپ بىر ھالەت جەزبە قىلىپ تۇرۇپتۇ. ئاخۇن:

— ئەي دىۋانە، خۇش كەپسىز. بايا قايدا ئىدىڭىز؟ — دەپ ئىلتىپات كۆرسەتتى. شاھ مەشرەب ئىشان موللا بازارنىڭ ئىلتىپاتلىرىغا جاۋابەن بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

مەئرىفەتنى گۈلزارى موللا بازار دىۋانە،
ئاشىقلارنى سەردارى موللا بازار دىۋانە.

يوقتۇر ئەسلا كىينەسى بەھر ئىرفان سىينەسى،
نۇرى ھەق ئايىنەسى موللا بازار دىۋانە.

يول ئۈستىدە پۇل بولغان، ھەق نۇرىغە مۇل بولغان،
كىمنى كۆرسە قۇل بولغان موللا بازار دىۋانە.

جايلارىدۇر نەمەنگان، ھەق يولىدا جان بەرگەن،
مۇرىدلارىن سىناغان موللا بازار دىۋانە.

ئىچلەرىدۇر تولا نۇر، پىرلارىدۇر بەھادۇر،
بۇخارادە ئۇل مەشھۇر موللا بازار دىۋانە.

مەشرەب ئۆزى دىۋانە، ئىشق ئوتىغە پەرۋانە،
يول يۈرەدۇر سەرسانە موللا بازار دىۋانە.

*   *

ئىشقىڭ ئوتىغە كۆيگەلى كەلدىم،
ئايدەك يۈزۈڭنى كۆرگەلى كەلدىم.

سەۋدايى زۇلفۇڭ تۇشتى باشىمە،
سەندىن دەۋاسىن سورغالى كەلدىم.

بەھرىڭە كىردىم غەۋۋاس بولاي دەپ،
بىر دۇررى مەقسۇد ئالغالى كەلدىم.

مەندىن سوراساڭ، ئەي گۇلئۇزارىم،
مەھۇ جەمالىڭ بولغالى كەلدىم.

ئاسىي قۇلۇڭمەن يانىپ گۇنەھدىن،
ئەستەغفىرۇللاھ ئايغالى كەلدىم.

قافىلە كەتتى، مەنزىلغە يەتتى،
مەن ھەم ئۇلارغە يەتكەلى كەلدىم.

كۆردۈم جەمالىڭ كەتتىم ئۆزۈمدىن،
مەجنۇنۇ شەيدا بولغالى كەلدىم.

ساقى قەدەھنى قىلغىلى مۇھەييا،
ۋەھدەت مەيدىن ئىچكەلى كەلدىم.

رەھمەت ئىشىكىنى مەشرەبغە ئاچقىل،
ئىشقىڭ كويىدە ئۆلغالى كەلدىم.

ئەلقىسسە، ئىشان موللا بازار مەشرەبكە بارىكاللا ئېيتتى. مەشرەب دېدىكى:

— بىر مەشۇقۇم بار ئىدى. ئېرىنى ئالداپ ئوتتۇنغا ئەۋەتىۋېتىپتۇ. مېنى كەلسەڭ دېگەنىدى. مەن ھەم باراي دەپ ۋەدە قىلغانىدىم. سىزدىن جاۋاب ئالغىلى كەلدىم. بارايمۇ يا بارمايمۇ؟

موللا بازار ئاخۇن تەبەسسۇم قىلىپ:

— بارغىن ! ۋەدە قىلغاندىن كېيىن بارماق لازىمدۇر، — دەپ رۇخسەت بەردى. شاھ مەشرەب خۇشال بولۇپ خانىقادىن چىقىپ يولىغا راۋان بولدى. موللا بازار ئاخۇنىڭ مۇرىتلىرى:

— مەشرەب ئالىمنى مەسخىرە قىلدى. ئۇنىڭ مېھرىدىن كېچىپ بۇ ئىشىكتىن قوغلايلى، — دېيىشتى. ئىشان دېدىكى:

— ھەركىم مەشرەبكە ئازار بەرسە، ماڭا ئازار بەرگەندەك بولىدۇ. مەشرەبكە ھەرگىز دەخلى قىلماڭلار ! «ئىيسايى ھەم ئۆز يولىغا، مۇسايى ھەم ئۆز يولىغا» مەشرەبنىڭ ئىجازەت مەنزىلى قەشقەر زېمىنىدىدۇر. ئۇنىڭ ئىشى شۇ يەردە پۈتكۈسىدۇر.

ئەمما، ئاخۇننىڭ ئىككى مۇرىتى مەشرەبنىڭ ئارقىسىدىن ماراپ چىقتى. بۇ ئىشتىن ئىشان بىخەۋەر ئىدى. ئۇلار دېيىشتىكى:«ئەگەر مەشرەبنىڭ شۇبۇ ئېيتقان سۆزى راست بولسا، يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، بۇ ئىشىكتىن قوغلىماق كېرەك.»

ئەلقىسسە، مەشرەب نەمەنگاننىڭ كوچىسىدا يىغلاپ ئۆز ھالىچە كېتىپ باراتتى. نەمەنگان خەلقى — ئالتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە تامامى خەلق مەشرەبنىڭ يىغىسىغا ھەمدەم بولۇشۇپ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ يۈرەتتى. مەشرەب تەڭرىگە نالە - زار قىلىپ يەنە بۇ ھەققانەنى زۇھۇرغا كەلتۈردى:

ئىلاھا، رەھىم قىل مەن خەستەگە كۆپ ناتەۋاندۇرمەن،
قىزىل گۈل غۇنچەسىدەك تەھبەتەھ كۆپ باغرى قاندۇرمەن،
قىلۇرغە شەرھى دىل، تىل يوق ئەجايىپ بىزەباندۇرمەن،
گەدايى كوچەلەر ئىشىكىدە رەسۋايى جەھاندۇرمەن،
غەرىبۇ بىكەسۇ بىچارەئى بىخانۇماندۇرمەن.

بەلا دەشتىدە مەجنۇندەك ئەجەب دىۋانەدۇر كۆڭلۈم،
گىرىفتارى ئەسىرى زۇلفىغە جانانەدۇر كۆڭلۈم،
جۇنۇن بازارىدا مەنسۇردەك ئەفسانەدۇر كۆڭلۈم،
مۇھەببەت ئوتىدا كۆيگەن ئۇشۇل پەرۋانەدۇر كۆڭلۈم،
كېچەدىن تا سەھەر مەن ھەمدەم ئاھى فىغاندۇرمەن.

ھەنۇز بۇ تاجدىن بەختىم بولۇپدۇر سەرۋ نىھالە،
تىزىلغان كىرپىكىم ئۈستىدەكى مانەندەئى ژالە،
بۇ يەڭلىغ تىيرە بەخت ئولغاچ جىگەر پەركالە ـ پەركالە،
كۆيۈپ ئۆرتەندى ئىشقىڭدا ھەمەسى بۇ پەرۋ بالە،
ئەسىيرى غەم بولۇپ غەم ئىچرە رەڭگى زەئفەراندۇرمەن.

جەھاننى بىبەقا دەرلەر قانى خۇسرەۋ، قانى داراب،
قانى جەمشىدۇ ئىسكەندەر، قانى رۇستەم، قانى سىھراب،
قانى جۇملە پەيەمبەرلەر، قانى ئول ساھىبى مىھراب،
قانى بۇ بەكرىيۇ سىددىق، ئۇمەر، ئوسمان، ئەلى ناياب،
قانى ھەيدەر، دەر ئىردى: كى مەن ساھىبقىراندۇرمەن.

تەمام مۇلكى ئالەمنى ئۆلۈمنىڭ چاكەرى كۆردۇم،
نىھالىغە نەزەر سالدىم ئۆزۈمنى كافىرى كۆردۇم،
ئۆتتۈپ بۇتخانەگە بارماقنى ئەمدى ئارىيەت كۆردۇم،
بۇ كوھنە دۇنياغە باقىپ بۇزۇغلۇق لەڭگەرى كۆردۇم،
كى مەن يول ئۆتكۈچى ئاندىن غەرىب بىر كارۋاندۇرمەن.

بۇ مەشرەب ئاستانەڭگە كېلىپدۇر ھەق ئاللاھ دەپ،
كېلىپ دەرۋازەدە تۇرمىش ھەمىشە شەيئەن لىللاھ دەپ،
ئەدەم مۇلكىغە يۈزلەندىم بەر ئىمانىم ماڭا يارەب،
بىھەققى ئالىي ئەسھابى قۇرۇغ ياندۇرمە گۇمراھ دەپ،
قايان بارغايمەن، ئەي ئەھمەد سەگى ئول ئاستاندۇرمەن.

مەشرەبنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كەلگەن خەلق مەشرەبنىڭ ھالىغا تەئەججۈپلەر قىلىشاتتى. مەشرەب يەنە بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

ئوشۇل كۈن ساڭا، ئەي شوخ، سىتەمگەر ئاشنا بولدۇم،
جەمالىڭنى كۆرەي دەپ ئارزۇ بىرلەن ئادا بولدۇم.

بىبازارى مۇھەببەت گەۋھەرى قىيمەت بەھا ئىردىم،
رەقىبلەر ئالدىدە مىسلى سەدەفدەك كەم بەھا بولدۇم...

قەلەندەرۋار ھەجرىڭدە نەۋايۇ نالەلەر قىلدىم،
سەنى دەردۇ غەمىڭدىن، ئەي پەرى پەيكەر، ئەدا بولدۇم.

مۇھەببەت ئوتى كۆيدۈردى يۈرەك ـ باغرىمنى، ئەي مەشرەب،
كۆيۈپ كۈل بولدى جىسمىم ئەمنىيەت بولدۇم، زىريا بولدۇم.

ئەلقىسسە، مەشرەبنىڭ ئالدىدا بىر كۆل بار ئىدى. «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ كۆلگە غايىب بولدى. خەلق «مەردانەئى خۇدا» ئىكەن دېيىشىپ تەھسىن ـ ئاپىرىنلار ئوقۇشتى. مەشرەبنىڭ ئانىسىغا «مەشرەب ئۆزىنى كۆلگە تاشلاپ غايىب بولدى» دېگەن خەۋەر يەتتى. مەشرەبنىڭ ئانىسى بۇ خەۋەرنى ئىشتىپ بىخۇد بولۇپ يىقىلدى. بىر پەستىن كېيىن ھوشىغا كېلىپ كۆلنىڭ لېۋىگە كەلدى ۋە:

— ۋاي بالام، ئەي جىگەر پارەم، پەرزەنتىم! مەن سېنى ئۈمىد بىلەن باققانىدىم. مۇنداق قىلغىنىڭغا مەن رازى ئەمەس! — دەپ بۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

بۇ غەرىبلىق دەردىدىن كۆپ ناتەۋان بولدۇم بالام،
مىسلى ئول بادى خەزاندەك زەئفەران بولدۇم بالام.

بۇ جۇدالىق دەردىنى ئايتاي ئىشتىڭ دوستلار،
زارى دىلنى ئايتمايىن يولغە راۋان بولغان بالام.

ئىشان مەشرەب سۇنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ ئانىسىنىڭ ھەققىدە بۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

ئول قىيامەتدە جۇدالىق باشىغە تۈشكەن ئانام،
ياش قالىپمەن ئاتادىن دىدارىغە تويماي ئانام.

بۇ جۇدالىق دەردىغە يىغلاپ يۈرۈپ شامۇ سەھەر،
مېھرىبانلىقنى زىياد ئەتكەن ماڭا كۆيگەن ئانام.

ۋادەرىغا، ھەركىم ئۆز ھالىغە ئايتۇر: يا ئىلاھ،
ئەي خۇدا، بەرگىن شەفائەت دەپ دۇئا قىلغان ئانام.

ئول قىيامەت دەشتىدە ھەر كىم ئۆز ھالىدەدۇر،
ھەۋزى كەۋسەرنىڭ سۈيىنى كەلتۈرۈپ بەرگەن ئانام.

ۋە يەنە ئانىسى ئىشان مەشرەبنىڭ ھەققىدە بۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

مىسلى مەجنۇندەك قىيامەت دەشتىدە سۇساپ يۈرۈپ،
ۋاي بالام بىلمەي يۈرۈمىسەن، مېھرىبان بولغان بالام.

تۈن سەھەرلەردە تۇرۇپ، ساۋۇق بۆشۈكىڭنى قۇچۇپ،
ئەمچەكىمدىن سۈت بېرىپمەن قايدا سەن جانىم بالام.

www.uyghurkitap.com

بۇ جۇدالىقتا قالىپمەن قايدە سەن جانىم بالام،
ھەسرەتىڭدىن قان يۇتۇپمەن قايدەسەن جانىم بالام.

مەشرەب يەنە بۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

تۈن سەھەرلەردە قوپۇپ ساۋۇق بۆشۈكلەرنى قۇچۇپ،
ئاق سۈتىنى ئەمزىبان ئاسراغان جانىم ئانام.

ئانىسى بۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

ماسىۋا بولدۇم ئۈزۈم خاۋەرى خۇدانىڭ يولىدا،
بارچە ئالەمدىن كېچىپدۇر ماسىۋا بولغان بالام.

ئىشان مەشرەب بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

غەرىبلىق يولىغا تۈشكەن مەن گەدا، ئانام رىزا بولغىل،
ئەزەلدىن كەلمىشىم بەختىم قارا، ئانام رىزا بولغىل.

بالام دەپ تۇتمە ماتەم، مەن كېتەرمەن، كەلمىشىم
بامى خالىق ئەرزۇ سىما، ئانام رىزا بولغىل.

كۆزۈڭدىن تۆكمە ياشىڭ يول ئاچىلماس ماڭا، ئەي كەئبەم،
قوبۇل قىلغاي جەمئى ئەۋلىيالار، ئانام رىزا بولغىل.

كەل، ئەي مەشرەب بۇ كۈن سەججادەلەرنىڭ روھىنى ئىزدە،
مەن ھەم مەنسۇر ھەللاجىم، غەرىب ئانام رىزا بولغىل.

ئانىسى يەنە بۇ بېيىتنى ئوقۇپ:

يۈز بەلا باشىمغا تۈشتى مۇبتەلا بولدۇم بالام،
كۆرمەيىن ئايدەك يۈزۈڭنى بىنەۋا بولدۇم بالام.

يىغلارەم كېچە ــ كۈندۈز دەمبەدەم يادىڭ بىلە،
غەمدە كۆيدۈم، تەلبە بولدۇم، ناتەۋان بولدۇم بالام.

ھەم ئەزەلدە ھەق سىنىڭ روھۇڭنى يەك ئەتتى جەنان،
مەن كۆيۈپ يادىڭ بىلە بىمۇتتەكا بولدۇم بالام.

دەپ تۇرۇشىغا مەشرەب «ھۇ» دەپ سۇدىن چىقتى. پۈتۈن خەلق كۆردىكى، مەشرەب ئۇچاقتىن يېڭى پىشۇرۇپ ئالغان ناندەك قىزىرىپ كېتىپتۇ. ئىشان مەشرەب ئانىسىنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ:

— ئەي مېھرىبان ئانا، مېنىڭدەك ناقابىل پەرزەنتىڭىزدىن رازى بولۇڭ. ئەزەلدىن خۇدايىتائالا مېنى بۇ يولغا ساپتۇ، — دەپ موللا بازار ئاخۇننىڭ خىزمىتىگە راۋان بولدى. تامام نەمەنگان خەلقى مەشرەبنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ ماڭدى.

موللا بازار ئاخۇن سورىدىكى:

— ئەي مەشرەب، قەيەردە ئىدىڭىز؟

مەشرەب جاۋاب بېرىپ:

— ئەي ئاخۇنۇم، بىر مەشۇقۇم بار ئىدى. كېلىڭ، ئەيش - ئىشرەت قىلايلى، دېگەندى. بېرىپ ھەزىل - چاقچاق قىلىشىپ تۇرغاندۇق. توساتتىن ئېرى كېلىپ قېلىپ مېنى تۇتۇۋالدى ھەم بىرنەچچە تاياق سوقتى. شەرمەندە بولۇپ يېنىپ كەلدىم، — دېدى. موللا بازار ئاخۇن مەشرەبنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئاپىرىن ئوقۇدى. ئەمما، ئاخۇنۇمنىڭ مۇرىتلىرى كېلىپ:

— تەقسىر، ئىشان مەشرەب يالغان ئېيتىۋاتىدۇ. ئۇ نەمەنگان كوچىسىدا يىغلاپ يۈرۈپ ھېيتگاھدىكى كۆلگە چۈمۈلۈپ چىقتى، — دېيىشتى.

— ئەي يارانلار، مەشرەب بۇ يۇرتنىڭ پىسقى - پاساتلىرىنى ئۆز ئۈستىگە يۈكلەپ يۈرۈۋاتقانىدى. ئەمدى مەشرەبنى كۆرەلمەيدىغان بولدۇڭلار، — دېدى.

ئىشان مەشرەب:

— ئەي ئاخۇنۇم، مېنىڭ ئارقامغا ماراقچى قويۇپ، مېنى شەرمەندە قىلدىڭىز. ئەمدى بۇ يۇرت سىزگە قالدى. ئىككى پىچاق بىر غىلاپقا سىغماس. قەشقەر ۋىلايىتىدە مەخدۇم ئەزەمنىڭ نەۋرىسى ھەزرىتى ئافاق خوجام بار ئىمىش. ئۇلارنىڭ خىزمەتلىرىگە باراي. دۇنيادا ئىككى ئافاق ئۆتكەن: بىرى ھەزرىتى خاجە ئابدۇلخالىق غىجدەۋانى، يەنە بىرى سەيىد ئافاق خوجام. مۇنداق يۈرگىنىمدىن شۇنداق پىرى كامىلنىڭ خىزمەتلىرىگە بارغىنىم ياخشىراقتۇر، ئەي ئاخۇنۇم، سىزگە بۇ ۋىلايەت قۇتلۇق بولسۇن. بىزگە يول قۇتلۇق بولسۇن، — دەپ بۇ مۇخەممەسنى ئوقۇپ، قەشقەرگە راۋان بولدى:

قالىپمەن يۈز مەلامەت ئىچرە راھەت كۆرمەگەن جانىم،
باشىمدا نەچچە مىڭ سەۋدايى، لەززەت كۆرمەگەن جانىم،
تۈشۈپمەن مېھنەت سەناۋەر كۆرمەگەن جانىم،
ھەقىقەت تەختىگاھىدا رەھبەر كۆرمەگەن جانىم،
جەفا چەككەن، ئەلەم تارتقان، ھەلاۋەت كۆرمەگەن جانىم.

ياشىم ئون بەشكە يەتتى، بارى قايغۇدىن قارىپدۇرمەن،
بۇ مېھنەتخانەدە ئۈستخانىم ئاقارىپدۇرمەن،
بەيابان ئىچرە قالغان بىۋەتەن تۈشكەن غەرىبدۇرمەن،

كۆيۈپ يادىدا يىغلاپ كەھرىبادەك سارغارىپدۇرمەن،
جەفا چەككەن، ئەلەم تارتقان، ھەلاۋەت كۆرمەگەن جانىم.

كى بۇلبۇلمەنكى ھەرگۇل شاخەسىدە ئاشنايىم يوق،
مەگەر مىھنەت چېكىپ، راھەت كۆرەرمەن دەپ تەمايىم يوق،
مۇسافىرلىق دىيارىدا مەكانىم يوق، نىشانىم يوق،
غەم ئوتى تۇشمەگەن، كۆيدۇرمەگەن بىر ئۇستىخانىم يوق،
جەفا چەككەن، ئەلەم تارتقان، ھەلاۋەت كۆرمەگەن جانىم.

مەنى بىلمەم ئىگەم، يارەب، نېچۈك ئىنسان ياراتىپدۇر،
نېتەي شۇم تالىئىم ئاشۇفتەئى دەۋران ياراتىپدۇر،
............①
جەفا چەككەن، ئەلەم تارتقان، ھەلاۋەت كۆرمەگەن جانىم.

ئىلاھا، تەۋبە قىلدىم، مەغفىرەت قىلغىل گۇناھىمنى،
ئارىخ رەھمەت سۈيى بىلە ئارىت سۈيى سىياھىمنى،
بىھەمدۇللاھ، بىلىپمەن ئول مۇھەممەددەك گۇۋاھىمنى،
ئەگەرچە ئاسىيدۇر مەشرەب تانۇپمەن پادشاھىمنى،
جەفا چەككەن، ئەلەم تارتقان، ھەلاۋەت كۆرمەگەن جانىم.

ئاندىن ئۆز ھەسبى ـ ھاللىرىغا بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

نەدامەتدە تۆكۈپ ياش ۋەسلىڭ ئىزلەپ يۈرگەنىم بىھراق،
غەمۇ دەردىڭ رەفىق ئەيلەپ مۇدام ئاھ ئۇرغانىم بىھراق.
جەھان مەيدانىدە يۈرگەن مۇھەببەت ئوتىغە كۆيگەن،
سۆيەر قوللارنى ئىزىز كۆزلەرىمغە سۈرگەنىم بىھراق.

ئۇشول مەجنۇندەك يۈرەك ـ باغرىم ئاقىپ كۆزدىن،
سەنەمنى ھەجرىدە سەھراۋۇ چۆلنى كەزگەنىم بىھراق.
قىيامەت ھەشرگاھىدە سورۇلغاي بارچە كىردارىم،
يەقامنى چاك ئېتىپ ۋەللاھ بۇ كۈن داد ئەتكەنىم بىھراق.

مۇيەسسەر بولماسە جەننەت ئىچىدە دەۋلەتۇ دىندار،
بىھىشتىدىن كەچىبان دەۋزەخ ئىچىدە كۆيگەنىم بىھراق.
خەزان بولماي گۈلىستانى بەھارى ئۆمر، ئەي مەشرەب،
سەھەر ۋەقتىدە بۇلبۇلدەك فىغانلار قىلغانىم بىھراق.

① بۇ يەردە ئىككى مىسرا بېيىت كەم.

* *

نەمەنگان شەھرىدىن كەتسەم مەنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
غەرىبلىق شەھرىدە ئۆلسەم مەنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
مۇھەببەت شەربەتىن ئىچتىم، قازاندەك قاينابان تاشتىم،
بۇ فانى دۇنيادىن كەچتىم مەنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟

تۇشۇبدۇر باشىمە سەۋدا رىمۇزى ئىشقدىن غەۋغا،
ئۆزىغە ئەيلەدى شەيدا مەنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
تۇرارغە تاقەتىم يوقدۇر، يۇرەرغە ھالەتىم يوقدۇر،
يۇرەكدە ئىشق ئوتى كۆپدۇر، مەنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟

قەرارىم يوق تۇراي دېسەم، نەمەنگاندا يۇرەي دېسەم،
جەھاننى سەير ئېتىپ كەزسەم مەنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
بۇ مىسكىن زارى مەشرەبنى كىشى ھالىنى بىلمەيدۇر،
بۇ يەردىن باش ئالىپ كەتسەم مەنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟

ئەلقىسسە، شاھ مەشرەب مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ، داۋانلار ئېشىپ، قەشقەر دىيارىغا يېقىن كەلگەندە دىماغلىرى چاغ بولۇپ بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

ئەي مەنىڭ نازۇك نىھالىم يار ـ جانىم، قايدا سەن؟
بۇ كۆكۈل بوستانىدا غۇنچە دەھانىم، قايداسەن؟

ھالىمىز بىھەد ياماندۇر كەلمەسەڭ ھالىم سوراپ،
ئەي مەنىڭ خۇش مېھرىبان روھى رەۋانىم، قايداسەن؟

نەچچە كۈندۇر بۇ كۆكۈل مۇشتاق ئېرۇر دىيدارىڭە،
ئۆرگۈلەي، ئەي دىلبەرى شىرىن زەبانىم، قايداسەن؟

كۆزلەرىم گىريان بولۇپ قالدىم بۇ غەم سەھراسىدا،
ھەسرەتىڭدە چىقتى بۇ ئاھۇ فىغانىم، قايداسەن؟

تەشنەلەبدۇر مەشرەبىڭ، ئولدى يۈرەكى ھەم كەباب،
فۇرقەتىڭدە، ئەي مەنىڭ ئارامى جانىم، قايدا سەن؟

شاھ مەشرەب شۇ تەرىقىدە قەشقەرگە يېتىپ كەلدى ۋە قەشقەر خەلقىنى كۆرۈپ جۇنۇنلىرى زىيادە بولۇپ، بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

www.uyghurkitap.com

دەرگەھىڭگە... بىر ئاجىز ئەفگار كېلىپمەن،
ئەرزى دىلىمنى ئايتماق ئۈچۈن زار كېلىپمەن.

يوقدۇر ئىلكىمدە ساڭا بىر تۆھفەئى لايىق،
جۇزۇ دىل گۇناھ ئەل ئىچىدە خار كېلىپمەن.

رەد قىلمە قەبۇل ئەيلە، كى شەرمەندەلىكىمدىن ـ
رەسۋايى سەيرى كوچەۋۇ بازار كېلىپمەن.

بازارى جەھان ئىچرە ئۇشۇل شەھرى ئەدەمدىن،
جان نەقدى بىلە ساڭا خەريدار كېلىپمەن.

لۇتف ئىلە كەرەم ئەيلەۋۇ دەردىمغە دەۋا قىل،
دەرمان تىلەبان ساھىبى ئازار كېلىپمەن.

زار ئىلە تولا قىلادۇر خەستە بۇ مەشرەب،
ئاچ پەردەنى كىم تالىبى دىيدار كېلىپمەن.

ئاندىن، شاھ مەشرەب ھەزرىتى ئافاق خوجىنىڭ ئاستانىسىگە كەلدى ۋە بېشىنى ھەزرەتنىڭ بوسۇغىسىغا قويۇپ بۇ مۇناجاتنى ئوقۇدى:

ئەزەلدىن تائەبەد دوستلار ھەمىشە ئاللاھ دەپ كەلدىم،
تىلىمدا رەببىيەل ـ ئەئلا يەنە دىيدار دەپ كەلدىم.

كى سەن ئەۋلادى پەيغەمبەر، ئاتىڭدۇر خاجەئى ئافاق،
كى نەۋمىد قويماغايسەن دەپ ئۇلۇغ دەرگاھى دەپ كەلدىم.

ئەزەلدىن ماڭا سالدى ئۇشبۇ ئوتنى، ئەي مۇسۇلمانلار،
ئانىڭ ئۈچۈن كۆيەرمەن تۈنۈ كۈن يۈز ئاھ دەپ كەلدىم.

قىيامەت بارگاھىنى تۈزەر ئول كۈن مۇسۇلمانلار،
زەلەمنا رەببەنا دەپ ۋاھەدۇل ـ قەھھار دەپ كەلدىم.

ھىدايەت كۆرگۈزۈڭ ئافاق خوجام پۇشتى پەناھىمسىز،
ئاداشقان، يولدە قالغان مەن غەرىبكە راھ دەپ كەلدىم.

كەل، ئەي مەشرەب كى ئاشىق سەن، ئۈمىد ئۈلدۇركى ئەفۋ ئەتكەي ،
ھەسەن بىرلە ھۈسەين ھەققى ئۇلۇغ دەرگاھ دەپ كەلدىم.

ئەلقىسسە، ئىشان مەشرەبنىڭ ئەھۋالى ھەزرەتكە مەلۇم بولدى. ئېيتتىكى:
— ئەي سوپىلار، ئالەمدىن ھېچ خەۋەرىڭلار يوقمۇ؟ شۇ تاپتا بىر غېرىب بىچارە

مېنىڭ دەرگاھىمغا كېلىپ يىغلاپ تۇرۇپتۇ. شۇ بىچارىنى ئالدىمغا ئېلىپ كېلىڭلار !

موللا باقى ئاخۇن بىلەن مولللا ساقى ئاخۇن چىقىپ ئىشان مەشرەبنى باشلاپ كىردى. كۆردىكى، ئۇ چىرايى قىزغۇچ، بۇرۇتى ئەمدىلەتىن خەت تارتقان، شەھلا كۆز، يالاڭباش، چاچلىرى بېلىگىچە چۇشكەن، كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇرىدىغان بىر يىگىت ئىدى. ئۇلار ھەزرەتكە:

— ئەي پادشاھىم، بىز شۇنچە يىللاردىن بېرى ئۆزلىرىنىڭ خىزمىتىدە يۈرۈپ، مۇنداق ئاتەش نەپەس قەلەندەرنى كۆرمىگەنىدۇق، — دېيىشتى.

ئىشان مەشرەب ھەزرىتى ئافاق خوجىنىڭ جامالىنى كۆرۈپ مەست ـ مۇستەغرەق بولۇپ بۇ مۇناجاتنى ئوقۇدى:

بۇ كۈن مەخدۇم ئەئزەم پادشاھىم كۆرگەلى كەلدىم،
ئىتىدەك ئاستانىغە يۈزۈمنى سۈرگەلى كەلدىم.

قىيامەت بارگاھىنى توزەر ئول كۈن مەلائىكلەر،
كى سەن كىميا نەزەرسەن، مەن ھەم زەر بولغالى كەلدىم.

سەنى بۇزۇرگلىغىڭنى شۇھرەتى ئالەمنى تۇتقاندۇر،
قۇلۇڭ مەشرەب دۇئايى خەير ئىلە ياد ئەتكەلى كەلدىم.

ھەزرىتى ئافاق خوجام بۇ مۇناجاتنى ئىشتىپ:

— ئەي سوپىلار، بۇ دىۋانىنى يېقىنراق كەلتۈرۈڭلار، — دېدى. سوپىلار مەشرەبنى ئىككى قولىدىن تۇتۇپ ئېلىپ كېلىپ ھەزرەتنىڭ ئايىغىغا يىقىتتى. ھەزرەتى ئىشان مەشرەبنىڭ قولىنى تۇتۇپ:

— ئەي مەشرەب، قەيەردىن كەلدىڭىز؟ — دېدى.

مەشرەب:

— نەمەنگاندىن كەلدىم. ئۈمىدىم ھەزرەت بىلەن كۆرۈشۇش ئىدى، — دەپ بۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

بۇزۇرگۇ مەردى خۇدا دەپ دۇئا تىلەپ كەلدىم.
ۋەلى شىرىنەما دەپ پەناھ تىلەپ كەلدىم.

قولىغە خەنجەر ئالىپ ئول سەنەم دېدى: باش بەر،
كەمىنە بىكەسۇ ئاجىز رىزا تىلەپ كەلدىم.

قەلەندەرلىك مەشرەب يەنە يولۇڭغا باش قويۇبان،
بۇ ئاستانەغە يەئنى زىيا تىلەپ كەلدىم.

(داۋامى بار)

(ئابلىمىت ئەھەد بۆگو: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا، دوتسېنت)

uyghurkitap.com

تۇرپان ۋەسىقىلىرى

(ھۆججەت - ۋەسىقىلەر)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: نەجىبە ئەمىن

ئىلاۋە:

بۇ ۋەسىقىلەرنى تۇرپان شەھەر ئاستانە يېزىسىدىن ئىبراھىم رەھمىتۇللا ۋە ئابلەت ئىسمايىل قاتارلىقلار ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، چاغاتاي يېزىقىدا خەتتى تەئلىق شەكلىدە يېزىلغان. ۋەسىقىلەر ئاساسەن ياخشى ساقلانغان بولۇپ، يەر - زېمىن سېتىۋېلىش - سېتىش، ئىجارە بېرىش - ئېلىش، قەرز قايتۇرۇش - تاپشۇرۇپ ئېلىش، مىراس بۆلۈشۈش، بالا بېقىۋېلىش، خەت - ئالاقە قاتارلىق ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ۋەسىقىلەر ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسەن نەشرگە تەييارلاندى. نەشرگە تەييارلاشتا نومۇر قويۇلدى①.

(15 - ھۆججەت)

تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئەللىك سەككىز. مىنگونىڭ يىگىرمە سەككىزىنچى يىلى ئىككىنچى ئاي. مەنكى لاڭفۇ گۇڭشاڭدىكى مۇھەممەت باقى ھاجىنىڭ ئوغلى سېتى ئاخۇندۇرمەن. ئىقرار قىلدىمكى، ئىنىم سەيدۇل ئاخۇندىن سېتىۋالغان گۇڭشاڭ تۆۋەن كارىزدىكى مەزكۇر ئىككى ئېغىز ئۆينى كۈن چىقىش تەرەپكە ئۇدۇل ئارلىقلىرى ۋە ئارقىدىكى قوتان بىلەن قوشۇپ ۋە يەنە ئاتا مىراس ئۈزۈمگە تەۋە بولغان بىر كۈرىلىك قۇرۇق يېرىمنى قوشۇپ زېمىنلىق قىلىپ ئۆز ئىختىيارىم بىلەن ياقۇپ ئاكامغا ئاتمىش تۈمەن سەر پۇلغا ساتتىم. مەزكۇر پۇلنى تولۇق تاپشۇرۇپ ئالدىم. ھەققىم قالمىدى.

---

① بۇ ساندا ئېلان قىلىنغان ھۆججەت ۋەسىقىلەر ئالدىنقى ساندىكى ھۆججەتلەرنىڭ داۋامى بولۇپ، ئىلاۋە بۇ ماقالىدا تولۇقلاندى.

مەزكۇر ئۆيلەرنىڭ چېگرىسى: شەرق تەرىپى، بىر قىسمى مۇشتەرىنىڭ جايى ۋە بىر قىسمى مەنكى زېمىن ساتقۇچى سېتى ئاخۇننىڭ جايى، پاسىلى تام.

شىمال تەرىپى، مەنكى سېتى ئاخۇننىڭ يېڭى سوقماقغا تۇتاش. غەرب تەرىپى، كونا تىلمىغا تۇتاش. جەنۇب تەرىپى، يول.

قۇرۇق يەرنىڭ چېگرىسى: شەرق تەرىپى، مەزكۇر قوتاننىڭ تېمىغا تۇتاش. شىمال تەرىپى، تىلمىغا تۇتاش. غەرب تەرىپى، كونا تىلمىغا تۇتاش. جەنۇب تەرىپى، يول.

ئۆيلەرگە ئارلىقنىڭ تۆرە تېمىدىن ئىشىك ئېچىپ ماڭىدۇ. بۇندىن ئېتىبارەن بۇ ئۆي ۋە يەرلەر توغرىسىدا ئۇرۇق ـ تۇغقان، ئەۋلادلىرىمدىن بىرەرى چىقىپ دەۋا ـ دەستۇر قىلسا ئىناۋەتسىز بولۇپ، قايتۇرۇلىدۇ، دەپ شەرىئەت مۇھرىنى باستۇرۇپ بەردىم. بۇ ھەقىقىي ئەھۋالدىن خەۋەردارلار: ئابدۇللا ھاجىم، راھىل ئاخۇن، بارات ئاخۇن، ھاسان باي، بارات ئاخۇن، ھەمدۇل ياقاڭ، ئابدۇقاھار ئاخۇنلاردۇر.

(16 ـ ھۆججەت)

تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئاتمىش بەش. مىنگونىڭ ئوتتۇز بەشىنچى يىلى ئۇ. چىنچى ئاينىڭ يەتتىنچى كۈنى، بىزلەركى گۇڭشاڭ چاڭشۈي...

سېتى ئاخۇننىڭ ۋارىسلىرى ــ ئاياللىرى زىرىخان ۋە نىيازخان، ئوغۇللىرى سەيفۇل ئاخۇن، سەيدۇل ئاخۇن، ئابدۇرەھمان ئاخۇن، ئابدۇللاھ ئاخۇنلار، كىچىك ئوغۇللار ئابدۇلھىلىم ئاخۇن، ئابدۇلغەفۇر ئاخۇن، ياسىن ئاخۇنلارغا مەن ئابدۇرەھمان ئاخۇن ئىگە بولۇپ، (قىزلار رازىخان، زىبىرخان، ئانارخان، سەئىدخانلاردۇرمىز)، بىز ھەممىمىز دەرقەمتە تۇرۇپ، توختىخانغا بەرگەن تەقسىم خېتىمىز شۇكى، ئاتىمىزدىن قالغان يەر، سۇ، ھويلا ـ ئىمارەت، ئات ـ هارۋا ۋە ئۆي، ئەشياكازالارنى تەقسىملەپ ئېلىش ئۈچۈن ھافىز ھاجى ئاخۇنۇم باشلىق بىرنەچچە ياخشىلارنى چاقىرىپ كەلگەن ئىدۇق. بۇ ياخشىلىرىمىزنىڭ تەكشۈرۈشى ئارقىلىق مەلۇم بولدىكى، ئاتىمىزنىڭ ئون تۆت دادەن بۇغداي قەرزى بار ئىكەن. ئات ـ هارۋا ۋە بىرمۇنچە ئۆي ـ بىساتلاردىن چىقىرىپ مەزكۇر قەرزنى ئادا قىلدۇق. يەنە ئۈچ تۈمەن يەتتە مىڭ ئۈچ يۈز يۈەنلىك ئۆي بىساتى ئېشىپ قالغانىدى. بۇ نەرسىلەردىن ئوغۇل ـ قىزلارغا تەقسىملىنىپ ھەرقايسىمىز ئۆز نەسىۋىلىرىمىزنى ئالدۇق. ئۇنىڭدىن باشقا يەر ـ سۇدىن مەلۇم بولغىنى: تۆۋەنكى كارىزدا يىگىرمە بەش كۈن كۆزلۈك نۆۋەت ۋە ئون ئالتە كۈن يازلىق نۆۋەتلىك بىر پۈتۈن كارىز. بىر يۇرۇش ھويلا ۋە بىرمۇنچە دەرەخ. بەش يۈز ئون ئۈچ مو يەر.

يۇقىرى كارىزدا يىگىرمە تۆت كۈن نۆۋەتتە ئون بىر يېرىم كۈن كۆزلۈك سۇ ۋە قالغىنى يازلىق سۇ. ئۇنىڭغا تەۋە بىر يۈز يىگىرمە مو يەر. بىر يورۇش هويلا ـ ئىمارەتلەر. مەزكۇر نەرسىلەرنى ۋارىسلارغا تەقسىم قىلغاندا توختىخانغا تەيىنلەنگەن نەسىۋە شۇكى، يۇقىرى كارىزدا بىر يېرىم كۈنلۈك كۆزلۈك سۇ ۋە بىر كۈنلۈك يازلىق سۇ، ئون ئالتە مو يەر ۋە ئۆي. ئۇنىڭدىن باشقا توختىخاننىڭ چاتقال كۆنچى كارىز ئانا تەرەپتىن كەلگەن بىر ئاز يەر سۇيى ئاتىمىز هايات ۋاقتىدا سېتىلىپ بۇ ئۆيدە خەجلىنىپ كەتكەن بولۇپ، شۇنىڭ هەققى ئۈچۈن، يۇقىرى كارىزدىن چاڭشۇي يېرىم كۈنلۈك سۇ ۋە ئۇنىڭغا تەۋە يەر بىلەن توختىخاننى رازى قىلدۇق. توختىخانغا تەقسىملەنگەن يەرنىڭ چېگرىسى:

شەرق تەرىپى، كىچىك قىزلارغا تەقسىملەنگەن يەر فاسىلى ئارىلىق، شىمال تەرىپى، توغرا ئارىلىق. غەرب تەرىپى، باھائۇددىن هاجىنىڭ كارىزى، فاسىلى يول. جەنۇب تەرىپى، ئەبرار ئاخۇنۇمنىڭ يېرى، فاسىلى يول.

ۋە يەنە يېرىم كۈنلۈك چاڭشۇي سۇغا چىقىرىپ بەرگەن يەرنىڭ چېگرىسى:

شەرق تەرىپى، كىچىك قىزلارنىڭ يېرى، فاسىلى ئارىلىق. شىمال تەرىپى، قۇم دۆڭ. غەرب تەرىپى، توختى هاجىمنىڭ يېرى، فاسىلى قىر. جەنۇب تەرىپى، توغرا يول.

توختىخانغا يەنە يۇقىرىقى كارىزدىكى هويلىدىن بىر ئېغىز سامانلىق ئۆي ۋە بىر چوڭ قوتان، كۈن چىقىشقا ماڭىدىغان يولى بىلەن قوشۇپ ئۆي ئورنى تەقسىملەپ بەردۇق. مەخپىي قالمىغايكى، يۇقىرىقى كارىزدا تەقسىم قىلىنماي قالغان بىر كۈن كۆزلۈك ۋە يېرىم كۈن يازلىق قودۇق سۇيى ئوغۇل ـ قىزلارغا تەقسىملەنگەندى. ئوغۇللارنىڭ هەربىرىگە ئىككى يېرىم سائەتتىن كۆزلۈك سۇ، قىزلارغا بىر سائەت ئون بەش مىنۇتتىن كۆزلۈك سۇ، يازلىق تاپشۇرۇپ ئالدۇق. بۇ يەر ـ سۇلارنىڭ هەرقايسى يەر ـ سۇغا ئىگە بولغۇچى ۋارىسلار نەسىۋىمىزگە چۈشلۈق ئىشلىتىمىز. بۇندىن كېيىن بۇ توغرىدا بىر ـ بىرىمىزگە دەۋا قىلىشمايمىز دەپ خەت قىلىپ، شەرىئەت مۆھرىنى باستۇردۇق.

گۇۋاهلار: ئەسئەدۇللاھ هاجى داموللام، ئابدۇقەييۇم ئاخۇنۇم، ئابدۇللا هاجىم، هەمدۇل بوجاڭلاردۇر.

(17 ـ هۆججەت)

مىنگونىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى يىلى ئون بىرىنچى ئاينىڭ يىگىرمىنچى كۈنى. مەنكى مەمەت باقى هاجىمنىڭ ئوغلى سېتى ئاخۇندۇرمەن. ئىقرار قىلدىمكى مېهر -

ئەنگۈزخان ۋە ئايشەمخاندىن ئالغان بىر يېرىم قىزلىق ئۆي زېمىنىمنى ياقۇب ئاخۇن ئاكامغا بىر يۈز ئون ئىككى يېرىم دوللارغا ساتتىم. مەزكۇر پۇلنى تولۇق تاپشۇرۇپ ئالدىم. ھېچقانداق ھەققىم قالمىدى. بۇ توغرىدا مەن ياكى مېنىڭ ئەۋلادلىرىمدىن بىرەرسى چىقىپ دەۋا قىلسا شەرىئەت ھۆكمى بويىچە قايتۇرۇلسۇن، دەپ خەت قىلىپ قولۇمنى بېسىپ بەردىم. مەنكى سېتى ئاخۇن.

قۇربان ئاخۇن، ئىبراھىم ئاخۇن، ھەمدۇللا ئاخۇنلار شاھىددۇر.

(18 ـ ھۆججەت)

مەنكى ھۆججەت بەرگۈچى مۇتىۋەللى مۇھەممەد رەھىم ئاخۇندۇرمەن. شۇ توغرىدىن ھۆججەت بېرىمەنكى، سەلىم بەگنىڭ سەمەت يار ئاخۇننىڭ زىمىمىسىدىكى 32 ـ يىللىق ئىجارە ھەققى قالمىدى، دەپ قولۇمنى بېسىپ بەردىم.

(19 ـ ھۆججەت)

تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئەللىك يەتتە. مىنگونىڭ يىگىرمە يەتتىنچى يىلى ئونبىرىنچى ئاي، مەنكى لاڭفۇ گۇڭشاڭدىكى مەمەت باقى ھاجىنىڭ ئوغلى سەيدۇل ئاخۇندۇرمەن. ئىقرار قىلدىمكى تۆۋەنكى كارىزدىكى ھويلىدىن ماڭا تەگكەن ئىككى ئېغىز ئۆي، يېرىم ئارلىقنى ئارقىدىكى قوتان بىلەن قوشۇپ زېمىنلىق قىلىپ ئۆز ئىختىيارلىقىم بىلەن ئاغام سېتى ئاخۇنغا ئاتمىش تۈمەن سەرگە ساتتىم. مەزكۇر پۇلنى تولۇق تاپشۇرۇپ ئالدىم. ھەققىم قالمىدى. مەزكۇر زېمىننىڭ چېگرىسى:

شەرق تەرىپى: بىر قىسمى ياقۇپ ئاكامنىڭ جايى، بىر قىسمى مۇشتەرىنىڭ جايى فاسىلى تام.

شىمال تەرىپى: مۇشتەرىنىڭ سوقمىسى، غەرب تەرىپى، سوقما. جەنۇب تەرىپى، يول، بىر قىسمى قىزلارنىڭ ئۆيى. بۇندىن ئېتىبارەن بۇ سېتىلغان زېمىن توغرىسىدا مەن ياكى مېنىڭ ئەۋلادلىرىمدىن بىرەرى چىقىپ دەۋا ـ دەستۇر قىلسا ئىناۋەتسىزدۇر، دەپ خەت قىلىپ شەرىئەت مۆھرىنى باستۇرۇپ بەردىم. گۇۋاھچىلار: ئابدۇللا ھاجىم، ياقۇپ ئاكام، راھىل ئاخۇن، بارات ئاخۇن، ھاسان باي، ھەمدۇل ياقاڭ، مۇھەببەت قاھارلاردۇر.

(نەجىبە ئەمىن: ئۈرۈمچى شەھەرلىك كەسپىي ئوتتۇرا تېخنىكومدا ئوقۇتقۇچى)

زۇبدەتۇل ئەخبار (خەۋەرلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى)

ئەبۇ مۇھەممەت ھەسەن شېئرى

پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: رەجەپ يۇسۇپ

كىتابى «زۇبدەتۇل ئەخبار»نىڭ يازغۇچىسى پاساھەتلىك، بالاغەتلىك، ئاتاغلىق ئالىم، دۇنيا خەلقىگە يېقىملىق قالدۇرغۇچى، جانابىي مەۋلانا ئەبۇ مۇھەممەد ھەسەن شېئرى، دۇنياغا ئۆزىنىڭ پاساھەت ـ بالاغەتلىرىنى تارقاتقان، دۇنيا خەلقىگە كەۋسەر سۈيىدەك شىرىن مۇھەببەتلىرىنى ئورناتقان. بۇ كىشىنىڭ دادىسى خاجە سەدرىددىن مۇھەممەد كەشمىرنىڭ ئاتاغلىق كىشىلىرىدىن بولغان. ئەينى چاغدا شاھلارغا ياراملىق بولغىنى ئۈچۈن مائاشلىق قىلىپ بېكىتىلگەن. شۇ چاغدىكى كەشمىرلىك كىشىلەر مۇھەممەد ھەسەننىڭ قەبىلىسىنى «قەۋمى بىچ» دەپ ئاتايتتى، بۇ كەشمىر تىلىدا «تۈركلەر قەبىلىسى» دېگەن بولىدۇ. شۇ ۋاقىتتىكى پادىشاھلاردىن ئىنايەتىللاخان، ۋەزىرى ئالەمگىر ھىدايەتۇللاخان، نەۋۋاب ئابدۇل ئەھەدخان، ئەبۇل بەرەكات خان، سەفدەر چەنگى ۋە مۇھتەشەم خان ۋە قازى ھەيدەرخان ۋە خاجە ئابدۇللا سەدارەتخان ۋە ئەمىر نىجابەت ئەلىخان. بۇ ھەممىسى مۇھەممەد ھەسەن شېئرىنىڭ يۇرتداشلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ قەبىلىسى مۇھەممەد ئەلى بۇخارىغا يېتىشىدۇ. بۇلارنىڭ نەچچىنچى بوۋىلىرى تۈركىستاندىن كەلگەن. موغۇل خاندانلىقى دەۋرىدە سۇلتان زەيىنىل ئابىدىنىنى كەشمىرگە ئەمىر قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە كىشى بىرگە بېرىپ، كەشمىرنىڭ مەھەللەئى گۇجىۋار دېگەن جايىدا ئورۇنلىشىدۇ. سۇلتان زەيىنىل ئابىدىن ئەنە شۇ مەھەللەئى گۇجىۋار دەپىن قىلىنغان، ھازىرغىچە شۇقەبرە ۋە ئىمارەتلەر بار. مۇھەممەد ھەسەن شېئرىنىڭ بەزى تارىخ رىسالىلىرىدە شۇنداق زىكرى قىلىدۇكى، بۇ كىشى ياشلىق ۋاقتىدا دادىسىدىن كىچىك قېلىپ، چوڭ ئانىسىنىڭ قولىدا ئۆسىدۇ. خاجە مۇھەممەد خەلىل قادىرى دېگەن كىشىنىڭ قولىدا ئوقۇپ تەربىيىلىنىدۇ. خاجە مۇھەممەد خەلىل قادىرى دېگەن كىشى ئەدەبىيات، تارىخقا ئوخشاش نۇرغۇن ئىلىملەرنى دۇنياغا تارقاتقان. شۇ جۈملىدىن «گۈلزارى خەلىلى» دېگەن بىر كىتابى بار. بۇنى بىر كۆرۈپ باققاندا بالاغەتتە، پاساھەتتە قانچىلىك ئالىي دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. مۇھەممەد ھەسەن شېئرى خاجە مۇھەممەد خەلىلنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەنلىكى ئۈچۈن كىچىكىدىن تارتىپ شېئىر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ۋە پەننىي، ئەخلاقىي

كىتابلارنى يېزىش بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا چوڭ ئالىمسى ئەما بولۇپ قېلىپ، ئانىسىنىڭ قېشىدىن يىراققا بارالماستىن، «پادىشاھنامە» دېگەن بىر كىتابنى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ كىتابتا ئىلگىرى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ ئەھۋالى بەزىسى نەزمە بىلەن بەزىسى نەسرى بىلەن يېزىلغان. ئۇ كىتاب دۇنيا خەلقلىرى ئارىسىدا مەشھۇر. ئۇ يەنە «سەيرى بىلادى ھىندىستان» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب دۇنيا خەلقىگە بەكمۇ پايدىلىق بولۇپ، 50 مىڭ بېيىت بىلەن پۈتكۈزگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئوتتۇرا ياشلىق بولغان ۋاقتىدا بىرنەچچە تۈرلۈك كىتابلارنى — (باش قىسمى ئاسترونومىيىگە ئائىت) ئەدەپ ـ ئەخلاققا، پادىشاھلىققا ۋە پەن ـ تەتقىقاتلارغا ئائىت نەزمە ۋە نەسرى ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇنىڭ يېزىپ قالدۇرۇپ كەتكەن كىتابلىرى دۇنيا خەلقىنىڭ ئاپىرىن ۋە تەھسىن ئوقۇشىغا سەۋەب بولغان. ئۇ ئوتتۇرا ياش ۋاقتىدا تىجارەت ئۈچۈن ھىندىستان شەھەرلىرىگە مېڭىپ، يۇقىرى ـ تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرى بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ، ئاتاغلىق دانىشمەنلەر بىلەن ئولتۇرۇپ ـ قويۇپ، دۇنيانىڭ نۇرغۇن تارىخلىرىنى ئۆگىنىۋالىدۇ. ھىندىستان ۋە ئەرەبىستان تارىخىدىن «سىۋادىل ئەزەم» دېگەن بىر تارىخي ئەسەرنى شېئىري ئىجاد قىلىپ، 1050 بېيىت بىلەن تۈگىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھەر تۈرلۈك شېئىر، قەسىدىلەر ۋە مەسنەۋىلەرنى، شېئىري مۇئەممالارنى تۈركىي تىلدا، ھەمدە ئىراننىڭ پەھلىۋى تىلىدا يازىدۇ. بۇ نەزمىلەر، مەسنىۋىلەر ئاشقازان كېسىلىگە مەجۇنى مۇپەررەھ پايدا قىلغاندەك، دۇنيا خەلقىنىڭ تونۇشىنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغانلىقى ئۈچۈن كۆپلىگەن كىشىلەر ئۇنىڭدىن مەنپەئەت ئالىدۇ. ئۇ: «ئۇنىڭدىن باشقا گوشقا تۇز ياراشقاندەك ھەرقايسى كىتابلاردىن قىممەتلىك سۆزلەرنى قىممەتلىك تارىخلارنى ئۈزۈپ ئېلىپ مەسىلەن: ‹تۈركىستان تارىخى›، ‹ھىندىستان ـ خۇراسان تارىخى، ئىنگلىزلارنىڭ ئىسلام دىنىدىكىلەرگە لايىق تارىخلىرى، ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، ئىران قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ قىممەتلىك تارىخي ھەدىيەلىرىنى سىلەرگە تۆھپە قىلدۇق. ئەمما شۇ يېرىدە كەمچىلىك باركى، بىر سۆزنى ئاخىرىغىچە ئىزاھلاپ بېرەلمىدۇق. بۇنى ئوقۇغانلارنىڭ كەمچىلىكلىرىمىزگە ئەپۇ نەزەرى بىلەن قاراپ تۈزىتىپ كېتىشلىرىنى سورايمىز. ھەمدە ئەبجەد مەكتىپىدە ئوقۇمىغان نادان، نەپسى ئاۋارىچىلىقىدا قالغان كەمىنە ئەبۇ مۇھەممەد ھەسەن شېئىرىنىڭ ھەققىدە دۇئا قىلىپ قويۇشلىرىنى سورايمىز. بۇ تارىخنى كەڭرىتكەن «ئىخۋانۇسسەفا خۇللانۇل ۋەفا» دېگەن بىر تارىخ بار. ئاشۇنىڭغا مۇراجىئەت قىلىنسا قالغىنىنى بىلگىلى بولىدۇ. پۈتۈن ئۆمرۈمنى شېئىر يېزىش بىلەن، ھەرقىسما قەسىدە غەزەللەرنى يازماقلىق بىلەن ئۆتكۈزدۈم. گاھى پادىشاھلارنى ماختاپ، گاھى ئۇمرالەرنى ھەجۋى قىلىپ ئۆمرۈم ئاخىرلاشتى. مىلادىنىڭ 1200ى، ھىجرىيىنىڭ 360 ـ يىلى ئەشۇرا ئېيىنىڭ 15 ـ دۈشەنبە كۈنى قولىقىمغا ئەلۋىدانىڭ ئاۋازى كەلدى. كەلىمە شاھادەتنى تىلىمغا جارى قىلدىم...» دەيدۇ.①

---

① مۇشۇ جۈملىلەردە مۇجمەللىك بار — مۇھەررىردىن.

ئەبۇ مۇھەممەت ھەسەن شېئىرى ھىجرىيىنىڭ 1282 ـ يىلى ۋاپات قىلغان. مۇھەممەت ھەسەن شېئىرى ئىران ـ تۇراننىڭ تارىخچىسى بولۇپ بۇ كىشىنىڭ «زۇبدەتۇل سەنائى» دېگەن بىر تارىخى بار. بۇ كىتابلارنى يېزىشتا ھەرقايسى كىتابلاردىن ئۆرنەك ئېلىپ مەبئۇت، شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە»سى، ھەبىبى سىيەر، ئىمىنى ئەھمىدى رازى، نىگارىستان تارىخ، شەيخى ئابدۇلھەق دەھلىۋىنىڭ ھىندىستان تارىخى، ئابدۇللا شىرازى، خاۋەندى شاھى، «رەۋزەتۇسسەفا»، «تارىخى رەشىدى» قاتارلىق كىتابلاردىن پايدىلانغان.

چىن مەملىكىتىنىڭ ئاب ـ ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى. شۇڭا ئۇ يەردە تۈرلۈك مېۋىلەر پەيدا بولغان. چىن مەملىكىتىدە نۇرغۇن ئالتۇن، كۈمۈش كانلىرى بار. چىن مەملىكىتىنىڭ سىياسىي قانۇنىدا گۇناھكارلارنى زەنجىر بىلەن ئازاپلايدۇ.

چىن مەملىكىتىدىن ھەر خىل دورىلار چىقىدۇ. يەنە بىر خىل زەپەمۇ چىقىدۇ. چىن خەلقلىرىنىڭ سۈرەت سېلىش، نەققاشلىق ھۈنىرى، پۈتۈن دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

چىن مەملىكىتىگە ئەيسا (ئەيسا پەيغەمبەر)دىن ئىلگىرى (بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرى)، مانى نەققاش دېگەن ئادەم بۇددا دىنىنى ئېلىپ كېلىدۇ. مانى نەققاشنى، تىبەت خەلقى پەيغەمبەر دەپ ئاتايدۇ.

ئۇ بىرقانچىلىغان بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ كىتابىنى تارقاتقان. ئۇ كىتابلارنىڭ بەزىسى 5 ـ 6 گەز مىقدارى. ھەر تۈرلۈك رەقەملەرنى سالغان. بۇ كىتاب چىن مەملىكىتىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا تارقالغان بولۇپ، كىتابنىڭ ئېتىنى «ئەرجەڭ» دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن يەنە بىرقانچە ئەسىر كېيىن، بۇددا دىنىنى «ساكيامۇنى» ئېلىپ كەلگەن. چىن خەلقى ئۇنى پەيغەمبەر دەپ ئاتىغان.

بۇ ساكيامۇنى ئۆزى بىراخمان بولسىمۇ كەشمىردە تۇغۇلغان. ئۇ بۇ يەردە ئۆسۈپ يېتىلىپ بېيجىڭگە كەلگەن. بۇ ئۈچ جايغا دىن تارقاتقان (خىتايغا، ئۇيغۇرلاردىن خوتەنگە، تىبەتنىڭ لاساغا) بۇنىڭ تۈرلۈك كارامەتلىرى بولغان. خىتاي ۋە زاڭزۇ خەلقى بۇنى پەيغەمبەر دەپ ئاتىغان. بۇ بىر تۈرلۈك مەزھەپ چىقارغان، دۇنيادا ھېچقانداق ھايۋاناتنىڭ گۆشى ھارام ئەمەس، يەنى، ئۈچارلىق، تىنارلىق، ئىت، مۈشۈك بولۇپ، ئادەمنىڭ گۆشىگىچە ھالال دېگەن. بۇددا دىنىدا ساكيامۇنىنىڭ نۇرغۇنلىغان كارامەتلىرىنى خەلققە تونۇشتۇرغان. چىن خەلقىنىڭ بىر تۈرى ناھايىتى ئەيشى ـ ئىشرەت، راھەت ـ پاراغەت بىلەن ياشايدۇ. يەنە بىر تۈرلۈكى ناھايىتى مۇشەققەتلىك ھايات كەچۈرىدۇ. ئاياللىرى، بەكمۇ خۇش سۈرەت. ئادەملىرى كۆپ ھاللاردا سەنئەتكە باي. دۇنيا بويىچە ئادەم بىلەن تولغان بىر دۆلەت.

چىن مەملىكىتىنىڭ قېشىدا موغۇل دەيدىغان بىر مەملىكەت بار. بۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدە پادىشاھى بولسىمۇ چىن مەملىكىتىگە ئىتائەت قىلىدۇ.

ئەمما بۇ ئادەملەر چىن خەلقىگە قارىغاندا ئۆزى قامەتلىك، بېشى يوغان، يۈزى

كەڭ، كۆزى كىچىك كېلىدۇ. بۇلارنىڭ پايتەختىنى «ماچىن» دەپ ئاتايدۇ.

بۇلارنىڭ شەھىرىنىڭ قېشىدىن بىر دەريا ئېقىپ تۇرىدۇ ھەمدە يۇرت ئىچىدىن ھەر تۈرلۈك قىممەت باھالىق ماتالار (ماللار) چىقىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ يەردە ئىنسان ئۇ. چۇن كېرەكلىك بولغان خۇشبۇي ئەتىرلەر چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سۇنۇق كېسەلنى داۋالايدىغان «موميا» ھەم شۇ يەردىن چىقىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلار مۇشۇ «موميا»نى چىن مەملىكىتىگە ئېلىپ كېلىپ ئالتۇن قىممىتىدە ئۆزئارا ئالماشتۇرغان. چىن مەملىكە. تىدىن 5 خىل چاي چىقىدۇ. بۇ چايلارنىڭ خۇسۇسىيىتى: تاماقنى سىڭدۈرۈش، مەيدە. گە قۇۋۋەت بېرىش، ئاشقازاننى ياخشىلاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا چىندىن يەنە قەھۋە چاي چىقىدۇ. بۇ ئادەم ئورگانىزمىنى كۈچلەندۈرۈش، پەيلەرگە قۇۋۋەت بېرىش، قاننى زىيادە قىلىش كۈچىگىمۇ ئىگە. يەنە چىنە ـ قاچا، فار ـ فۇر بۇيۇملىرىمۇ ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. بۇندىن باشقا يەنە بۇ يەردىن ئەڭ ئېسىل قىممەت باھالىق تاشلار چىقىدۇ.

چىن مەملىكىتىدە، بۇرۇنىسىدا بىر تۈرلۈك غايىپ كۈچلەر بولۇپ، ئۇ ئاتنى قا. ماللىۋېلىپ ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كېتەتتى. ئۇنىڭغا قانداقلا بولمىسۇن بىرەر ئات، ياكى خېچىرنى ئۆلتۈرۈپ بەرمىسە، ئادەمنى ئەپچىقىپ كېتەر ئىدى. يەنە چىن مەملە. كىتىدە بىر بۇلاق بار بولۇپ، كېسەل كىشى بۇ بۇلاقنىڭ سۈيىنى ئىچسە، ئەگەر ئۇ كىشىگە ئەجەل يەتمىگەن بولسا دەرھاللا ساقىيىدۇ. ئەجەل يەتكەن بولسا دەرھال ئۆلىدۇ.

تۈركىستان

«تۈركىستان»؛ «تۈرك» مەملىكىتى دېگەن بولىدۇ. تۈرك خەلقى 1 ـ ئىقلىم بىلەن 7 ـ ئىقلىمدا ئورۇنلاشقان. كۆپىنچە دالىدا ياشاپ كەلگەن. بەزىلىرى دېھقانچىلىق بى. لەن مەشغۇل بولغان.

«تۈرك» خەلقى قەدىمدە كۆپ نوپۇسلۇق، بەكمۇ غەيرەتلىك، ھېچنېمىدىن قورق. مايدىغان خەلق بولۇپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن:«تۈركلەرگە چېقىل. ماڭلار، تۈركلەر سىلەرگە چېقىلمىسا».

تۈرك خەلقى، ھۆزۈرى كەڭ، كۆزلىرى يوغان، كۆكسىلىك، غەيرەتلىك ۋە باتۇر خەلق بولغان.

بەزى تارىخلەردە شۇنداق يېزىلغان: «دۇنياغا ئىسلام دىنى تارقاتقاندا ھىندىستانغا قۇرئاننى ئەۋەتكەندە ھىندىستان خەلقى قۇرئاننى ئاستىغا قويۇپ ئولتۇرغان.

تۈرك خەلقىگە قۇرئاننى ئەۋەتكەندە تۈركلەر ئۇنى تەۋەررۈك بىلىپ بېشىدا كۆ. تۈرگەن.

شۇ چاغدا مۇنداق دەپ نەفەز قىلغان، «تۈركلەر ئەزىز مۇكەررەم بولغاي، ھىندىلار خار، بى مىقدار بولغاي».

شۇنىڭ ئۇچۇن تۈركلەر ئۇزۇن دەۋرلەرگىچە دۇنيانىڭ يېرىمىنى سوراپ كەلگەن.

«ھەبىبى سىيەر» دېگەن كىتابتا: نوھ پەيغەمبەرنىڭ كېمىسى شەرقتە توختىغاچ، نوھ پەيغەمبەرنىڭ 2 ـ ئوغلى ياپەس شەرققە ئورۇنلاشقان.

نوھ پەيغەمبەر ئالەمدىن كېتىدىغان ۋاقتىدا، بىر دانە تاشقا «ئىسمى ئەزەم» يېزىپ بەرگەن:«ئوغلۇم ياپەس، سەن قۇرغاقچىلىق دۇنياسىدا قالدىڭ، مۇنۇ تاشنى ھاۋاغا قارىتىپ ئىرغىتساڭ، دەرھال يامغۇر، قىش بولسا قار ياغىدۇ» دېگەن.

شۇنىڭ ئۇچۇن تۈركىي مىللەتلەر ئارىسىدا بۇ ئەمەللەر ناھايىتىمۇ مەشھۇر.

ياپەس ئەۋلادىدىن سەككىز ئوغۇل دۇنياغا كەلگەن. چوڭ ئوغلى خىرزە، تۈرك، سەقلاپ، رۇس، مۇنچ، چىن، كۇمارى...

ياپەسنىڭ 2 ـ ئوغلى تۈرك، شەرق مەملىكەتلىرىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىدا ئورۇنلىشىپ، ئۇزۇن زامان ھاكىمىيەت سۈرىدۇ.

تۈرك دۇنيادىن كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا سىلۇك (تۈركنىڭ چوڭ ئوغلى) پادىشاھلىقتا ئولتۇرىدۇ. بۇنىڭ زامانىدا ئەڭ دەسلەپ گۆشنى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇپ يېيىشنى ئۆگىنىدۇ.

بىر كۈنى گۆش يەۋاتقاندا قولىدىكى گۆشى، شورلۇق يەرگە چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى ئېلىپ يېگەن چاغدا گۆش بەكمۇ تەملىك بولغانلىقىنى بايقايدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن، تاماققا تۇز سېلىپ يېيىشنى ئادەت قىلغان.

ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن جۇۋا، تۇماق كىيىشنى پەيدا قىلغان ياپەسنىڭ 3 ـ ئوغلى پارس، كېيىنكى دەۋردە رۇس دىيارىنىڭ بىر تەرىپىدىكى تاجىكىستان ئەتراپىدا ئورۇنلاشقان.

يەنە بىر ئوغلى رۇس، بۇلار كۇمارى بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىلىپ، يەتتە ئىقلىمنىڭ سوغۇق ھاۋالىق مۇز تاغلىرى ئەتراپىغا ئورۇنلىشىدۇ.

چىن دېگەن ئوغلى پۈتۈن چىن ئىقلىمىدا ماكان تۇتۇپ كۆپىيىدۇ، بۇلار زېھىنلىك بولغىنى ئۇچۇن سۈرەتكەرلىك، نەققاشچىلىق، توقۇمىچىلىق، پىلە بېقىپ يىپەك ۋە ئەۋرىشىم چىقىرىش، كىيىكتىن ئىپار ئېلىش قاتارلىق ئەڭ قىممەتلىك ھۈنەرلەرنى ئەۋلاتلىرىغا ئۆگەتكەن.

چىن ھايات ۋاقتىدا ئوغلانلىرى ئۇچۇن «ماچىن» شەھىرىنى بىنا قىلىدۇ.

يەنە بىر ئوغلى كىمالنىڭ ئىككى ئوغلى بار بولۇپ، بىرىنى بولغار دەر ئىدى. بولغار بولغارىيە ئېلىدە كۆپىيىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر ئوغلى تاتار بىلەن موغۇل ئەسلى ئىككىسى بىر پىرقە ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قاتتىق ئاداۋەت چۈشۈپ تۈزەتكىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن.

يەنە بىرى غەردە بىننى ياپەس، بۇ تۈركنىڭ ئەڭ ئەۋۋەلقى نەسلى، بۇلارنى ئاتا تۈرك دەپ ئاتايتتى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى چىن مەملىكىتىنىڭ قېشىدىن تارتىپ ئىرانغىچە ئىشغال ئەتكەن.

بۇلارنى ئىلگىرى «تۇران» دەپ ئاتىغان.

تۈركىستاننىڭ ئاجايىپ ئىشلىرىنىڭ بىرى — ھەر تۈرلۈك تېرىلغۇ بىلەن مەشغۇل بولۇش بولغان. جۈملىدىن قوغۇن دۇنيادىكى مەملىكەتلەر ئىچىدە ئەڭ بىرىنچى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. قوغۇننىڭ ئۆزى كاتتا، ھەم بەكمۇ شىرىن بولۇپ، ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بۇ تۈركىستان دىيارىدا چىقىدىغان قوغۇن - تاۋۇزلارنى چىن مەملىكىتىگە، ھىندىستانلارغىچە ئېكسپورت قىلغان.

تۈركىستاندا بىر خىل قوي بولۇپ، ئۇنىڭ دۈمبىسىگە ئورۇنلاشقان ياغلىرى بولۇپ، بۇ قويدىن نەسىل ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئاسىيانىڭ نۇرغۇن ئەللىرىگە، ھەتتا ياۋروپاغىچە ئېلىپ بېرىلغان.

بۇ يەرنىڭ جاڭگاللىرىدا ياۋايى قوچقارلار بولۇپ، بۇلارنى سەييادلار ئوق بىلەن ئېتىپ تۇتىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ گۆشىنىڭ تەمى يەرلىك قوينىڭ گۆشىدىن تەمسىزرەك بولسىمۇ بۇنىڭدىن گۆش كۆپ ئېلىنىدۇ.

بىر زامانلاردا تۈركىستان پادشاھى ئاتا - بالا ئۇرۇشۇپ قېلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن كۆچۈپ، مەغرىپكە كېتىپ ئورۇنلاشقان. بۇ يەردە، ھاۋانىڭ بەكمۇ قۇرۇقلۇقىدىن قىينىلىپ، ھەرقاچان يامغۇر لازىم بولسا «يادا» تېشىنى ھاۋاغا قارىتىپ ئىرغىتسا دەرھال يامغۇر ۋە قار ياغقان.

مىسال: موغۇلىستان تارىخىدا، ھىجرىيىنىڭ 627 - يىلى ياشىغان ئوگۇتاي ئىبنى چىڭگىز بەكمۇ سېخى، قولى ئوچۇق ئادەم بولۇپ، ئۇ پۈتۈن خىتاي دۆلىتىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، ئىنىسى تولى خاننى ئېلىپ 100 مىڭ ئەسكەر بىلەن خىتايغا يۈرۈش قىلىدۇ.

شۇ ۋاقىتتا بىر قاراۋۇل كېلىپ:«خىتاي ئەسكىرى بىر مىليون ئىكەن. ئۇلار بىز بىلەن ئېلىشماقچى» دەيدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئوگۇتاي بىلەن تولىخان ئىنتايىن ۋەھىمىگە چۈشىدۇ. دەل مۇشۇ پەيتتە مەھمۇت يالۋاچ مەسلىھەت بېرىپ:«ئۇرۇش دېگەن ھىيلە بىلەن ئوخشايدۇ. بىزنىڭ قوشۇنىمىز ئېگىزدە، خىتاي قوشۇنلىرى تۆۋەندە. ئەسكەرلەرنىڭ بېشىغا چادىرا قىلىپ ئاتلارنى يېپىقلىق جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ يادا تېشىنى ھاۋاغا قارىتىپ ئىرغىتايلى» دەيدۇ. خان ئۇنىڭ مەسلىھىتىگە قوشۇلۇپ يادا تېشىنى ئىرغىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىردەمدىلا ھاۋا بۇزۇلۇپ، ئوتلار چاقناپ، بۇلۇتلار گۈركىرەشكە باشلاپ، ئۇزۇن ئۆتمەي يامغۇر قۇيۇۋېتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئېگىزدىن چۈشكەن يامغۇر سۇلىرى سەل بولۇپ، خىتاي قوشۇنلىرىنىڭ چادىر - بارگاھلىرىنى پاچاقلاپ تاشلايدۇ. خىتاي قوشۇنلىرىنىڭ جەڭ دۇمبىقى كاردىن چىقىدۇ. دەل شۇ پەيتتە تولىخان بىننى چىنگىز، دۈشمەننىڭ ئاجىزلاشقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ، ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ ۋە موڭغۇل قوشۇنلىرى قىلىچ بىلەن، خىتاي لەشكەرلىرىنى ۋەيران قىلىپ، 200 مىڭ ئەسكەرنى ئەسىر ئالىدۇ. خىتاي پادىشاھلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ كاتتا گۈلخان يېقىپ بالا - چاقىلىرى بىلەن بىللە ئۆزىنى ئوتقا تاشلاپ ئۆلۈۋالىدۇ.

www.uyghurkitap.com

شۇنىڭ بىلەن موڭغۇللار پۈتۈن خىتاينى بېسىۋالىدۇ.

تۈركىستاننىڭ بىر چېتىدە پارياب دەيدىغان بىر ۋىلايەت بولۇپ، ئۇنىڭ بىر چېتىدىن يەنە بىر چېتىگىچە بىر كۈنلۈك كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئېچىدا كىچىك ئىككى شەھەر بولۇپ، بىرىنى چاچ (شاش)، بىرىنى ساغۇن دەيدۇ. بۇ ۋىلايەتتە ئىككىنچى ئۇستاز ئەبۇنەسىر مۇھەممەت بىننى مۇھەممەت تۈركى، ئىسمايىل بىننى ھۇمات، جەۋھەرى، ئىسھاق بىننى ئىبراھىم ساغۇنى، مۇشۇ تۈرك دىيارىدا ياشاپ ئۆسكەن.

تۈركىستاننىڭ يەنە بىر ئاتاغلىق شەھىرى «جەندە». بۇ شەھەر ئىلگىرى بەكمۇ ئاتاقلىق شەھەر بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئىزى ئۆچۈپ يوقالغان. شەيخ مۇئەددىن جەندى دېگەن كىشى شۇ شەھەردە ياشىغان.

بۇرۇن تۈركىستاننىڭ پايتەختى كاشغەر بولغان. كاشغەر ئۆز زامانىسىدا بەكمۇ نازاپەتلىك، گۈزەل، ئاۋات بىر شەھەر ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ شىمالىي موغۇلىستان تاغلىرىغا تۇتىشار ئىدى. شۇ تاغدىن دەريا سۈيى جەنۇبقا ئېقىپ چاچ، تەرقان دىيارلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، قالماق زېمىنىدىكى كۆلگە قۇيۇلىدۇ.

غەربىي تەرىپىدە ئۇزۇن بىر تاغ بولۇپ، بۇ تاغ «ئەرگىنەقۇن» دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ تاغدىن بىر دەريا ئېقىپ، غەربتىن شەرققە قاراپ ماڭىدۇ.

تامامى كاشغەر ۋىلايىتى ۋە خوتەننىڭ ئېتىكىدە بىر تاغ بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا چوڭ بىر جاڭگاللىق بار. بۇ جاڭگاللىق پەقەت قوم بىلەن توشقان.

قەدىمدە بۇ باياۋاندا بىرمۇنچە شەھەرلەر بولغان. بۇنىڭدىن ئەڭ چوڭراقى توپ (؟)، يەنە بىرىنىڭ ئېتى گۆڭگا (؟)، قالغان بىرمۇنچە شەھەرلەر قۇمنىڭ ئاستىدا قالغان. گاھىدا قاتتىق بوران چىقسا، شۇ شەھەرنىڭ سېپىللىرىنىڭ كۈنگۈرلىرى ئېچىلىپ قالىدۇ. بۇ باياۋاندا ياۋايى تۆگىلەر بار. سەيىيادلارنىڭ بىرنەچچىسى بىرلىشىپ ئۇنى ئېتىپ تۇتىدۇ.

شۇ ۋاقىتلاردا كاشغەر تۈركىستاننىڭ پايتەختى بولغان. كاشغەرنىڭ غەربىدىكى تاغدىن بىر دەريا ئېقىپ كېلىدۇ. زىرائەتلەرنى سۇغىرىش، ئىچىش، توگمەن ماڭدۇرۇشتا خەلقلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىدۇ. بۇ دەريانىڭ ئېتىنى «تومەن» دەپ ئاتايدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ شەھەرمۇ خارابلىشىپ كەتكەن. مىرزائابابەكرى بۇ شەھەرنى قايتىدىن تۈزەپ ئىسلاھ قىلىدۇ.

ئاجايىپ ۋەقەلەردىن بىرى شۇكى، كاشغەر شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىدە بىر مازار بولۇپ، ئىسمىنى «ھۇسەيىن پەيزۇللا خاجە» دەيدۇ.

كاشغەر خەلقى بۇ مازارغا ئەڭ قاتتىق ئىشىنىدۇ. بۇ مازارنىڭ قەبرە ئۈستىدە بىر تۆشۈك بولۇپ، شۇ تۆشۈكتىن قارايدىغان بولسىڭىز، كاتتا بىر ئادەمنى كۆرىسىز. ئۇنىڭ تېرىسى، مويلىرى، ساقاللىرى بۇزۇلمىغان. مىرزا ھەيدەر كاشغەرى «تارىخى رەشىدى» دېگەن كىتابىدا «كاشغەر ئۆلىمالىرى ھەرقانداق مەسىلىنى تاپالماي قالسا، قەغەزگە يېزىپ ھۇسەيىن پەيزۇللا مازارلىقىدىكى تۆشۈككە سېلىپ قويسا، ئەتىسى

جاۋابى يېزىلىپ چىقاتتى» دەپ يازغان (؟).

يەنە تۈركىستان دىيارىدىكى ياركەند قەدىمكى زامانلاردا، ئەڭ بۇرۇنقى شەھەر بولغان بولسىمۇ، بۇ يەردىن بىر زامانلاردا خەزىنە چىقىپ، شۇنىڭ نەتىجىسىدە كۈندىن-كۈنگە خارابلىشىش يولىغا ماڭغان. موڭغۇللار ئۆزئارا ئۇرۇشقانلىق سەۋەبىدىن كېيىنچە بۇ جاي، ھۇقۇش بىلەن مۈشۈك ياپىلاقنىڭ ئۇۋىسى بولۇپ قالغان. سا ۋە قاغىلارمۇ بۇ شەھەردە چاڭگا تىزغان.

مىرزائابابەكرى دېگەن ئادەم كېلىپ، بۇ يەرنىڭ ئاب، ھاۋاسىنى ياقتۇرۇپ، بۇ يەرگە كاتتا بىر شەھەر سېلىپ، ئۆزىنىڭ پايتەختىنى ياركەندكە يۆتكەپ ئېلىپ كەلگەن. ئاجايىپ ۋەقەلەردىن بىرى شۇكى: مىرزائابابەكرى زامانىسىدا ياركەند شەھىرىنىڭ تۆت ئەتراپىغا 12 مىڭ دانە باغ بىنا قىلغان. شەھەرگە قايتىدىن سېپىل سېلىپ، سېپىلنىڭ كەڭلىكى 6 گەز، ئېگىزلىكى 30 گەز قىلىپ ياسالغان. ئۆز زامانىسىدا يەكەن قەشقەردىن قالسا، تۈركىستان زېمىنىدا ئەڭ باي، گۈزەل جاي ئىدى.

ياركەند شەھىرىگە يېقىن بىر دەريا بولۇپ، بۇ دەريادا باش ئەتىيازدىن تومۇزغىچە سۇ ئازىيىپ، تومۇزدا سۇ بەكمۇ كۆپلەپ كېلىپ، سۇ ئۈستىدە بەزى تاشپاقىلارمۇ ئېقىپ كېلەتتى.

كاشغەر ئېلىنىڭ ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى بولۇپ، ئادەم ئوڭاي كېسەل بولمايتتى. ئەمما ياركەندنىڭ ھاۋاسى ھۆل سوغۇق بولغاچ، ئۇزۇن زامانلارغىچە پۇقرالار زەخمەت چېكەتتى.

ياركەندتە 4 تۈرلۈك ئادەم ياشايتتى. بىرىنچىسىنى تۈمان دەپ ئاتايتتى. بۇ ئومۇم پۇقرادىن ئىبارەت. ئىككىنچىسىنى قوچىن دەيتتى. بۇلار مۇتلەق ئەسكەرلىك قىلار ئىدى. ئۈچىنچىسىنى ئايماق دەيتتى. بۇلار تىجارەت، دېھقانچىلىق قىلار ئىدى. تۆتىنچىسىنى ئەرباپ دەپ ئاتايتتى. بۇلار پەقەت شەرىئەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل ئىدى. ياركەندتىن تالىجوپ دېگەن جايغىچە ئۈچ مەنزىل يول بولۇپ، پۈتۈنلەي دەرەخلىق بىلەن ئورالغان. ياركەند بىلەن خوتەننىڭ ئارىسى ئون كۈنلۈك مەنزىل، ياركەند تىبەتكە قىرىق كۈنلۈك يول. ئوتتۇرىلىرىدا پەقەت ئاۋات جايلار يوق. ياركەند ئەسلى قەدىمكى شەھەر بولسىمۇ، بۇرۇندىن ئۇنىڭغا «ياركەند» دەپ ئات قويۇلمىغان.

«تارىخى موغۇلى»دا شۇنداق زىكرى قىلىنىدۇكى: ئىسكەندەر دەۋرىدە ياركەند ئىككى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، بىرىنى زەرەپشان، بىرىنى تىزناپ دەرياسى دەپ ئاتايتتى. بۇ يەردە شۇ زامانلاردا ئىككى شەھەر بولۇپ، بىرىنى «مورچ»، بىرىنى «تىزناپ» دەپ ئاتايتتى. يەنە بۇ يەردە قوچىن خەلقى بىلەن تاجىكلار ياشايتتى. ئىسكەندەر خىتايغا كىرگەندە، ئۇنىڭ بىرمۇنچە ئەسكەرلىرى كەشمىر داۋىنى بىلەن ئۆتۈپ، بۇ يەرگە كېلىپ قالدۇ. تويۇقسىز قوچىن خەلقى بىلەن تاجىكلار چىقىپ، ئۇ ئەسكەرلەرنى قىرىۋېتىدۇ.

كېيىن ئىسكەندەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بۇ جايغا كېلىپ بۇلارنى تاپالماي قايتىپ

كېتىدۇ.

ھىجرىيىنىڭ 627 ـ يىلى ئوگوتاي قائان ئىبنى چىڭگىز يەركەندنى مۇسەخخەر قىلىپ، جىمكىم بىننى ھىلاگۇنى شۇ شەھەرگە ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەر جىمكىمنىڭ نامىغا ئاتىلىپ «جىم كەنت» دەپ نام ئالـ‍ـغان. قوداي قائاننىڭ زامانىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولۇپ جىمكىم بىننى ھىلاـ‍گۇ زەرەپشان دەرياسىنىڭ بويىدا ئۆلتۈرۈلىدۇ. قوداي قائان، شۇ شەھەرنى ئۈچ كۈن قەتلىئام قىلغاچقا، مۇرچ، تىزناپ بويىلىرىدىكى قوچىن بىلەن تاجىكلار ئۆلۈپ كېتىـ‍دۇ. ئۇزۇن زامانغىچە مۇشۇ ۋەيرانچىلىقتا تۇرۇپ، ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئەمىر مىرزا ئۆمەر شەيخنىڭ ۋاقتىدا بۇ شەھەر قايتا ئىسلاھ قىلىنغان. كېيىن تاتارلارنىڭ خىـ‍تايلار بىلەن بولغان ئۇرۇشىدا، يەنە ۋەيران بولۇپ چوڭ بىر چۆللۈككە ئايلىنىدۇ.

كېيىن مىرزا ھەيدەر كاشغەرىنىڭ دەۋرىدە مىرزا ئابابەكرى دېگەن ئادەم بۇ شەـ‍ھەرنى ئەسلى ئورنىدىن يۆتكەپ، بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى «ياركەند» دەپ ئاتىغان. لۇغەتتە «كند» دېگەن «ئىتتىپاقلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «يار» دېـ‍گەن «دوستلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئومۇمەن «دوستلار ئىتتىپاقلاشقان شەھەر» دېگەن مەنىدە.

ئاپتورلار سەمىگە:

ژۇرنىلىمىزغا ئەسەر ئەۋەتكۈچىلەر ماقالىسىنىڭ كۆپەيتىلگەن نۇسخىسىنى ئەۋەـ‍تىشى كېرەك. ئەسەر ئىشلىتىلمەي قالسا قايتۇرۇلمايدۇ.

«بۇلاق» ژۇرنىلى تەھرىر ئىشخانىسى

2006 ـ يىللىق 5 ـ سانغا تۈزىتىش				
بەت	يۇقىرىدىن	تۆۋەندىن	بېسىلغىنى	توغرىسى
62 ـ	4 ـ قۇر	—	ھىجرىيىنىڭ 489 ـ (مىلادىيە 1097 ـ) يىلى	ھىجرىيىنىڭ 387 ـ (مىلادىيىنىڭ 997 ـ) يىلى
68 ـ	—	6 ـ قۇر	مۇسا بۇغرا	ھىجرىيىنىڭ 387 ـ (مىلادىيىنىڭ 997 ـ) يىلى

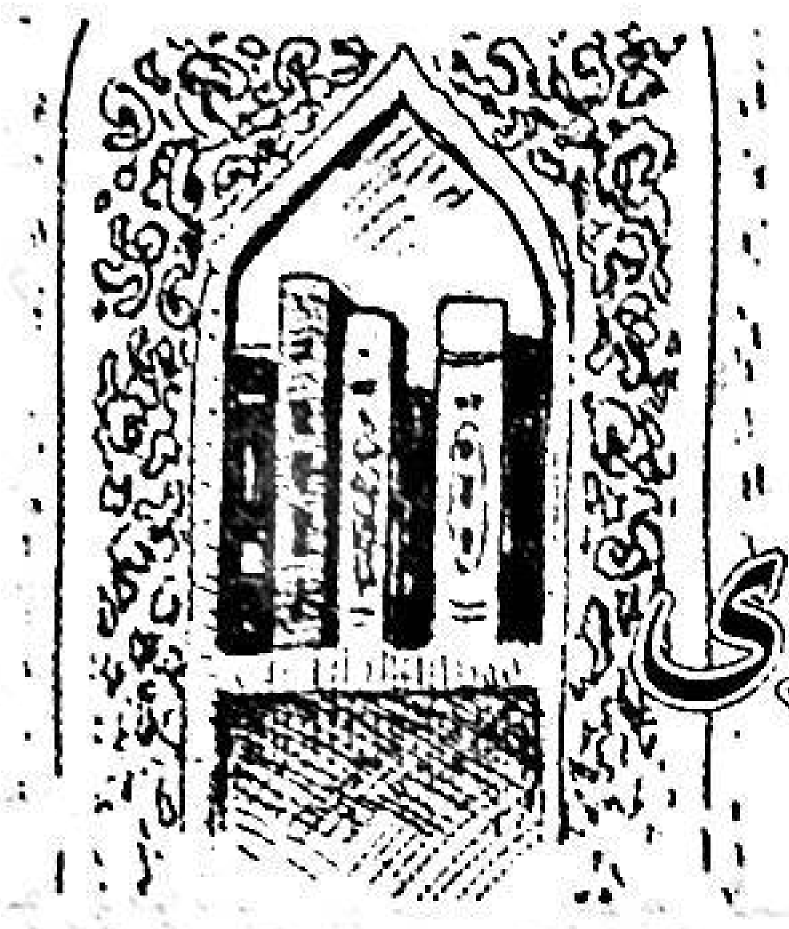

خەمسە تەلقىنلىرى

توختاسىن جالالوۋ

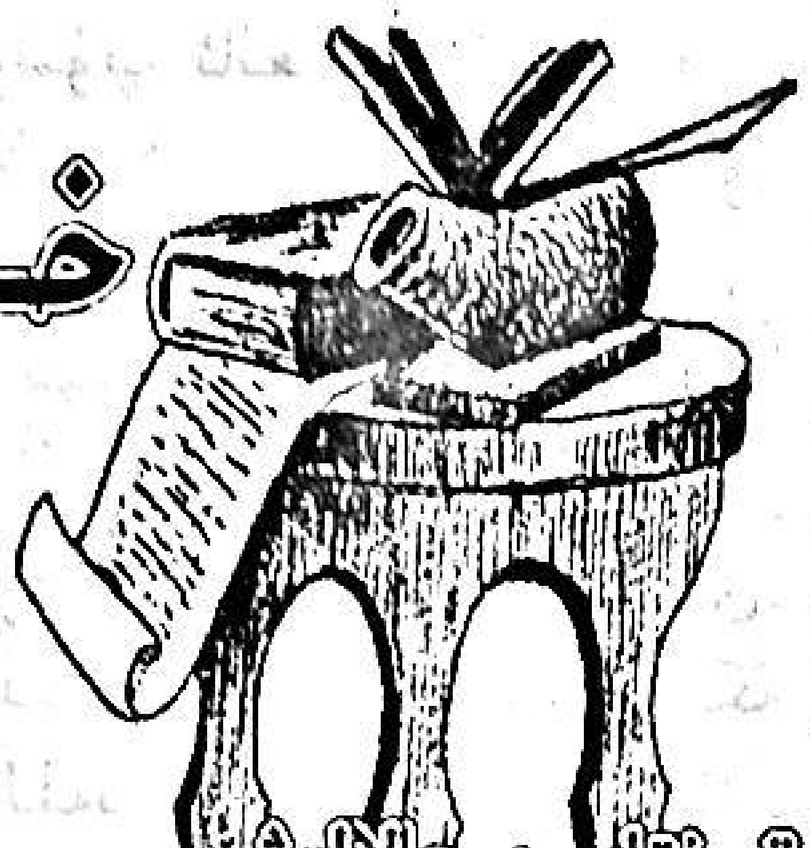

فەرھاد ۋە شىرىن

مەنگە نە يارۇ نە ئاشىق ھەۋەسىدۇر،
ئەگەر مەن ئادەم ئولسام ئۇشبۇ بەسدۇر.

«فەرھاد ۋە شىرىن»، «خەمسە»نى تەشكىل قىلغان داستانلارنىڭ ئىككىنچىسى بولۇپ، نەۋائىنىڭ ئەڭ كۆپ شۆھرىتىگە سەۋەب بولغان مەشھۇر ئەسەردۇر. بۇ ئەسەرنىڭ ئەجايىب قەھرىمانلىرى نەۋائى زامانىسى ئۈچۈن ئىدىيال ئوبرازلار ئىدى، ئەمما سەلبىي قەھرىمانلىرى ھەربىر قەدەمدە ئۇچرايتتى، يەئنى نەۋائى بۇ ئاجايىپ داستانىنى ئۇ زامانىنىڭ شاھلىرى ۋە شاھزادىلىرى ئۈچۈن بىر ئەمەل دەستۇرى (ھەرىكەت قوللانمىسى) سۈپىتىدە تەقدىم قىلغانىدى. مەلىكە ماھىنبانۇ بىلەن شاھزادە فەرھادنىڭ ئىش ئۇسلۇبى ھۆسەيىن بايقارا بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ھەم ۋەلىئەھدى بەدىئۇززەمانلارغا ئوخشاشلارغا نەمۇنە قىلىپ بېرىلگەن.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيىلەرنى ياخشىراق چۈشىنىش ئۈچۈن نەۋائى ياشىغان تارىخىي دەۋرگە نەزەر سېلىپ ئۆتەيلى. جاھانگىر ئەمىر تېمۇرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ پايانسىز مەملىكىتىدە زور سىياسىي قالايمىقانچىلىقلار يۈز بېرىدۇ. ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرى (تېمۇرىلەر) 75 – 80 يىللار داۋامىدا ئۆزئارا تەخت تالىشىپ ئۇرۇشىدۇ. ئۇزاق ۋاقىت داۋام قىلغان بۇ ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە خەلق ئىگىلىكى ۋەيران بولىدۇ. سابىق تېمۇر ئىمپېرىيەسىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيا، زاكاۋكازىيە، ھىندىستان، ئەرەبىستان، ئافغانىستان ۋە ئىراندا خەلق ئىگىلىكى ئېغىر چۈشكۈنلۈككە يۈز تۇتىدۇ. شاھلارنىڭ كەيپ ـ ساپاسى ئۈچۈن سېلىنىۋاتقان قاتمۇقات سېلىقلار كەمبەغەل دېھقان ۋە ھۈنەرۋەن كەسىپ ئاممىسىنىڭ خانىۋەيران بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ، خەلق قاشاقلىشىدۇ. خەلقنىڭ ئۇ دەۋردىكى ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى پاكىت ناھايىتى خاراكتېرلىكدۇر. مەسىلەن:

مەشھۇر مىرزا بابۇر بوۋىسىنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى ئۇرۇشۇپ ئالغاندا، ئۆز ئەسكەرلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈن تاماق تاپالماي شەھەرنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

نەۋائى ئەنە شۇ تېمۇر سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ھۆسەين بايقارا زامانىدا ئۇنىڭغا ۋەزىر بولۇپ ياشىدى. بۇ ۋاقىتلار تېمۇر سۇلالىسىنىڭ يوقىلىشىغا يۈز تۇتقان دەۋرى بولۇپ، تېمۇرىلەر تولۇق مەئناسى (مەنىسى) بىلەن رىزالەتكە يۈز تۇتقانىدى. ھەممىشە بالا ـ ئاتىغا، ئاتا ـ بالىغا قارشى تىنىمسىز دۈشمەنلىشىپ، بىر ـ بىرلىرىگە تىغ تارتىدۇ. مەشھۇر ئالىم ئۇلۇغبەگنىڭ رەزىل ئوغلى ئابدۇللەتىف تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى بۇنى ئوچۇق ئىسپات قىلىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ھۆسەين بايقارانىڭ ئوغلى بەدىئۇززەمان ئاتىسىغا قارشى بىرنەچچە قېتىم ئىسيان كۆتۈرۈپ، تەخت دەۋاسى قىلىدۇ. ئەگەر، ئوتتۇرىدا نەۋائىنىڭ زور ئابرۇيى ۋە ھېكمەتلىك نەسىھەتلىرى بولمىغاندا، ھۆسەين بايقارانىڭ تەقدىرىمۇ ئۇلۇغبەگنىڭ تەقدىرىدىن باشقىچە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭدەك ھۆسەيىننىڭ جىيەنى مۇھەممەد يادگار، تاغىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، پايتەختى ــ ھىراتنى بېسىۋالغان ۋاقىتتىمۇ نەۋائىنىڭ چەكسىز ئابرۇيى ۋە تەدبىرى بۇ دۆلەتنى ساقلاپ قالدى. نەۋائىنىڭ بۇنداق ماجىرا، جاڭجاللىق ھەرىكەتلەرگە قارشى چىقىپ، ئۇلارنى باستۇرۇشى، ئۇنىڭ ھۆسەين بايقاراغا يان باسقانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئېزىلگەن خەلققە بولغان شەپقەت نەتىجىسىدۇر. چۈنكى، بۇ ئۇرۇش ـ تالاشلارنىڭ پۈتۈن ئېغىرلىقى خەلقنىڭ يەلكىسىگە چۈشىدىغانلىقىنى نەۋائى ئوبدان بىلەتتى.

قىسقىسى، تېمۇرىلەر ئارىسىدا شەپقەت، مەرھەمەت، ئاتا ـ ئانا، ئاغا ـ ئىنىگە نىسبەتەن ھۆرمەت ۋە سەمىمىيەتكە ئوخشاش كىشىلىك پەزىلەتلىرى توگەپ، ئۇلار «مەدەنىي» ۋەھشىيلەر دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالغانىدى.

نەۋائى ئەنە شۇ ئېچىنىشلىق دەۋردە ياشىدى. ئۇ، ئۆزىنىڭ يىراقنى كۆرەرلىكى بىلەن بۇ رەزىللىكلەرنى كۆزىتەتتى ۋە مۇھاكىمە قىلاتتى. نەۋائى ئۆزىنىڭ «خەمسە»سىدە «خەلققە ئاتىدارچىلىق قىلىش مېنىڭ زىممەمگە چۈشتى» دەپ، ئۆزىنىڭ ئۇ جەمئىيەتتىكى مەۋقەيىنى ناھايىتى توغرا ئىپادە قىلىدۇ. خەلقنىڭ ئۇلۇغ تەربىيىچىسى نەۋائى بۇ خەلقنىڭ سەركەردىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىلگەن ئادەم قىلماقچى بولدى. مانا شۇ ئۇلۇغ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن نەۋائى ئۆزىنىڭ سىياسىي ۋە ئەدەبىي پائالىيىتىدىن كەڭ رەۋىشتە پايدىلاندى.

نەۋائى ھۆسەين بايقاراغا يازغان خەتلىرىدە، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ شۇ زامان ئۈچۈن ئاجايىپ ۋە دېموكراتىك ئۇسۇللىرىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. مەزلۇملارنىڭ ئەرز ـ دادىغا يېتىش، زالىملارنى ئىش بېشىدىن ھەيدەش، مەكتەپلەر ئېچىش، مەملىكەت ئىقتىسادىنى تىكلەش ئۈچۈن سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، پارىخورلارغا قاتتىق جازا بېرىش، پىتنە ـ پاساتلارغا قۇلاق سالماسلىق، پاھىشەخانا، قىمارخانا، مەيخانىلارنى يېپىشنى تەلەپ قىلىدۇ. تۆۋەندە نەۋائىنىڭ شۇ خەتلىرىدىن بەزى نەمۇنىلەرنى

كۆرۈپ باقايلۇق:

«ئەتتىنگەندە ھەرەمدىن[1] چىققاچ، دىۋاندا[2] ئولتۇرۇپ، دادخاھ[3] سورۇلسە، داغى دادخاھ سۇرەردە ئۆزلۈك[4] بىلەن مەشغۇللۇق قىلىنسە، ئەگەر مەزلۇمغا بىرەرسىدىن زۇلۇم يەتكەن بولسا، زالىملارغا مۇجىبى ئىنتىباھ[5] بولسە».

«ئەتراف — جەۋانىبدىن (تەرەپلەر، تامانلار) داغى ئەلنىڭ ئەرز داشتى كەلسە، بات ئۆزانۇر ئەلنى كۆپ توختاتىلمىسە، ھەرقايسىسىگە ئۆز ھالىگە كۆرە ئىلتىپات قىلىنسا».

«يەنە ئولكىم، مەجلىس قۇرۇپ چاغىر[6] ئىچەرگە كوپ ھەرىس كۆرسەتىلمىسە».

«ئوۋ ۋە قۇشگە مەشغۇللىق قىلماق كۆپ بولمىسا».

«دىۋان بەگلەرگە ھۆكم قىلىنسەكىم، ھەر كۈن دىۋاندا ئوترۇپ، مۇسۇلمانلار ئىشىنى بىتىرسەلەر. بوگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويمەسەلەر».

«شەھەرنى ئىدارە قىلىش ئىشىگە ياخشى ئېتىبار قىلىنسە. ئانداغكىم، شارابخانا، بەيتۇل لۇتۇق[7] قىمارخانا بولارگە ئوخشار نامەشرۇ[8]! ئىشلارنى مەنئى قىلىنسە».

نەۋائى مەملىكەتنى ئاۋات قىلىش، مەدەنىيەت ۋە خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ساھەسىدە ناھايىتى كۆپ ئىشلارنى قىلدى. مەشھۇر ۋېنگرىيە ئالىمى ھىرمان ۋامبېرى ئۆزىنىڭ «بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە نەۋائىنىڭ شۇ پائالىيەتلىرى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

«تارىخچى سەمەد مىرزانىڭ رىۋايىتىدىن قارىغاندا، ئەلىشىر يالغۇز خۇراساندا مەدرىسە، كارۋانساراي، كۆۋرۈك، مەسجىد، كېسەلخانا، قىرائەتخانا قاتارلىق 370 ئىمارەت بىنا قىلىشقا ئەمر قىلغان» (2 ـ توم، 44 ـ بەت)

شۇنداق قىلىپ، نەۋائىنىڭ سىياسىي پائالىيىتى ئۇنىڭ ئەدەبىي پائالىيىتى بىلەن قاتتىق باغلانغان. يۇقىرىدا كەلتۈرگەن پاكىتلىرىمىز نەۋائى ئىجادىيىتىدە ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيىلەرنى ھاياتقا تەتبىق قىلىشقا ئۇرۇنۇشتىن ئىبارەتتۇر. بىراق، نەۋائى ئىدىئاللىرىنى كەڭ كۆلەمدە تۇرمۇشقا تەتبىق قىلىش ئۇچۇن ئۇ زامانىنىڭ مۇھىتى يول قويماس ئىدى.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى ئەنە شۇنداق تارىخىي دەۋردە، تەربىيىۋى مەقسەتنى

---

① ھەرەم — ھەرەمخانا — ھويلىنىڭ ئائىلىلار ئۇچۇن ئاجرىتىلغان مەخسۇس ئۆيى.
② دىۋان — ئىدارە.
③ دادخاھ — ئەرز سوراش، ئەرزلەرنى تەكشۈرۈش.
④ ئەرزنى پادشاھ ئۆزى سورىسۇن، ئۆزى بىر تەرەپ قىلسۇن.
⑤ ئىنتىباھ — زالىملارغا قاتتىق جازا بېرىلسە.
⑥ چەغىر — ئىچكىلىك، ئىچىملىك.
⑦ بەيتۇللۇتىق — پاھىشەخانا.
⑧ نامەشرۇ — يامان.

كۆزدە تۇتۇپ يېزىلغان بىر ئەسەردۇر.

نەۋائىنىڭ بۇ ئەسىرى («خەمسە»دىكى باشقا ئەسەرلىرى ھەم) شەرق داستانچىلىقى ئۇچۇن ئەنئەنە بولۇپ قالغان، مەسنەۋى ئۇسۇلىدا، ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغان. «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى ئون بىر مىڭ بەش يۈز ئاتمىش تۆت (11564) مىسرادىن ئىبارەتتۇر.

نەۋائى، ئەزەربەيجان ۋە ئىران شائىرلىرى تەرىپىدىن بىرنەچچە قېتىم قەلەمگە ئېلىنغان ئەنە شۇ شەرق ئەپسانىسىنى ئىشلەشكە باشلىغىنىدا بۇ ۋاستە بىلەن ئۆزىنىڭ ئىدىيىلىرىنى نامايىش قىلىش ئىمكانىيىتى بار ـ يوقلۇقى ھەققىدە كۆپ باش قاتۇردى. چۈنكى، نەۋائى شېئىردا ئورىگىناللىقنى ھەر نەرسىدىن ئۈستۈن سانايتتى:

ئەنى نەزىم ئەتكى، تەرھى تازا بولغاي[1].
ئۇلۇسقە مەيلى بىئەندازە[2] بولغاي.

نەۋائىنىڭ جىددىي ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى بۇ ئەفسانىدىن باشقىچە بولغان يەرلىرىنى تەشۋىق قىلىش مۇمكىنلىكىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

تاپىلدى ئانچە سۆزكىم كامىم[3] ئېردى،
قويۇلدى ئانچە مەيكىم جامىم ئېردى.

بۇ دۇرلەر چۈنكى مەنزۇم بولغۇسىدۇر.
قولاق سالغانغا مەئلۇم بولغۇسىدۇر.

دەرھەقىقەت، نىزامى ۋە خىسراۋلار بۇ سۇژىتقا تامامەن باشقا جەھەتتىن يانداشقان ۋە ئۇنى باشقىچە تەسۋىر قىلغان ئىدى. نەۋائى بولسا، بۇ سۇژىتىغا باشقا مەئنا بېغىشلىماقچى، ئۇنىڭغا يېڭى «دۇرلار» قوشماقچى بولدى. نەۋائى تەرىپىدىن قوشۇلماقچى بولغان بۇ «دۇرلار»نىڭ نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش ئۈچۈن نىزامى داستانىغا نەزەر سېلىپ ئۆتىمىز.

نىزامىنىڭ بۇ سۇژىتتىكى ئەسىرى «فەرھاد ۋە شىرىن» ئەمەس «خىسراۋ ۋە شىرىن» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ داستاننىڭ ئاساسىي ۋە ئىجابىي قەھرىمانى ئىران پادىشاھى خىسراۋدۇر. فەرھاد، شىرىن، فەرھادنىڭ سادىق دوستى شاپۇر بولسا، ئەھمىيەتسىز كىشىلەر سۈپىتىدە تەسۋىر قىلىنىدۇ. نەۋائىدا بولسا، بۇنىڭ ئەكسى. نەۋائىنىڭ داستانىدا مەركىزىي ئىدىيە ۋە مەركىزىي ئوبرازلار فەرھاد، شىرىن، شاپۇر ۋە بەھراملار بولۇپ، بۇلار نەۋائىنىڭ ئالىيجاناب ئىدىيىلىرىنى تارقاتقۇچىلاردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ناۋائىنىڭ پۈتۈن دىققەت، ئېتىبارى شۇلارغا قارىتىلغان. نىزامىنىڭ سۆيۈم-

---

① تازا ــ يېڭى.
② بىئەندازە ــ ئەندىزىسىز، قېلىپسىز.
③ كام ــ مەقسەت، مۇراد.

لىۇك قەھرىمانى خىسراۋ بولسا نەۋائىينىڭ چەكسىز قەھرى - غەزىپىگە دۇچار بولىدۇ. نەۋائى خىسراۋنى ئىنسان قىياپىتىدە يارىتىلغان يىرتقۇچ سۈپىتىدە ئۆز ئوقۇغۇچىسىغا تەقدىم قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئاشىقلىق دەۋاسىدا بولغىنى ئۈچۈن مازاق قىلىدۇ.

ئوبرازلارغا بولغان شۇ ئىككى خىل مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزىلا بۇ ئۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ ئارىسىدىكى زور پەرقنى ئېچىپ بېرىدۇ.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدا پۈتۈن ۋاقىئە ۋە ھادىسىلەر ئىككى ياشنىڭ ئوتلۇق ساپ سۆيگۈسى ئاساسىدا بېرىلىدۇ. قەھرىمانلارنىڭ باشقا خىسلەتلىرى بولسا، ھەقىقىي ئاشىقنىڭ تەبىئىي پەزىلىتى سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ نەۋائى ئۆزىنىڭ بۇ ئاجايىپ داستانى بىلەن مۇھەببەت كىتابىغا يېڭى ۋە ھېكمەتلىك سەھىپىلەر قوشتى.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدا بىر - بىرىگە قارمۇقارشى قويۇلغان ئىككى نەسىلنى كۆرىمىز. بىر تەرەپتە فەرھاد، شىرىن، شاپۇر ۋە بەھرام، ئىككىنچى تەرەپتە خىسراۋ، شىرۇيە ۋە «ياسۇمەن».①

فەرھاد — بۇ پۈتۈن ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن ئالىيجاناب ئادەمنىڭ ئوبرازىدۇر. فەرھادتەك بىر ئادەمنى كىشىلىك جەمئىيەت ئۇزاق زاماندىن بېرى ئارزۇ قىلاتتى. نىھايەت، بۇ ئىدىئال ئادەم نەۋائىينىڭ خىيال گۈلشىنىدە ئۈسۈپ ۋايىغا يەتتى. ئەگەر دىققەت قىلىنسا، فەرھادتا جاھان ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ ياخشى قەھرىمانلارنىڭ ھەممە پەزىلەتلىرى مەركەزلەشتۈرۈلگىنى كۆرۈنىدۇ. فەرھاد — ئالىم ۋە مۇتەپەككۇردۇر.

جاھاندا قالمىدى ئۇل يەتمەگەن ئىلم،
بىلىب تەھقىقىنى كەسىپ ئەتمەگەن ئىلم.

دېدى: ھەر ئىشكى قىلمىش ئادەمىزاد،
تەفەككۇر بىرلە بولمىش ئادەمىزاد.

فەرھاد — پەۋقۇلئاددە جىسمانىي كۈچكە ئىگە بولغان قەھرىمان، ھەم ۋەتەنپەرۋەر ئوبرازدۇر. فەرھاد شاھلىقنى «تۇپراق بىلەن تەڭ» كۆرۈپ، پۈتۈن ھاياتىنى بىلىمگە، مەرىپەتكە ۋە سەنئەتكە بېغىشلايدۇ. بىلىم ئۇنىڭ قۇۋۋىتىگە قۇۋۋەت قوشتى، ئۇ ئىلىمدىن كۈچ ئېلىپ، قاتتىق تاشلارنى مۇمدەك كەستى. ھايات تىلسىملىرىنى ئاچاي دەپ، ئەڭ خەتەرلىك يوللارغا قەدەم قويدى. جەمئىيەتنىڭ يۈكسىلىشىگە توسقۇن بولغان قارا كۈچلەرنى: ئاغزىدىن ئوت چاچقۇچى ئەجدىھانى، ئەھرىمەن ناملىق مۇدھىش دىۋنى ئۆلتۈردى. تۆمۈر «ئادەملەرنى» كۇرەشتە يېڭىپ، تىلسىملەرنى ئاچتى. يېڭى ئىل-

---

① «خەمسە»دە بىر ئەمەس، ئىككى مەككار كەمپىر زىكىر قىلىنىدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئىسمى يوق بولۇپ، ھېچبىرى ياسۇمەن دەپ ئاتالمايدۇ.

مىي مۇجىزىلەر ياراتتى. يالغۇز ئۆزى يۈزلەپ دىڭىز قاراقچىلىرىنى يېڭىپ، ئۆلۈم كۈتكەن كىشىلەرگە يېڭى ھايات بېغىشلىدى. مەشۇقىنىڭ ۋەتىنىگە ھۇجۇم قىلغان خىسراۋ ئەسكەرلىرىنىڭ بېشىغا بالا تېشىنى ياغدۇردى.

فەرھاد ئۆزىنىڭ بۇ پەۋقۇلئاددە ئىشلىرىغا ئاجايىپ بىر يەكۈن چىقىرىدۇ. ئۇ، مەن شۇنداق ئىشلارنى قىلدىمكى، ئادەم بالىسى يارىتىلغاندىن بېرى ئۇنداق ئىشنى قىلىپ باقمىغانىدى، دەپ توغرا ئېيتىدۇ:

بىرى يۇنانغا مەركەب① سۈرگەنىمنى،
قىلىب رەزم② ئەژدىھا ئۆلتۈرگەنىمنى،

ئىككىنچى ـ ئەھرەمەنگە ئەيلەبان كىن،
جاھاننى قىلغانىم قان بىرلە رەڭگىن،

ئۈچۈنچ — ئىسكەندەرى رۇمىي تىلسىمىن،
كى ئاچدىم تەڭ قىلىپ يەر بىرلە قىسمىن،

بولۇب تۆرتىنچى — سۇرقاتكە رەقەمكەش③،
كى غارى ئىچرە كىردىم ئەژدىھاۋەش④،

كى تا ئالەم بىناسى بولدى بۇنياد،
بۇ يەڭلىغ قىلمادى ئىش ئادەمىزاد.

فەرھاد — دانىشمەن ۋە مەملىكەتنىڭ ئاۋاتچىلىقى ئۈچۈن كۆرەشكۈچى ئۇلۇغ ئىنژېنېردۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ بىلىم ۋە ھۈنىرىنى جەمئىيەتكە بېغىشلىدى:

كى ۋەيرانەلىكلەردە يۈز گۆھەردۇر،
ئەگەر مەدەت قىلسام ۋاقىئە⑤ ھۈنەردۇر،

ھۈنەرنى ئاسرابان نېتكۈمدۇر ئاخىر؟
ئالىب تۇپراققىمۇ كەتكۈمدۇر ئاخىر؟

فەرھاد ئىنسانپەرۋەر — گۇمانىست ۋە ئىنتېرناتسىئونالىست ئوبرازىدۇر. فەرھاتتىكى گۇمانىزم ۋە ئىنتېرناتسىئونالىزم ئۇنىڭ ئەرمەن قىزىغا بولغان يالقۇنلۇق

---

① مەركەب — ئات.
② رەزم — ئۇرۇش.
③ رەقەمكەش — يازغۇچى، كاتىب، بۇ يەردە سۇقرات پىكىرلىرىنى ئىشتكىنىمنى مەنىسىدە.
④ ئەژدىھاۋەش — ئەژدەرھادەك.
⑤ ۋاقىئە ھۈنەردۇر — مەدەت قىلسام قولۇمدىن كېلىدۇ دېگەن مەنىدە.

سۆيگۈسىدە، باشقا ئىرق ۋە مىللەتكە مەنسۇپ شاپورغا بولغان سەمىمىي دوستلۇقىدا، ھەمدە پۈتۈن ئىنسانىيەتكە بولغان شەپقەت ۋە مەرھەمىتىدە كۆرۈنىدۇ. ئۆزىنىڭ باي بىلىم ۋە ھۈنىرىنى تۇپراققا ئېلىپ كەتكۈسى كەلمەي، جەمئىيەتكە قالدۇرۇپ كېتىشكە ئالدىرىشىمۇ فەرھادنىڭ كىشىلىك جەمئىيەتكە بولغان مۇھەببىتىنى كۆرسىتىدۇ!

فەرھاد تاج ـ تەختىنى كۆزگە ئىلمايدىغان، ئىلىم، سەنئەت ۋە ھۈنەرنى شاھلىقتىن ئەلا ھېسابلىغۇچى كەمتەر بىر يىگىتتۇر.

بولۇپ شاھلار ئىشىگىنىڭ گەدايى،
ۋە لېكىن ئۇل گەدالەر خاكپايى.
....
كۆڭۈل ئەيلەپسەن ئۇل شاھلىق بىلە كەڭ،
مەنىڭ ئالىمدە ئۇل تۇپراق بىلە تەڭ.

فەرھاد ــ ھەممىدىن بەكرەك ھەقىقىي ئاشىق ئوبرازىكى، نەۋائى ئۇنىڭدىكى باشقا سۈپەتلەرنى ئەنە شۇ ئاشىقلىقنىڭ سەمەرەسىدەك (مېۋىسى) تەھلىل قىلىدۇ.

نەۋائى بۇ مۇكەممەل شەخسنى ئۆزىگە زاماندىاش بولغان شاھزادىلەر ئۈچۈن ئىبرەت تەرىقىسىدە يۇقىرى كۆتۈردى ۋە ئۇلارغا قارشى قويدى.

شىرىن ــ ئۆزىنىڭ فەزلى كامالى ۋە دۇنيانى چۈشىنىشى جەھەتتىن فەرھادتىن قىلچە كەم بولمىغان بىر ئالىيجاناب قىز. مەلىكە ماھىنبانۇ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشىدا جىيەنى شىرىننىڭ ئاقىلانە مەسلىھەتلىرىنى بىر قانۇن سانايدۇ. ماھىنبانۇنىڭ مەملىكەت ئاۋاتچىلىقى ئۈچۈن ئېرىقلار، قاناللار قازدۇرۇشى ــ شىرىننىڭ دانا مەسلىھەتلىرى نەتىجىسىدۇر. شىرىن ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى بىلەن ئەمەس، بەلكى چەكسىز ئەقىل ـ پاراستى، دانىشمەنلىكى بىلەن ماھىنبانۇ سارىيىغا مەنىۋى كۈچ بېغىشلايدۇ.

بولۇپمۇ شىرىن قاتتىق ئىرادىلىك، جەسۇر قىز سۈپىتىدە سۆيۈملۈكتۇر. ئۇنىڭ بېشىدا ئەجەل قىلىچلىرى يالتىرىغاندىمۇ تەسلىم بولمايدۇ. بۇ جەھەتتىن قارىغاندا، شىرىن تىز پۈكۈپ ياشىغاندىن كۆرە تىك تۇرۇپ ئۆلۈش ئەۋزەل، دەيدىغان ئەسىرىمىزنىڭ قىزلىرىغا ئوخشايدۇ.

فەرھاد بىلەن شىرىن بىر ـ بىرلىرىنى ئەڭ ئوتلۇق مۇھەببەت بىلەن سۆيىدۇ. شىرىن فەرھادنى يالغۇز گۈزەل شاھزادە بولغىنى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى دۇنيانىڭ يېگانە ئالىمى، ھەر ئىشقا قادىر، ھۈنەرلەرنى ئىگىلىگەن ۋە كامالەتتە تەڭداشسىز بولغانلىقى ئۈچۈن سۆيىدۇ. يەنى بۇلارنىڭ سۆيگۈسى چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇنغا ئىگە. بۇنداق پاك ۋە سەمىمىي سۆيگۈ، سۆيگۈچىنىڭ مەنىۋىياتىنى (مەنىۋىلىكىنى)، سۆيۈلگۈچىنىڭ شەرىپىنى كۆتۈرىدۇ. نەۋائى بۇنداق سۆيگۈنى ئىنسانىيەتچىلىك نىشانىسى دەپ ئاتايدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

ھىجابى[1] بادە زورىدىنكى كەتتى —
پەرى ئىزھارى ئىنسانىيەت ئەتتى:

- كى ئەي، ئالەم ئېلىدىن فەرد[2] نادىر،
كېلىپ زاتىڭ بەرى قۇدرەتتە قادىر.

ھۇنەردە زېردەستىڭ[3] بارچە ئالەم.
ھۇنەر يوقكىم كەمالۇ فەزل ئەرا ھەم.

ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەرلەر ئادىمگەرچىلىكنى ھەر نەرسىدىن ئۈستۈن ھېسابلايدۇ. نەۋائىچە، ئىشق ئادەمنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ئاسمان يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شىرىن ئۆز سۆيگۈسىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى — ھەقىقىي ئادەم بولۇشتىن ئىبارەت دەپ بىلىدۇ:

مەنگە نى يارۇ نې ئاشىق ھەۋەستۇر،
ئەگەرمەن ئادەم ئولسام ئۇشبۇ بەستۇر.

شاپۇر ئوبرازى بولسا، سەمىمىي دوستلۇقنىڭ پارلاق نەمۇنىسى. ئۇ، تۈركىي خەلقىنىڭ «دوستۇڭ ئۈچۈن قان يۇت» دېگەن ھېكمەتلىك ماقالىسىنى ئۆزىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەن بىر يىگىت. ئەدەبىياتتا ئەڭ سادىق دوستلارنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە ئافتودىل ۋە تارىئەللەرنى بىلىمىز. بۇلارنىڭ ھەربىرى ئۆزىنىڭ شەخسىي بەختىيارلىقى ئۈچۈن دوستىنىڭ بەختىيارلىقىنى شەرت دەپ بىلىشىدۇ. نەۋائىنىڭ شاپۇرمۇ ئەشۇ تىپتىكى سادىق ۋە پىداكار دوستنىڭ ئوبرازىدۇر، ئەڭ قىيىن پەيتلەردە دوستى فەرھادقا ياردەم قىلىشنى شاپۇر ئۆزىنىڭ ئىنسانىي بۇرچى دەپ بىلىدۇ. چۈنكى:

ۋەفا ۋەئدەڭگە فاش ئەتمەك كېرەكسەن،
دېگەن سۆز باشىگە ئەتمەك كېرەكسەن.

شاپۇر دىنىي، مىللىي ۋە ئىرقىي ئايرىمىسىنى بىلمەيدىغان بىر ئىنتېرناتسىئونالىست، گۇمانىست ئوبرازى سۈپىتىدە ئالاھىدە قىممەتلىكدۇر. شاپۇرنىڭ چىن يىگىتى فەرھاد ۋە ئەرمەن قىزى شىرىن ئۈچۈن تارتىدىغان مۇشەققەتلەرنى ئوقۇغۇچى زەۋق ۋە ھاياجان بىلەن كۆزىتىپ بارىدۇ. شاپۇر نەۋائىنىڭ ئەڭ ئالىيجاناب غايىلىرىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

---

① ھىجاب — پەردە
② فەرد — يالغۇز، يېگانە.
③ زېردەستىڭ — قول ئاستىڭدا.

ئۇلۇغ كلاسسىكلارنى مۇتالىئە قىلغاندا، ئوقۇغۇچى ھەممىشە بىر پىكىر بىرلىككە دۇچ كېلىدۇ. بۇ ھالنى شۇ تاروستاۋېلى، نەۋائى، شېكىسپىر ۋە باشقىلاردا كۆرۈش مۇمكىن. بۇ پىكرى بىرلىك نېمىدە؟ بۇ شۇنىڭدىكى، ئۇلار سۆيگۈ ۋە دوستلۇق مىللىي، دىنىي ۋە ئېرقىي ئايرىمىنى بىلمەيدۇ. سۆيگۈ ۋە دوستلۇق ھەرقانداق دىنىنى، مىللىي توسۇقلارنى بۇزۇپ، ئىنسانىيەتنى بىرلەشتۈرىدۇ، دەپ تەكىتلەيدۇ. دەرۋەقە بۇ ھەقىقەتنى فەرھاد، شىرىن، شاپۇر، تارىقئەل، ئافتوندىل، رومېئو، جولىيەتتا، ھاملېت، ھوراتسىئو ئوبرازلىرىدا ئوچۇق كۆرۈش مۇمكىن.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنىڭ يەنە بىر ئەجايىپ ۋە سۆيۈملۈك قەھرىمانى فەرھادنىڭ دوستى ھەم قېرىندىشى بەھرام ئوبرازىدۇر. بەھرام بۇ داستانىنىڭ بېشىدا ۋە ئاخىرىدا كۆرۈنىدۇ. مەلۇمكى، داستاندىكى ۋەقە خىسراۋ باشلىق قارا كۈچلەرنىڭ ۋاقىتىنچە «غەلىبە»سى بىلەن تۈگەيدۇ. ئەسلىدە، ئۇ دەۋردە فەرھادلار ئالغا سۈرگەن غايىلارنىڭ غەلىبە قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن، نەۋائى ئۆز پىكىرلىرىنى تارقاتقان بۇ قەھرىمانلارنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ئۈمىدسىزلىككە چۈشمىدى، نەۋائى كېلەچەككە كۆز تىكىدۇ. ئۇ، كېچىكىپ بولسىمۇ ھەقىقەت ۋە ئادالەتنىڭ تەنتەنە قىلىشىغا قاتتىق ئىشىنىدۇ. بەھرام ئەنە شۇ ھەقىقەت ۋە ئادالەتنىڭ قۇدرەتلىك سىمۋولىدۇر.

بەھرام فەرھادنىڭ ئەرمەن مەملىكىتىدە خىسراۋنىڭ تۇتقۇنلىقىدا ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، سانسىز ـ ساناقسىز قوشۇن بىلەن يېتىپ كېلىدۇ. بىراق ۋاقىت ئۆتكەن بولۇپ، فەرھاد، شىرىن ۋە ماھىنبانۇلار ئۆلگەنىدى. دوستى ۋە مەسلەكدىشى فەرھادنىڭ ئۆلۈمى بەھرامغا شۇنچىلىك تەسىر قىلىدۇكى، پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈنىدۇ. ئۇ فەرھادقا ماتەم تۇتۇپ ۋە قەبرىسىنى قۇچاقلاپ يىغلايدۇ. نەۋائى بۇ ماتەم مۇراسىمىنى زور كۈچ بىلەن تەسۋىرلەيدۇ:

كۆزۈم چىقسۇن سېنى كۆرگۈنچە مۇنداق...
كېسىلسۇن تىل، سېنى سورغۇنچە مۇنداق...

كېلەر كەلمىش باشىڭغە غۇربەت ئىچرە؟
نې غۇربەتلەر چېكىبسەن شىددەت ئىچرە؟

كۆزۈڭ ئاچىپ كۆتەرگىل باشىڭ ئاخىر،
كې كەلمىش بىر ھەزىن قولداشىڭ ئاخىر،

يېتىپ گەردۇنغە ئۈن سەسكەنمەگىڭ يوق،
تۇتۇشۇپ ئالەمگە ئوت، تەبرەنمەگىڭ يوق،

كۆز ئاچماسسەن، دەبان كەلگەن قۇلۇمدۇر،
مەسەل چىن بولدىكىم، ئۆيقۇ ئۆلۈمدۇر

بۇ ئىشنىڭ تاقەتى مەندىن يىراقدۇر،
مۇنى كۆرگەنچە ئۆلسەم ياخشىراقدۇر...

بەھرام دوستى فەرھادنىڭ قەبرىسى ئۈستىدە «سېنىڭ ھەربىر تامچە قېنىڭ ئۈچۈن دۈشمەننىڭ قانلىرىنى دەريا ـ دەريا قىلىپ ئاققۇزىمەن» دەپ قەسەمياد قىلىدۇ. ئىران قوشۇنى بەھرامنىڭ ھەيۋىسىدىن ئەندىشىگە چۈشىدۇ. بەھرام شۇ پەيتتىن پايدىلىنىپ، پۈتۈن ئۇرۇش چىقىملىرىنى ئىرانلىقلاردىن تۆلىتىپ، ئۆزلىرىنى ئەرمەن مەملىكىتىدىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ. ماھىنبانۇ ئەۋلاتلىرىدىن ئىنسابلىق ۋە ئادالەتلىك بىر كىشىنى پادشاھ قىلىپ كۆتۈرىدۇ. قىسقىسى، بەھرام ئەرمەن ئۆلكىسىگە ھەقىقەت ۋە ئادالەت ئۇرۇقىنى سېپىپ، ۋەيرانچىلىقنى ئاۋاتلىققا ئايلاندۇرىدۇ، خەلقنىڭ كۆڭۈللىك تىرىكچىلىكىنى ياخشىلايدۇ:

قىلىپ ئۇل ئەدل ئايىنىنى بۇنياد،
كى ئەدلىدىن بولۇپ ۋەيرانلەر ئاباد.

نې يەركىم بۇزدى بىئەندازە، خىسراۋ،
ئانى ئەيلەب ئىمارەت تازە خىسراۋ①

بىر بەھرام ئاڭا ئىشرەت ئەساسىن،
لىۋائىۇ②، تاجۇ رەنجى بىقىياسىن.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنىڭ سەلبىي قەھرىمانلىرى خىسراۋ، ياسۇمەن ۋە شىرۇيە سانىلىدۇ. خىسراۋ — جەبر، زۇلۇم، ئادالەتسىزلىك،زوراۋانلىق. قىسقىسى شەرق ھەربىي فېئودال ئىستىبداتىنىڭ مۇجەسسەم مىسالىدۇر. ئۇ، ئاشىق ئەمەس، بەلكى رەزىل، ئىپلاس بىر شاھدۇر. خىسراۋ ئۈچۈن شىرىننىڭ ھۆسنىدىن ھەم مۇھىمراق بىر نەرسە بار. ئۇ — ئەرمەن ئۆلكىسىنىڭ بايلىقىدۇر. خىسراۋ ھەقىقىي ئاشىقنىڭ ئەمەس، يىرتقۇچ جاھانگىرنىڭ ئوبرازىدۇر. خىسراۋنىڭ ئونلاپ خوتۇنلىرى، نەچچە يۈزلەپ كېنىزەكلىرى بار. لېكىن، ئۇنىڭ ھايۋانى ھېسلىرى بۇلار بىلەن قانمايدۇ. ئۇ يەنە دۇنيانىڭ قايسى يېرىدە بىرەر گۈزەلنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىسا، ئۆزىنى «ئاشىقى بىقارار» ھېسابلاپ، شۇ تەرەپكە قاراپ ھەربىي يۈرۈش باشلايدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئاشىق ئىكەنلىكىنى قەلبى ۋە تىلى بىلەن ئەمەس، قىلىچى بىلەن «ئىسپات» قىلماقچى بولىدۇ. نەۋائىنىڭ ئۇقتۇرۇشىچە، بۇ ئاشىقلىقتىن تولىمۇ يىراق، سۆيگۈ

① تازە خىسراۋ — بەھرامغا ئىشارەتتۇر.
② لىۋا — بايراغ

مەنتىقىسىگە سىغمايدىغان ئەخمىقانە بىر ھەرىكەتتۇر. خىسراۋنىڭ ئەلچىسى (تۇغرىسى ۋەكىلى) شىرىن بىلەن ماھىنبانۇدىن رەت جاۋابى كەلتۈرگەندە، ئاشىقلىق دەۋاسىدا يۈرگەن خىسراۋ قانخور بىر يىرتقۇچ ھالىتىگە كېلىپ، بۇنداق دەيدۇ:

ستەمدىن① يەتكۈرەي ئانداق سازايى،
سالاي كىشۋەرلىرى② ئىچرە بەلايى!

نەۋائى بۇ ساختا ئاشىقنىڭ ۋەھشىيلەرچە ھەرىكىتىدىن نەپرەتلىنىپ، بۇنداق دەيدۇ:

كېرەك ئىشق ئەھلى قۇل بولماق بۇ سۆزگە،
كى شاھلىق ئۆزگە يۇ ئاشىقلىق ئۆزگە.

خىسراۋ قانچىلىك قۇترىمىسۇن، ئۆزىنى قانچىلىك دەھشەتلىك ۋە ھەيۋەتلىك قىلىپ كۆرسەتمىسۇن، بەرىبىر، ئۇ فەرھادتەك باھادىرغا تەڭ بولالمايدۇ. ئۇ، ماھىنبانۇ قەلئەسىنى ئايلاپ مۇھاسىرە قىلسىمۇ، فەرھادنىڭ ۋەھىمىسىدىن، ھۇجۇم قىلىشقا قەتئىي جۈرئەت قىلالمايدۇ. خىسراۋلارنىڭ بۇنداق پەيتلەردە بىرلا چارىسى بار. ئۇ بولسىمۇ، مىكىر، ھىيلەدۇر. خىسراۋ ئۆزى نەقەدەر رەزىل، نەقەدەر قەبىھ ۋە پەسكەش بولسا، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى «ئادەملەر» ئۇنىڭدىنمۇ قەبىھ، مۇرتەدلەر ئىدى. خىسراۋ، مىكىر ۋە ھىيلىدە شەيتانغا دەرس بېرىدىغان «ياسۇمەننى» تېپىپ، فەرھادنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇ، فەرھادقا شىرىن ھەققىدە يالغان، لېكىن ناھايىتى مۇدھىش خەۋەرلەرنى كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ساپ قەلبىدە جاراھەت پەيدا قىلىدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ فەرھاد سۆيگۈ ۋە ھىجران ئەلەملىرىدىن زەئىپلىشىپ قالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئۆلۈمدىنمۇ ئېغىر بولغان بۇ مۇدھىش خەۋەرگە چىدىيالماي يىقىلىدۇ. مەككار ياسۇمەن بولسا، ئۇنىڭغا دورا پۈرتىپ يەنىمۇ ھوشسىزلاندۇرۇۋېتىدۇ. خىسراۋنىڭ «كۈچى» ۋە «قۇدرىتى» مانا شۇ.

فەرھاد ۋە خىسراۋنىڭ مەنىۋىيەتلىرىنى ئاڭلاش ئۈچۈن، ئۇلار ئارىسىدا بولغان دىئالوگ غايەت خاراكتېرلىكدۇر. فەرھاد بىلەن خىسراۋ ئارىسىدىكى دىئالوگ نەۋائىنىڭ سۆيگۈگە بولغان مۇناسىۋىتىنى، ئۇنى قانداق چۈشىنىدىغانلىقىنى ۋە سۆيگۈ كىتابىغا نېمىلەرنى قوشقانلىقىنى ئېچىپ بېرىدۇ. «ئىشق» نامىدىن لاپ ئۇرۇپ يۈرگەن خىسراۋ، فەرھادنىڭ قارشىسىدا تۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئىشقىنىڭ ئېلىپبەسىدىنمۇ خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويىدۇ. خىسراۋ ئىشق ھەققىدە گۇمراھلەرچە (ئاداشقانلارچە) سوئال بېرىدۇ. فەرھاد بولسا، ئۇنىڭغا ھېكمەتلىك جاۋابلارنى قايتۇرىدۇ. خىسراۋنىڭ پۈتۈن پاجىئەسى شۇ يەردىكى، ئۇ بۇنداق جاۋابلارنى ئاڭلاش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس

---

① ستەم — جەۋىر، زۇلۇم.
② كىشۋەر — ئۆلكە، مەملىكەت.

www.uyghurkitap.com

ئىدى. خىسراۋنىڭ مەنىۋى پۇچەكلىكى، سۆيگۈنى ئاڭلاپ باقمىغانلىقى ئۇنىڭ ھەربىر سوئالىدىن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. خىسراۋ فەرھادقا، مەن ساڭا پۇل ۋە مەملىكەت بېرەي، سەن سۆيگۈنى تەرك قىل، دەپ ئالدايدۇ. فەرھاد بولسا، بۇ سۆزدىن ئاچچىق كىنايە قىلىپ، ئالتۇننى تۇپراق بىلەن ئالماشتۇرمايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. خىسراۋ پەرھادتىن سۆيگۈدە پادىشاھقا شىرىك بولماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. فەرھاد بولسا، سۆيگۈدە شاھ بىلەن دەرۋىش باراۋەر ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ ۋە سۆيگۈ يۈرەكنىڭ شۇنداق بىباھا گۆھىرىكى، بۇ خىل پاك نەرسىدىن شاھلارنىڭ مەھرۇم ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ:

دېدى: قايدىنسەن ئەي مەجنۇنى گۇمراھ ؟
دېدى: مەجنۇن ۋەتەندىن قايدا ئاگاھ ؟
دېدىكىم: كۆيمەگىڭنى ئەيلە مەئلۇم !
دېدى: ئاندىن ئېرۇر شاھ ئەھلى مەھرۇم !
دېدى: بۇ ئىشقدىن ئىنكار قىلغىل !
دېدى؛ بۇ سۆزدىن ئىستىغفار① قىلغىل !
دېدى: بۇ ئىشق تەركى ياخشىراقدۇر،
دېدى: بۇ شىيۋە② ئاشىقدىن يىراقدۇر.
دېدى: ئۇل گەنج③ مېھرىن④ قوي نىھانى !
دېدى: تۇپراقتا بەرمەم كىميانى !
دېدىكىم: شاھقا بولما شىركەت⑤ ئەندىش !
دېدى: ئىشق ئىچرە تەڭدۇر شاھۇ دەرۋىش،
دېدى: كىشۋەر⑥ بېرەي، كەچ بۇ ھەۋەستىن !
دېدى: بىچارە كەچ، بۇ مۇلتەمەستىن⑦
دېدى: ئىشق ئىچرە قەتلىڭ ھۆكمىن ئەتكۇم!
دېدى: ئىشقدە مەقسۇدۇمگە يەتكۇم.

يالغۇز خىسراۋلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئوراپ ئالغان ھەممە ئادەملەر، ھەتتا ئۇنىڭ ئوغۇللىرىمۇ مەنىۋى جەھەتتىن ئۆلگەن، كىشىلىك قىياپىتىنى يوقاتقان

① ئىستىغپار — تۇۋا.
② شىيۋە — ئادەت
③ گەنج — غەزىنە، پۇل.
④ مېھر — مۇھەببەت.
⑤ شىركەت ئەندىش — شېرىك.
⑥ كىشۋەر — ئۆلكە، مەملىكەت.
⑦ مۇلتەمەس — ئىلتىماس.

يىرتقۇچلار ئىدى. نەۋائى بۇ ھەقىقەتنى ئوقۇغۇچىغا ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن كۆرسىتىپ ۋە ئۇقتۇرۇپ بېرىدۇ. ۋاقىئە مۇنداق:

فەرھاد كۆپ ھىيلە ۋە مىكىرلەر بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن خىسراۋ ماھىنبانۇغا يەنە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. بۇ ئەلچى فەرھادنىڭ ئۆلگىنىنى، شىرىننىڭ ئەمدى كۈتۈشى پايدىسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇرۇشنى توختىتىشنى ۋە شىرىننى خىسراۋغا بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ماھىنبانۇ خەلقنىڭ تىنچلىقى ۋە خاتىرجەملىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ ئېغىر تەلەپنى قوبۇل قىلىدۇ. لېكىن، ئۇرۇش تۈپەيلى خاپىلىق ۋە كېسەللىككە ئۇچرىغان شىرىننىڭ تويىغىچە، بىرنەچچە ۋاقىت خۇش ھاۋالىق جايلاردا دەم ئېلىش لازىملىقىنى شەرت قىلىپ قويىدۇ. خىسراۋ بۇ شەرتكە ماقۇل بولىدۇ.

شىرىن ئىستىراھەتكە چىققاندا خىسراۋنىڭ ئوغلى شىرۇيە ئۇزاقتىن ئۇنى كۆرۈپ، دەرھاللا «ئاشىق» بولۇپ قالىدۇ. سارايدىكى بىرمۇنچە كىشىلەرنى «ئۆزىگە رام» قىلىپ شۇ كېچىسىلا ئاتىسىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئەتىسىگە ئۆزىنى شاھ دەپ ئېلان قىلىپ، شىرىنگە ئۆز نامىدىن ئەلچى ئەۋەتىدۇ. رەزىللىكتە، ئەبلەخلىكتە ئاتىسىدىنمۇ ئوزۇپ كەتكەن بۇ شاھزادە «سۆيگۈ»سىگە دەلىل قىلىپ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگىنىنى ئېيتىدۇ. ئەمدى شىرىن يا سۆيۈملۈكى فەرھادنىڭ فىراقىدا ئۆلۈشى، ياش شىرۇيەگە ئوخشاش مۇرتەد بىلەن بىرگە بولۇشى كېرەك. تەبىئىي، شىرىننىڭ قەلبى ئاخىرقىسىنى ھەزىم قىلالماس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىرىنچىسىنى تاللىدى. شىرىندەك بىر قىزغا شىرۇيە بىلەن بىرگە ئۆمۈر كەچۈرگەندىن كۆرە، ئۆلۈم شەرەپلىكرەك ئىدى.

مانا شۇ خىسراۋلار، شىرۇيەلەر، نەۋائى دەۋرىدىكى شاھلار ۋە شاھزادىلەرنىڭ، توغرىسى تېمۇرىلەرنىڭ ئەپتى - بەشىرەلىرى ئىدى. نەۋائى ئىران پادشاھى خىسراۋنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق ئۆز زامانىسىدىكى شاھلار ۋە شاھزادىلارنىڭ ھەقىقىي ئوبرازلىرىنى ياراتتى.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى نەۋائىنىڭ داھىيلىقىدىن بېشارەت بېرىدىغان ئەڭ گۈزەل ئەسەرلىرىدىن بىرى سانىلىدۇ. نەۋائى بۇ ئەسەردە ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنتېرناتسىئونالىزم، سەممىي سۆيگۈ ھەم قەھرىمانلىقتا ئوخشاش ئىلغار ئىدىيىلەرنى ئىلگىرى سۈردى. بىلىم، ھۈنەر ۋە سەنئەتنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈپ، ئىلىمنىڭ ھەممە ئۈتۈقلىرىنى ئىنسانىيەتكە بېغىشلاشقا چاقىردى. زالىملارغا قارشى كەسكىن نەپرەت بايان قىلىپ، فەرھاد تىلىدىن، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈشكە — «تىرىپىرەن» قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. نەۋائى، خىسراۋلارنىڭ«غەلىبىسى» ئەبەدىي ئەمەسلىكىنى، يېقىن كەلگۈسىدە ھەقىقەت ۋە ئادالەتنىڭ زەپەر مارشى تەنتەنە قىلىدىغانلىقىدىن بىشارەت بەرگەندى.

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئابلىمىت ياقۇبى
(ئابلىمىت ياقۇبى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پېنسىيىگە چىققان كادىرى)

uyghurkitap.com

مەڭگۈ تاشلاردا ئىشلىتىلگەن تەۋسىپلەر ۋە بۇ تەۋسىپلەردە ئىپادىلەنگەن مەدەنىيەت ئامىللىرى توغرىسىدا

مۇھەممەتئىمىن ئاتاۋۇللا

ئورخۇن - يېنسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان، بۇنىڭدىن 13 ئەسىرلەر ئىلگىرى ئورنىتىلغان مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى بىزنى ئەينى دەۋردىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، تىل - يېزىقى، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى، دۆلەت تۈزۈلمىسى قاتارلىق نۇرغۇن جەھەتلەردىكى ئەھۋاللىرىدىن خەۋەردار قىلىدىغان بىرىنچى قول تارىخى ماتېرىياللاردۇر. بۇ ماتېرىياللار بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ بۇ ساھەلەردە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىزنى ياخشى ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ئەمەلىيەتتە ئېسىل ئەدەبىي ئەسەرلەردىن ئىبارەت. ئۇلار تىلىنىڭ گۈزەللىكى، ئوبرازچانلىقى، چوڭقۇر مەنىگە ئىگە بولۇشى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بۇلار ئەينى دەۋر يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ خېلى يۇكسەك پەللىگە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ ئەسەرلەر تىلىدىكى يۇقىرىقى ئارتۇقچىلىقلارنى بارلىققا كەلتۈرۈۋاتقان بىر مۇھىم ئامىل - ئۇنىڭدا كەڭ قوللىنىلغان ھەرخىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردۇر. بىز بۇ ماقالىدا ئەنە شۇ ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى بولغان تەۋسىپلەر، ئۇلارنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن مىللىي ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز.

تەۋسىپ سەنئىتى بەدىئىي ئىجادىيەتتە سۆزنىڭ ئوبرازچانلىقىنى ئاشۇرۇپ، پىكىرنى جانلىق، تەسىرلىك ئىپادىلەپ، سۆزنىڭ ئىمولسىياللىق رولىنى ئاشۇرۇشتا بارلىق تەسۋىرى ۋاستىلەر ئىچىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ئەڭ ئاددىي ئۇسۇل. خۇددى روس ئەدەبىياتشۇناسى ۋ.ئى. يېرمىنا ئېيتقاندەك «تەۋسىپ» - ئايرىم بىر ئەدىبنىڭ كامالەتكە يەتكەن - يەتمىگەنلىكىدىنلا ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن ئەدەبىياتنىڭ كامالەتكە يەتكەن - يەتمىگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدىغان مىزاندۇر.»①

«تەۋسىپ» سەنئىتى ئەدەبىياتتا كەڭ قوللىنىلىدىغان ۋە ئوبرازلارنىڭ يارقىن،

جەزبىبىلىك، تەسىرلىك، قايىل قىلارلىق يارىتىلىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدىغان ۋاستىلەرنىڭ بىرىدۇر.

كلاسسىكلىرىمىز تەۋسىپ سەنئىتىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتتا ناھايىتى مۇھىملىقىنى ئېنىق چۈشەنگەن ۋە بۇ توغرىسىدا كۆپ ئىزدەنگەن ئىدى. تەۋسىپ سەنئىتىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان رولى شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتشۇناسلىرىنىڭمۇ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان ئىدى. شۇڭا ئوتتۇرا ئەسىردىن باشلاپ ھەرقايسى شەرق كلاسسىكلىرى بۇ توغرىدا كۆپ توختالغان ۋە نۇرغۇن تەبىرلەرنى بېرىشكەن. رۇس ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن گ.ل.ئەبروموۋىچ بىلەن ب.ۋ.تۇماشۇسكىنىڭ تەۋسىپ ھەققىدىكى تەبىرلىرى كۆپ ساندىكى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنىدۇ. گ.ل.ئەبروموۋىچ تەۋسىپ توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «تەۋسىپ – بەدىئىي تۈرلىگۈچى بولۇپ، مەلۇم كونتېكستتە تەسۋىرلىنىۋاتقان ھادىسىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. تەۋسىپتە خۇسۇسىيەتنى ئايرىپ كۆرسىتىش ئاساسى مەقسەت قىلىنمايدۇ. ئۇ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن مەنتىقىلىق تۈرلىگۈچىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.②
ب.ۋ.تۇماشۇسكى مۇنداق دەيدۇ: «تەۋسىپتە تەسۋىرلەنگۈچىنىڭ مەلۇم خۇسۇسىيىتىنى تەكىتلەشتىن مەقسەت، بۇنداق خۇسۇسىيەتنى ئۇنىڭ باشقا خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئايرىپ كۆرسىتىش بولماستىن، بەلكى سۆزگە ئالاھىدە ئۇسلۇبىي تۈس بېرىپ، ئۇنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈندۇر.»③

دېمەك، «تەۋسىپ سەنئىتىدە تەسۋىرلەنگۈچى ئوبيېكتنىڭ ئىجادىيەتچى تەپەككۇرىدە شەكىللەنگەن ئەڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى تەكىتلەنگەندىن سىرت، ئۇ بىر تەسۋىر ۋاستىسى سۈپىتىدە سۆزنىڭ ئېموتسىياللىق تەسىرىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ.»④

«كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ۋە «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» قاتارلىق ئابىدىلەر بارلىق مەڭگۈ تاشلار ئىچىدە ئەڭ ۋەكىل خاراكتېرگە ئىگە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر بولۇپ، ساقلىنىشى نىسبەتەن مۇكەممەل، مەزمۇنى ۋە ئەدەبىي سەنئەت جەھەتتىن روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئۈچ ئابىدىدىكى تەۋسىپ سەنئىتى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئارقىلىق ئەينى دەۋر يازما ئەدەبىياتىنىڭ سەۋىيىسىنى تېخىمۇ بىرقەدەر ئىلگىرىلىگەن ھالدا يورۇتماقچىمىز. بۇ تېكىستلەرنىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبى، ئىشلىتىلگەن تىلى ۋە بەدىئىي ماھارىتى قاتارلىقلار ئاساسىي جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە بولغاچقا بىز بۇ يەردە بۇ ئۈچ ئابىدىنى بىرلەشتۈرۈپلا مۇھاكىمە قىلىمىز.

ئۈچ مەڭگۈ تاشتا جەمئىي 115 يەردە تەۋسىپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

ئەقلىي تەسۋىپ	ھىسسىي تەسۋىپ	ئىستىئارىلىق تەۋسىپ
1 ـ تۈر پېرسوناژ		
① خەلق		
چىغاي بودۇن (يوقسۇل خەلق)، چىغاي بودۇن (يوقسۇل خەلق)، چىغاي بودۇن (يوقسۇل خەلق)، چىغاي بودۇق (يوقسۇل خەلق)، ئۆلتەچىچە ساقىنىنغما تۇرۇك بەگلەر بودۇن (ئۆلگىدەك ھەسرەتتە قالغان تۈرك بەگلىرى خەلقى)، ئۆلتەچى بودۇن (ئۇلۇمگە يۈز تۇتقان خەلق)، قارا بودۇن (ئاددى خەلق)، يالاڭ بودۇن (يالىڭاچ خەلق) 8	ئىللىگ بودۇن (ئېلى بار خەلق)، قاغانلىغ بودۇن (خاقانلىق خەلق)، كۈنگەدمىش، قۇلادمىش بودۇن (دېدەككە ئايلانغان، قۇل بولغان خەلق)، ئاشسىز، تاشرا تونسۇز، يابىز يابلاق بودۇن (يېگىلى ئېشى يوق، كىيگىلى كىيىمى يوق يوقسۇل خەلق)، قاغانسىرامىش بودۇن (خاقانىدىن ئايرىلغان خەلق)، ئىللىگ بودۇن (ئېلى بار خەلق)، قاغانلىغ بودۇن (خاقانلىق خەلق)، قاغانسىرامىش بودۇن (خاقانىدىن ئايرىلغان خەلق)، كۈنگەدمىش، قۇلادمىش بودۇن (دېدەككە ئايلانغان، قۇل بولغان خەلق) 9	
② ئىجابىي پېرسوناژلار		
ئەدگۈ بىلگە كىشى (ياخشى ئەقىللىق كىشىلەر)، ئەدگۈ ئالپ كىشى (ناھايىتى باتۇر كىشى)، ئالپ ئەر (باتۇر ئەر)، ئەدگۈ بىلگە كىشى (ياخشى ئەقىللىق كىشىلەر)، ئەدگۈئالپ كىشى (ناھايىتى باتۇر كىشى)، ئەدگۈ بىلگە كىشى (ياخشى ئەقىللىق كىشىلەر)، ئەدگۈ ئالپ كىشى (ناھايىتى باتۇر كىشى)		
③ سەلبىي پېرسوناژلار		
ئايىغ كىشى (يامان نىيەتلىك كىشىلەر)، بىلىگ بىلمەز كىشى (جاھىل كىشى)، يابلاق كىشى (بۇزۇق ئادەملەر)، ئايىغ كىشى (يامان نىيەتلىك كىشىلەر)، بىلىگ بىلمەز كىشى (جاھىل كىشى)، ئايىغ كىشى (يامان نىيەتلىك كىشىلەر)، بىلىگ بىلمەز كىشى (جاھىل كىشى) 7		

④ پادىشاھ، خان، ئەمىر		
بىلگە قاغان (دانا خاقان)، ئالپ قا- غان (باتۇر خاقان)، كۈلۈگ قاغان (داڭلىق خاقان)، بىلىگسىز قاغان (بىلىمسىز خاقان)، بىلگە قاغان (دانا خاقان)، ئىغار قاغان (كۈچلۈك خاقان)، يابلاق قاغان (بۇزۇق خا- قان)، بىلگە قاغان (دانا خاقان)، بى- لىگسىز قاغان (بىلىمسىز خاقان)، يابلاق قاغان (بۇزۇق خاقان)، ئىغار قاغان (كۈچلۈك خاقان) 13		
⑤ ئاياللار قىزلار		
ئەشلىك قىز ئوغلۇڭ (پاك قىزلى- رىڭلار) 1		
2 ـ تۈر ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ بەدەن ئەزالىرى		
بىلىر بىلىگىم ( )، توڭىتمىش كۆزى (جانسىز كۆز) 2	قىزىل قان (قىزىل قان)، قارا تەر (قارا تەر) 2	
3 ـ تۈر تەبىئەتتىكى نەرسىلەر		
ئىدۇق ئۆتۈكەن يىش (مۇقەددەس ئۆ- تۈكەن تىغى)، ئىدۇق ئۆتۈكەن يىش (مۇقەددەس ئۆتۈكەن تىغى)، ئاغىر تاش (ئېغىر تاش) 3	سۈڭۈگ باتىمى قار (نەيزە بويى قې- لىنلىقتىكى قار)، يوغۇن ئىغ (يوغان ياغاچ) 2	
4 ـ تۈر ھايۋانلار		
ئەدگۈ ئۆزلىك ئات (ياخشى نەسىل- لىك ئات)، ئۆزلىك ئات ئادغىر (نە- سىللىك ئات ئايغىر) 2	بوز ئات (بوز ئات)، بوز ئات (بوز ئات)، قەدىملىغ تورۇغ ئات (يۇپۇقۇق تورۇق ئات)، بوز ئات (بوز ئات)، ئاق ئات (ئاق ئات)، ئاق ئات (ئاق ئات)، ئاق ئات (ئاق ئات)، ئاق ئات (ئاق ئات)، ئاق ئات (ئاق ئات)، قارا قى- شىن (قارا بولغۇن)، كۆك تەيەڭ (كۆك تىيىن)، قاراقىشىن (قار بول- غۇن)، كۆك تەيەڭ (كۆك تىيىن)، 13	
5 ـ تۈر ئۆي ـ ئىمارەتلەر، تۇرمۇش بۇيۇملىرى		
ئادىنچىغ بارك (ھەيۋەتلىك بىنا)، ئادىنچىغ بارك (ھەيۋەتلىك بىنا)، ئادىنچىغ بارك (ھەيۋەتلىك بىنا)، ئەغرى تەبى (ئېسىل ئىگەر) 4		

uyghurkitap.com

6 ـ تۈر ئىززەت ـ ئابروي، بەخت ـ سائادەت، مەنىۋى دۇنيا، كونكرېت بولمىغان ھادىسىلەر		
ئارىغ ئۇبۇتى (ساپ نومۇس)، ئايىغ بىلىگ (يامان ھىلە)، ئايىغ بىلىگ (يامان ھىلە) 4		
7 ـ تۈر ماددىي بۇيۇملار		
يىمشاق ئاغى (يۇمشاك يىپەك)، يابلاق ئاغى (ناچار سوغا)، ئەدگۈ ئاغى (ياخشى يىپەك)، يىمشاق ئاغى (يۇمشاك يىپەك)، يىمشاق ئاغى (يۇمشاك يىپەك)، يابلاق ئاغى (ناچار سوغا)، ئەدگۈ ئاغى (ياخشى يىپەك)، يىمشاق ئاغى (يۇمشاك يىپەك)، يىمشاق ئاغى (يۇمشاك يىپەك)، يابلاق ئاغى (ناچار سوغا)، ئەدگۈ ئاغى (ياخشى سوغا)، 11		
8 ـ تۈر متاللار		
	سارىغ ئالتۇن (سېرىق ئالتۇن). ئۆرۈڭ كۈمۈش (ئاق كۈمۈش)، 2	
9 ـ تۈر ماكان، يۇرت، ئورۇن ـ جاي		
يىگ ئەدى (ياخشى يەر)، يىگ ئەدى (ياخشى يەر)، ئەرىغ يەر (مۇھىم يەر)، ئەرىغ يەر (مۇھىم يەر)، يىگ ئەدى (ياخشى يەر)، ئەرىغ يەر (مۇھىم يەر)، ئەرىغ يەر (مۇھىم يەر)، 7	ياغىز يەر (قوڭۇر توپراق)، ياغىز يەر (قوڭۇر توپراق)، 2	
10 ـ تۈر ئىش ـ ھەرىكەت		
سۈچىگ سەبى (چۈچۈك سۆز)، ئايىغ بىلىگ (يامان ھىلە)، سۈچىگ سەبى (چۈچۈك سۆز)، سۈچىگ سەبى (چۈچۈك سۆز) ئايىغ بىلىگ (يامان ھىلە)، سۈچىگ سەبى (چۈچۈك سۆز)، ئۆلۈغ تۆرۈن (داغدۇغىلىق توي مەرىكىسى)، سۈچىگ سەبى (چۈچۈك سۆز)، ئايىغ بىلىگ (يامان ھىلە)، سۈچىگ سەبى (چۈچۈك سۆز) 10		
11 ـ تۈر دۆلەت		
بارمىش ئەدگۈ ئەل (ئەركىن ياخشى دۆلەت)، ئىغار ئىل (كۈچلۈك دۆلەت)، ئىغار ئىل (كۈچلۈك دۆلەت)، 3		

12 ـ تۈر تەگرى		
ئىدۇق يەر سۇب (مۇقەددەس يەر ـ سۇيى)، ئىدۇق يەر سۇب (مۇقەددەس يەر ـ سۇيى)، ئىدۇق يەر سۇب (مۇ. قەددەس يەر ـ سۇيى)، ئىدۇق يەر سۇب (مۇقەددەس يەر ـ سۇيى)، 4		

ھەر قايسى تۈردىكى تەۋسىپلەرنىڭ ئەقلىي ۋە ھېسسىي تەۋسىپلەرنىڭ ئۆزئارا ئىگىلىگەن نىسبەتلىرى مۇنداق بولىدۇ:

تۈر	مەزمۇن	ئەقلىي تەۋسىپلەر				ھېسسىي تەۋسىپلەر				ئىستىئارىلىق تەۋسىپلەر			
		ئومۇمىي سانى	%	تەكرار سانى	%	ئومۇمىي سانى	%	تەكرار سانى	%	ئومۇمىي سانى	%	تەكرار سانى	%
1 ـ تۈر	پېرسوناژلار												
①	خەلق	5	45.5	8	47	6	54.5	9	53	0	0	0	0
②	ئىجابىي پېرسوناژلار	3	100	7	100	0	0	0	0	0	0	0	0
③	سەلبىي پېرسوناژلار	3	100	7	100	0	0	0	0	0	0	0	0
④	پادىشاھ، خان ـ ئەمىر	7	100	13	100	0	0	0	0	0	0	0	0
⑤	ئاياللار ـ قىزلار	1	100	1	100	0	0	0	0	0	0	0	0
	ئومۇمىي پېرسوناژلار سانى	19	76	36	80	6	24	9	20	0	0	0	0
2 ـ تۈر	ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ بەدەن ئەزالىرى	2	50	2	50	2	50	2	50	0	0	0	0
3 ـ تۈر	تەبىئەتتىكى نەرسىلەر	2	50	3	60	2	50	2	40	0	0	0	0
4 ـ تۈر	ھايۋانلار	2	28.6	2	13	5	71.4	13	87	0	0	0	0
5 ـ تۈر	ئۆي ـ ئىمارەتلەر، تۇرمۇش بۇيۇملىرى	2	100	4	100	0	0	0	0	0	0	0	0

6-تۇر	ئىززەت ـ ئابرۇي مەنۋى دۇنيا، كونكرېت بولمىغان نەرسىلەر	2	100	4	100	0	0	0	0	0	0	0	0
7-تۇر	ماددى بۇيۇملار	3	100	11	100	0	0	0	0	0	0	0	0
8-تۇر	ھەر خىل مېتاللار	0	0	0	0	2	100	2	100	0	0	0	0
9-تۇر	ماكان، يۇرت، يەر، جاي	2	66.7	7	77.8	1	33.3	2	22.2	0	0	0	0
11-تۇر	ئىش ـ ھەرىكەت	3	100	10	100	0	0	0	0	0	0	0	0
12-تۇر	دۆلەت	2	100	3	100	0	0	0	0	0	0	0	0
13-تۇر	خۇدا	1	100	4	100	0	0	0	0	0	0	0	0
14-تۇر	جەمئى	40	69	86	74.1	18	31	30	25.9	0	0	0	0

ئىزاھات: «ئومۇمىي سان» ـ تەۋسىپلەرنىڭ تەكرارلانغانلىرى بىرلا خىل تەۋسىپ دەپ قارىلىپ، ئومۇمىي سانى بىر دەپ ئېلىنىدۇ. مەسىلەن، ئەقلى تەۋسىپنىڭ بىرىنچى تۈرىدە «چىغاي بۇدۇن» دېگەن تەۋسىپ تۆت يەردە تەكرارلانغان. بۇنىڭ ئومۇمىي سانى بىر دەپ ئېلىنىدۇ. مۇشۇ بويىچە ھېسابلىغاندا خەلق سۆزىنىڭ ئەقلىي تەۋسىپىنىڭ ئومۇمىي سانى بەش.

«تەكرار سانى» ـ تەكرارلانغان تەۋسىپلەرنىڭ سانى ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ. يەنى نەچچە يەردە تەكرارلانغان بولسا شۇنچە تەۋسىپ دەپ سانىلىدۇ. مەسىلەن، «چىغاي بۇدۇن» تۆت يەردە تەكرارلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنىڭ تەكرار سانى تۆت دەپ ئېلىنىدۇ. مۇشۇ بويىچە ھېسابلىغاندا خەلق سۆزىنىڭ ئەقلىي تەۋسىپىنىڭ تەكرار سانى سەككىز.

«پىرسەنتلەر» ـ يەنە بىرىنچى تۈردىكى «خەلق» سۆزىنىڭ تەۋسىپىنى مىسالغا ئېلىپ چۈشەندۈرىمىز، جەدۋەلنىڭ بىرىنچى قۇرنىڭ بىرىنچى كاتەكچىدىكى پىرسەنت ـ «خەلق» سۆزىنىڭ ئەقلىي تەۋسىپىنىڭ ئومۇمىي سانى بىلەن بۇ سۆزنىڭ ھېسسىي تەۋسىپىنىڭ ئومۇمىي سانى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «خەلق» سۆزىنىڭ ئەقلىي تەۋسىپىنىڭ ئومۇمىي سانى بەش، ھېسسىي تەۋسىپىنىڭ ئومۇمىي سانى ئالتە. ئىككى تەۋسىپ جەمئىي 11. دېمەك، بۇ ئىككى خىل تەۋسىپ ئىچىدە ئەقلىي تەۋسىپىنىڭ ئىگىلىگەن پىرسەنتى 45.5%، ھېسسىي تەۋسىپىنىڭ ئىگىلىگەن پىرسەنتى 54.5%، تەكرار سانلىرىنىڭ پىرسەنتىمۇ ئوخشاش قائىدە بويىچە ھېسابلانغان.

مەڭگۈ تاشلاردىكى تەۋسىپلەرنىڭ يۇقىرىدىكى تۈرلەرگە بۆلۈنۈش ئەھۋالىدىن مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرنى يىغىنچاقلاپ چىقىشقا بولىدۇ.

(1) مەڭگۈ تاشلاردا ھېسسىي تەۋسىپلەرگە قارىغاندا ئەقلى تەۋسىپلەر كۆپ ئىشلىتىلگەن، ئىستىئارىلىق تەۋسىپ ئىشلىتىلمىگەن. ئەقلى تەۋسىپلەر بولسا ئەقلى ئاساسقا ئىگە بولۇپ، تەسۋىرلەنگۈچى ئوبىكتىنىڭ پەقەت تەپەككۇر يولى ئارقىلىق ئىدراك قىلىشقا بولىدىغان مەۋھۇم خۇسۇسىيەتلىرى ئىپادىلىنىدۇ. ھېسسىي تەۋسىپلەر بولسا ئادەمنىڭ بەش ھېسسىي ئەزاسى (كۆرۈش، ئاڭلاش، پۇراش، تېتىش ۋە تېگىش سەزگىسى قاتارلىقلار)نىڭ رولىغا تايىنىپ ئىدراك قىلىنىدۇ. ئىستىئارىلىق تەۋسىپلەردە بولسا ئاساسىي مەنىگە ئوخشىتىش ۋە ئۇنىڭدىن يىراقلىشىش ئاساسىي قانۇنىيەت بولىدۇ. مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە ئىشلىتىلگەن ئەقلى تەۋسىپلەرنىڭ كۆپ بولۇشى بۇ تېكىستلەرنىڭ يازغۇچىلىرىنىڭ تەپەككۇرىنىڭ كۈچلۈك، تىلىنىڭ پىشقان، ئىپادىلەش كۈچىنىڭ يۇقىرىلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ تارىخىي ئەسەرلەردە ئەقلى تەۋسىپنىڭ كۆپ بولىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

(2) ھەرقايسى تۈردىكى تەۋسىپلەر ئىچىدە پېرسوناژلار تەۋسىپى ئەڭ كۆپ، بۇنىڭ ئىچىدە «خەلق» سۆزىنى سۈپەتلىگەن تەۋسىپلەر كۆپ. ئۇنىڭدىن قالسا پادىشاھ - خانلارنى سۈپەتلەيدىغان تەۋسىپلەر بىرقەدەر كۆپ. بۇنىڭدىن بىز ئەينى فېئوداللىق، پادىشاھلىق دەۋرنىڭ خاراكتېرىنى كۆرىۋالالىساق، يەنە بىر تەرەپتىن ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ خەلقنىڭ دەردى، قايغۇ - ھەسرىتى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ كۆرەش قىلىدىغانلىقى، خەلقنىڭ ھالىغا ھال، مۇڭىغا مۇڭ بولىدىغانلىقىدەك خەلقپەرۋەر روھىنى كۆرىۋالالايمىز.

(3) ئۈچ مەڭگۈ تاش تېكىستىدە ئاياللار - قىزلار تەۋسىپى پەقەت بىرلا يەردە ئۇچرايدۇ. مەڭگۈ تاشلاردا ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان نۇرغۇن كۆرەشلىرى، نۇرغۇن ۋەقەلەر بايان قىلىنغان بولۇپ، شۇنچە كۆپ مەزمۇنلار ئىچىدە قىز - ئاياللارنى سۈپەتلەيدىغان تەۋسىپنىڭ پەقەت بىرلا يەردە كۆرۈلۈشىدىن ئەينى دەۋردە ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى خوتۇن - قىزلارنىڭ ئىجتىمائى ئورنىنىڭ بىرقەدەر تۆۋەنلىكىنى مەلۇم جەھەتتىن كۆرىۋالغىلى بولىدۇ.

كىشىلەرنىڭ ئايان بولغىنىدەك، ئىنسانلار جەمئىيىتىنى ئەر - ئاياللار ئورتاق ياراتقان ۋە ئورتاق تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرگەن. شۇنداق بولغاچقا مەيلى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەردە بولسۇن ۋە ياكى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەردە بولسۇن، ئەر - ئاياللار ھەردائىم ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن. بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ ھەرقايسى دەۋ-

لەردە ئوينىغان رولى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغان. ئەمما كېيىن ئاتىلىق ھوقۇقىنىڭ ئۈستۈن ئورۇنغا چىقىشى بىلەن ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا تۈپتىن ئۆزگەرىش بولدى. ئاياللار بېقىندى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. گەرچە ئاياللار كېيىنكى دەۋرلەردە ئەرلەرگە ئوخشاشلا بەزىبىر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارلىشىش، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشتەك ئىشلارنىڭ ئىشتىراكچىلىرىدىن بولۇپ كەلگەن، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر ھۆرمەتلىنىش ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ۋە سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولسىمۇ، ئەمما تارىختىكى بەزى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلام ئاياللىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا زور چېكىنىش يۈز بېرىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئىجتىمائىي ئورنى كەمسىتىلىشكە ئۇچرىغان. گەرچە بەزى جايلاردا ئاياللار يەنىلا ھۆرمەتلىنىپ، ئىززەتلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، بەزى جايلاردا بۇنىڭ ئەكسىچە بولغان. بولۇپمۇ يەرلىك ئاددى خەلقلەر ئارىسىدا ئاياللارنىڭ ئىززەت - ئابرۇيىغا خالىغانچە دەخلى - تەرۇز قىلىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىپ تۇرغان. بۇنداق ئەھۋاللار تۇرپان دىيارىدىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما ۋەسىقىلەردىمۇ كۆپ ئەكس ئېتىدۇ. ھەتتا ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە قىز ئاياللارنى نەرسە - كېرەكلەرگە ئالماشتۇرۇپ، قولدىن قولغا ئۆتكۈزۈپ سېتىپ پۇل توپلىغانلارمۇ، قىز تۇغۇلسا نومۇس قىلىپ سۇغا تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرىۋاتقان ئىشلارمۇ بولغان. ⑤ مەڭگۇ تاشلاردىكى بايانلاردىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى يۇقىرى قاتلام ئاياللىرىنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرىقىلىقىنى كۆرىۋېلىش تەس ئەمەس. مەسىلەن: (كۆلتېگىن (ئۆگىسىنىز (دېگەن) ئاق ئېتىنى مىنىپ، توققۇز ئەرگە نەيزە سانچىدى. ئوردىنى بەرمىدى. (شۇنداق قىلمىغان بولسا) ئانام خاتۇن قاتارلىق ئانىلىرىم، ئاچىلىرىم، كېلىنلىرىم، مەلىكىلىرىمنىڭ تېرىكلىرى دېدەك بولاتتىڭلار، جەسىدىڭلار بولسا خارابىلىقتا، يولدا قالغان بولاتتى ! (كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشى شىمالى يۈزى 9 - قۇر). ئاتام ئىلتەرىش خاقاننى، ئانام ئىلبىلگە خاتۇننى تەڭرى تۆپىسىدىن تۇتۇپ ئېگىز كۆتىرىپتۇ (كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشى شەرقى يۈزى 11 - قۇر). ئىنتايىن داغدۇغىلىق توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ قىزىمنى تۈرگەش خاقانغا ياتلىق قىلدىم. يەنە ئىنتايىن داغدۇغىلىق توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ تۈرگەش خاقانىنىڭ قىزىنى ئوغلۇمغا ئېلىپ بەردىم. كۆلتېگىن خاقان مەڭگۇ تېشى شىمالى يۈزى 9 - قۇردىكى بايانلاردىن بايقاشقا بولىدۇكى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۆۋەن قاتلامدىكى ئاياللارنىڭ ئورنى بىرقەدەر تۆۋەن ئىدى (يەنى «دىدەك بولاتتىڭلار» دېگەن جۈملىدىن ئەينى دەۋردىكى ئاياللارنى قول، دىدەك قىلىپ ئىشلىتىشتەك ئا-

دەتىنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ). بۇنىڭغا مەڭگۈ تاشلاردىن يەنە باشقا مىساللارنى كەلتۈرۈش مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەڭگۈ تاشلاردا كەلتۈرۈلگەن ئاياللارغا مۇناسىۋەتلىك بىرلا تەۋسىپتىن ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى نىسبەتەن تۆۋەن ئىدى دەپ ئېيتالايمىز.

(4) ھايۋان تەۋسىپلىرى ئىچىدە ئاتنى سۈپەتلەيدىغان تەۋسىپلەر خېلى كۆپ. مەڭگۈ تاشلاردا ئات سۆزى كەلسىلا ئۇ ئاتنىڭ قانداق ئات ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ سۈپىتىنى كۆرسىتىدىغان تەۋسىپلەر جەزمەن بار. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئاتلار ۋە ئات تەۋسىپلىرى ھەرگىزمۇ تەساددىپىيلىق بىلەن تىلغا ئېلىنىپ قالغان بولماستىن، بەلكى بۇلار بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى «ئات قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ باشلانغۇچ دۇنيا قاراشلىرى شەكىللەنگەن چاغنىڭ ئۆزىدىلا ئىلاھىي ئوبراز سۈپىتىدە، ئۇلارغا ئەڭ بۈيۈك ۋە ئەڭ مۇقەددەس «مەبۇد» بولۇپ قالغانىدى. «ئاق ئات ئىلاھى»غا تىۋىنىشنىڭ تارىخى قەدىمقى ئۇيغۇرلار تارىخىدا تولىمۇ ئۇزۇن زامانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، سىماچىيەننىڭ «تارىخى خاتىرىلەر»ىنىڭ ھونلار تەزكىرىسىدە ھونلار ئۇرۇشقا چىققاندا ياكى ياغى (دۈشمەن) نى قورشىۋالغاندا غەرب تەرەپكە ھامان ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئاق ئاتتىن تەركىپ تاپقان ئەڭ باتۇر قىسمىنى ئورۇنلاشتۇرىدىغانلىقىنى خاتىرىلىگەن. تۈركىي خەلقلەرمۇ جەڭلەردە بىر ئاق ئاتنى سەپنىڭ ئالدىدا ماڭغۇزغان، بۇ ئۇلارنىڭ ئاق ئاتنى نۇسرەت ۋە ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە چۈشەنگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ ...... قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئات ھەققىدىكى قاراشلىرى ئۇلارنىڭ تۇتىمىزىملىق قاراش دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قالغان ئەمەس. بەلكى ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە سىڭىپ كەتكەن. شۇڭا ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى قاراشلىرىنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىغا ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەنلىكىدە گەپ يوق.»⑥ مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىدىكى ئات ھەققىدىكى بايانلار ئىچىدە «ئاق ئات» ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇندا بولۇپ، كۆلتىگىن جەڭگە بىرقانچە قېتىم باشقا رەڭدىكى ئاتنى مىنىپ كىرگەندە مەغلۇپ بولۇپ، ئاق ئاتنى مىنىپ جەڭگە كىرگەندە نۇسرەت قازانغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكنىڭ مەڭگۈ تاشلاردا ئەكس ئېتىشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى ئاتنى ئۇلۇغلاش، ئاق ئاتقا تىۋىنىش ئادىتىنىڭ ئىزنالىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. دېمەك، «ئات»نىڭ قانداق ئاتلىقىنى سۈپەتلەپ كەلگەن بۇ تەۋسىپلەرنىڭ رولى شۇ قەدەر چوڭ بولغان.

(5) مەڭگۈ تاشلاردا قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا ئېتىقاد قىلىنغان «يەر ـ سۇ تەڭرىسى»نىڭ نامى تىلغا ئېلىنسىلا «ئىدۇق (مۇقەددەس)» دېگەن سۆز دائىم بىرگە كېلىدۇ. بىز بۇ «ئىدۇق (مۇقەددەس)» دېگەن تەۋسىپتىن ئۇلارنىڭ تەبىئەت ئېتىقاد-

uyghurkitap.com

چىلىقى ئاساسىدىكى شامانىزىم ئېتىقادىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرىۋالالايمىز. مەڭگۈ تاشلاردا ئۇرخۇن خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ كۈچلۈك ئېتىقادلىرى خېلى روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىمىزدىكى تەڭرى مۇقەددەسلىكى، يەر - زېمىن ئىلاھى ۋە سۇ ئىلاھىغا تېۋۇنىش ئادىتى ۋە ئۇلۇغلاش قارىشى قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىك ئېتىقادى روشەن ئەكس ئەتتۈرگەن. ھەرقايىسى تاشلاردا يەر، سۇ، تەڭرى، ئۇماي ... لار ئۇلۇغلانغان بولۇپ، بىز بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شامان ئېتىقادلىرىنى كۆرىۋالالايمىز.

(6) مەڭگۈ تاشلاردا «ئۆتۈكەن يىش (ئۆتۈكەن تېغى)» ئالاھىدە ئۇلۇغلىنىپ، بۇ تاغنىڭ نامى تىلغا ئېلىنسىلا «ئىدۇق (مۇقەددەس)» دېگەن تەۋسىپ بىرگە كېلىدۇ. مەڭگۈ تاشلاردا ئۇچرايدىغان بۇ «ئۆتۈكەن تېغى» ھەممە تاغنى ئۇلۇغلايدىغان «ئىدۇق (مۇقەددەس)» سۆزى تاسادىپى تىلغا ئېلىنىپ قويۇلغان بولماستىن، بەلكى بۇ سۆزنىڭ چوڭقۇر مەناسى بار، يەنى «ئىدۇق (مۇقەددەس)» دېگەن بۇ تەۋسىپتىن بىز قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتۈكەن تېغىغا بىر ئىلاھ سۈپىتىدە چوقۇنۇپ، بۇ تاغنى ناھايىتى ئۇلۇغلايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مەلۇمكى، مەنىۋى دۇنيادا شەكىللىنىدىغان ھەرقانداق بىر ئېتىقاد ھادىسىسى مۇئەييەن بىر دىنى قاراشنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت. «ئۆتۈكەن» نىڭ قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ شامانىزىم ئېتىقادىدا مۇقەددەس دەپ قارىلىشى ئۇنىڭ «ئىلاھ» دەپ تونۇلغانلىقىدىن كېلىپ چىققانىدى. ئىلگىرى تۇرپاندىن مەلۇم بىر ھۆكۈمرانىنىڭ (گابائىن خانىم بۇنى ئېھتىمال يايلاقتىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر قاغانى بولسا كېرەك دەيدۇ) تەختكە چىقىشقا بېغىشلانغان بىر تەبرىكنامە تېپىلغان. بۇ تەبرىكنامىدە، ئالدى بىلەن يايلاق خانلىقىنىڭ مەركىزىنى قوغدىغۇچى «ئىل ئۆتۈكەن قۇت» (قەبىلە ئىلاھىسى ئۆتۈكەن) تىن بەخت تىلەلگەن. ⑦ مانا بۇنىڭدىن بىز «ئۆتۈكەن»نىڭ قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېتىقادىدا ئۇلارغا مەڭگۈلۈك سىياسىي قۇدرەت (ھاكىمىيەت) ئاتا قىلغۇچى، ئۇلارنى غەم - قايغۇدىن خالاس قىلىپ، تىنچ - ئاسايىش تۇرمۇشقا، بەخىس سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى، ئۇلارنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلىگۈچى ھەم ھاياتىنى قوغدىغۇچى ئىلاھى روھ (تەڭرى) دەپ قارالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. «قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە مۇڭغۇللار ئېتىقاد قىلغان شامان دىنىنىڭ مۇقەددەس ئىلاھلىرى «كۆك تەڭرىسى» بىلەن «يەر تەڭرىسى» ئىدى. «يەر تەڭرىسى» نى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر «مۇقەددەس يەر - سۇب» دەيتتى. مۇڭغۇللار بولسا «ئەتۈكەن» دەيتتى. يەر ئىلاھى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تاغ ئىلاھى، سۇ ئىلاھى، ئورمان (دەل - دەرەخ) ئىلاھى

قاتارلىق ئىلاھلارنىڭ پەيدا بولىشىغا سەۋەب بولغان. «يەر ـ سۇ ئىلاھلىرى» نىڭ ئۇنۇملۇك ۋەكىلى تاغدۇر. تاغلارنىڭ يۈكسەك ھەيۋىتى قەدىمدە ئىككى خىل تو-نۇشنى پەيدا قىلغان. بىرى، تاغ «تەڭرى»لەرنىڭ يولى بولۇپ، ئىلاھى كۆچكە ئىگە دەپ قاراش، يەنە بىرى تاغلار خىيالى روھلارنىڭ ماكانى دەپ قاراش. مانا مۇشۇ ئىككى خىل تونۇشتىن تاغلارنى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئېتىقادى كېلىپ چىققان. خۇددى قەدىمكى گرېكلار ئولۇمپس (ئولۇمپىك) تېغىنى «خۇدالار دەرگاھى» دەپ قاراپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغانغا ئوخشاش، قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرمۇ «ئۆ-تۈكەن»، «خانتەڭرى»، «ئۇلۇغ ئاتا تاغ» (يەتتىسۇ ۋىلايىتىدە) قاتارلىق ئۈچ تاغنى «خۇدالار دەرگاھى» دەپ قاراپ، ئولۇمپس تېغىغا تەڭلەشتۈرگەنىدى. ⑧شۇڭا قە-دىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر شامانىزىم ئېتىقادى بويىچە، «يەر ئىلاھى» نىڭ ئۇنۇملۇك ۋەكىلى بولغان «ئۆتۈكەن تېغى»غا چوقۇنۇپ، مۇقەددەس ئىلاھ دەپ قارايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەڭگۈ تاشلاردا تىلغا ئېلىنغان «ئۆتۈكەن تېغى»نىڭ قانداق تاغ ئىكەنلىكىنى سۈپەتلەپ كەلگەن «ئىدۇق»(مۇقەددەس) سۆزىگە ناھايىتى چوڭقۇر مەنا سىڭگەن بولۇپ، مۇشۇ بىر سۆزدىنلا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچلۈك شامانىزىملىق ئېتىقادىنى چۈشىنەلەيمىز.

(7) مەڭگۈ تاشلاردا كۆپ يەردە «سۆچىگ سەبى» (چۈچۈك سۆزلىرى) سۆزى ئۇچرايدۇ. بۇ يەردە «سۆچىگ» (چۈچۈك) سۆزى تەۋسىپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئوينايدىغان رولى ناھايىتى چوڭ. يەنى بۇ تېكىستىنىڭ ئاپتورى بۇ سۆزنى دەل جايىدا قوللى-نىش ئارقىلىق تابغاچلارنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىك خەلق ئىكەنلىكىنى، شۇڭا تۈرك خەلقلىرىنىڭ ئۇلاردىن دائىم ھوشيار تۇرۇشنى ئاگاھلاندۇرغان. ئەگەر بۇ يەردە «سۆچىگ» سۆزى كەلمەي «سۆزلىرى» دېگەن سۆز يالغۇز كەلسە، ئۇلارنىڭ «ئاغزى قايماق، كۆڭلى مايماق» ئىكەنلىكىدەك خاراكتېرىنى ئۈنۈملۈك يورۇتقىلى بولمايدۇ.

مەڭگۈ تاشلاردا تەۋسىپ بولغان سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى ئالاھىدىلىكى:

مەڭگۈ تاشلاردا تەۋسىپ بولغان سۆزلەر ئىنتايىن ئىخچام، ئوبرازلىق، چۈشى-نىشلىك، تىلى يەڭگىل بولۇپ، بىلدۈرمەكچى بولغان مەنانى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، مەڭ-گۈ تاشلاردا بىر ئۇقۇم ئىنتايىن قىسقا ئىبارىلەر بىلەن ناھايىتى چۈشىنىشلىك، ئوبرازلىق ئىپادىلەنسە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشاش ئۇقۇمنى ئىپادىلە-گەن سۆزلەر ئۇنىڭدىن ئۇزىراپ كەتكەن ئەھۋاللار بار. بىز بۇنىڭدىن تىلىمىزنىڭ ئىپادىلەش كۈچىدە بەزىبىر چېكىنىشلەر بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ قالىمىز. مە-سىلەن، ئىللىگ بۇدۇن (ئىلى بار خەلق)، كۈنگەدمىش قولادمىش بۇدۇن (دېدەككە ئايلانغان، قۇل بولغان خەلق)، ئاشسىز، تاشرا تونسىز، يابىز يابلاق بۇدۇن (يېگىلى

uyghurkitap.com

ئېشى يوق، كىيگىلى كىيىمى يوق يوقسۇل خەلق)، قاغانسىرامىش بۇدۇن (خاقاندىن ئايرىلغان خەلق)، ئايىغ كىشى (يامان نىيەتلىك كىشى)...... قاتارلىقلار. بۇ يەردە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىككى ياكى ئۈچ سۆز ئىپادىلىگەن بىر مەنا مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە بىرلا سۆز بىلەن ناهايىتى گۈزەل، چۈشىنىشلىك، يەڭگىل تىل بىلەن ئىپادىلەنگەن. تەۋسىپ بولغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىسا ئادەم بىر خىل يەڭگىللىك، گۈزەللىك هېس قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ سۆزلەرنىڭ ئىپادىلەش كۈچى ناهايىتى كۈچلۈك. بىر تىلدا ئىپادىلەنمەكچى بولغان ئۇقۇم قانچە ئاز، قىسقا سۆزلەر بىلەن تولۇق ئىپادىلەنسە، بۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىلا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچى ناهايىتى يۇقىرى بولۇپ، بىز شۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپ تاكى كېيىنكى دەۋلەرگىچە ئۇيغۇر تىلىنىڭ نېمە ئۈچۈن بارلىق تۈركىي تىللىق قەۋملەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ قالغانلىقىدىن هەيران قالمىساقمۇ بولىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق ساپ ئۇيغۇرچە بولغان يېقىملىق سۆزلەر هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىدىغان ۋە يېڭى سۆز ياساشتا ئىشلىتىلىدىغان بولسا، ئۇ هالدا تىلىمىزدىكى بەزىبىر ئەبجەشلىكلەر، يات تىللاردىن كىرگەن چۈشىنىكسىز سۆزلەر توگەپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچى تېخىمۇ ئاشقان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەڭگۈ تاشلارنىڭ تىلى ئۈستىدە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئالدىمىزدا تۇرىۋاتقان مۇهىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى.

- مەڭگۈ تاشلاردا تەۋسىپ بار بولغان سۆزلەرنىڭ سۆز تۈركۈمى جەهەتتىكى ئالاهىدىلىكى:

ئۈچ مەڭگۈ تاش تېكىستىدە جەمئىي 115 تەۋسىپ ئىشلىتىلگەن. بۇ تەۋسىپلەر سۆز تۈركۈمى جەهەتتىن ئاساسەن سۈپەتلەردىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە كۆپ قىسىم سۈپەتلەر بىرلا سۆزدىن تەركىپ تاپقان ئاددى سۈپەتلەردۇر. يەنى بىر قىسىملىرى سۆز بىرىكمىلىرىدىن هاسىل بولغان سۈپەتلەردۇر. بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بىرلا سۆزدىن تەركىپ تاپقان سۈپەتلەر (يەنى تەۋسىپلەر) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بىرىكمىسى بولۇپ كەتكەن. بىز مۇشۇ نۇقتىنى چىڭ تۇتۇپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزى يىغىنچاق، ئەمما ئىپادىلەيدىغان مەنىسى چوڭقۇر سۆزلەردىن ئۇنۇملۈك پايدىلىنىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

قىسقىسى، مەڭگۈ تاشلاردا ئىشلىتىلگەن تەۋسىپلەرنىڭ تۈرى كۆپ، مەزمۇنى مول بولۇپ، بۇ تەۋسىپلەرنىڭ تىلى ئارقىلىق، بىز خەلقىمىزنىڭ ئەينى چاغدىكى دىنى ئېتىقادى، هاياتى، ئۆرپ - ئادىتى ۋە تەبىئەتنى قىزغىن سۆيىدىغان روهىيىتىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ. بۇلار شۇ دەۋرنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە ئىجتىمائى تۈزۈلمىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇهىم ماتېرىيال ئاساسى بولالايدۇ. بىز يەنە تەۋ-

سىپلەردىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈكلىكىنى، مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ ئەينى زامانىنىڭ ماھىر تىل ئۇستىلىرىدىن ئىكەنلىكىنى، ئەينى زامان يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ يۇكسەك بىر پەللىگە يەتكەنلىكىنى كۆرىۋالالايمىز. مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ بەدىئىي تىلى، يېزىش ئۇسلۇبى ۋە تەپەككۇرى ئىنتايىن پىشقان بولۇپ، بۇ ئاپتورلارنى ئەينى دەۋر يازغۇچىلىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە يازغۇچىلار دەپ ئېيتالايمىز. بۈگۈنكى كۈندە بۇ خىل ئىستىلىستىكىلىق ئامىللارنى چوڭقۇر ئۆگىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش قەدىمكىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يولى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاكتىپ ئامىللارنى قېزىپ چىقىرىش ئارقىلىق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى يەنىمۇ ئاشۇرۇشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

يۇقىرىقى تەۋسىپلەر ئۇرخۇن – يىنسەي مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە دەپ قارالغان «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ۋە «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» قاتارلىق ئۈچ ئابىدىدە قوللىنىلغان تەۋسىپ سەنئىتى توغرىسىدىكى پەقەت دەسلەپكى ئىزدىنىش، خالاس. ئەلۋەتتە، بۇ ھەقتە يەنىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

پايدىلىنىلغان مەنبەلەر:

1. ①②③④ زەمىر سەيدۇللا: «بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى تەۋسىپ سەنئىتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 1998 – يىللىق 1 – سان

2. ⑤ ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن، «ئېدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى توغرىسىدا»، ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 2002 – يىللىق 3 – سان

3. ⑥ ئابدۇبەسىر ئابدۇشۇكۇرى، «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئات مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، شىنجاڭ سىفەن داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى، 1993 – يىللىق 4 – سان

4. ⑦⑧ يۇسۇپجان ياسىن، قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ شامانىزىم ئېتىقادىدىكى مۇقەددەس تاغ «ئۆتۈكەن» توغرىسىدا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى 1995 – يىللىق 2 – سان

5. ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن، «مەڭگۈ تاشلاردىكى «تەڭرى» مۇقەددەسلىكى»، ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 1996 – يىللىق 4 – سان

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى كەسپى 2004 – يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى)

قىزىمغا......

پەرىدە ئەمىن

سۆيۈملۈك قىزىم، كۆن، ئايلار ئىنتايىن تېز ئۆتمەكتە. ئاپا بولماق تولىمۇ مۇش- كۈل، شۇنداقلا ئاجايىپ شەرەپلىك ۋەزىپە ئىكەنلىكىنى بارغانسېرى چوڭقۇر چۈشەن- مەكتىمەن. چۈنكى «ئانا بىر قولىدا بۆشۈك تەۋرەتسە، يەنە بىر قولىدا پۈتۈن جاھاننى تەۋرىتىدۇ.» بۇ پەقەت مەسئۇلىيەتچان ئاپىلارغىلا بېرىشكە لايىق باھا. چۈنكى، ئەترا- پىمىزدا بالا تۇغۇشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان ئاپىلارمۇ يوق ئەمەس ......

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ياش يىگىت بالىسى يېشىغا يەتكەندە بىر ئالىمنىڭ ئالدىغا كەپتۇ ۋە: «ھۆرمەتلىك ئۇستاز، بالام بۈگۈن دەل بىر ياشقا كىردى. مەن بالامنى ھازىردىن باشلاپ ياخشى تەربىيىلىمەكچىمەن. شۇڭا، بالامغا ئەڭ ئاۋۋال نېمىنى ئۆگى- تىشىم كېرەك ئىكەنلىكىنى سىلىدىن سورىغىلى كەلدىم» دەپتۇ. ئۇستاز يىگىتكە قاراپ بېشىنى چايقاپتۇ ۋە: «سەن خېلىلا كېچىكىپسەن، چۈنكى سەن بالدۇرراق — يە- نى، ئۆيلىنىشتىن ئىلگىرى بۇنى ئويلىشىڭ كېرەك ئىدى. ئاۋۋال بالىنىڭ ئاپىسىنى ياخشى تاللىشىڭ كېرەك. بالا قورساقتا چاغدىلا ئانىسىنىڭ بارلىق خۇي - پەيلى قان ئارقىلىق بالىغا ئۆتسە، بىر يىل جەريانىدا سۈت بىلەن قوبۇل قىلىدۇ ... دېمەك ئەمدى ئۆلگۈرەلمەيسەن...» دەپ جاۋاب بەرگەن ئىكەن.

ئۇلۇغ بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۇنياۋى ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك»تە: «بىر ئايالنىڭ پۇلى، نەسەبى، گۈزەللىكى ۋە ئېتىقادىدىن بىرىنى تاللاپ ئۆيلىنىسەن. ئېتى- قادلىق ئايالغا ئۆيلەن، بولمىسا قوللىرىڭ بۇلغىنىدۇ» دەيدۇ.

ئەرلەر ئىلىم ئارقىلىق ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرسا، قىزلارنىڭ بىلىمى ئەۋلادلارنى يەنى — پۈتۈن بىر مىللەتنى تەربىيىلەپ چىقىدۇ، ئەمەسمۇ !

دېمەكچى بولغىنىم، قىز دېمەكلىك، ئانا دېمەكلىكتۇر. كەلگۈسىدە پەرزەنتلىرى- ڭىز سىزدىن ئىپتىخارلانسۇن، ئۆزلىرىنى بەختلىك ھېس قىلسۇن.

جېنىم قىزىم، ئۆزىڭىزنى داۋاملىق يۇكسەلدۈرۈڭ، ئۆگىنىشنى ھەرگىز توختى- تىپ قويماڭ. «ئىلىم ئۆگىنىش — بۆشۈكتىن تۆشۈك (قەبرە) كىچە» دېگەن ھەدىس

بىر مىنۇتمۇ ئېسىڭىزدىن چىقمىسۇن.

كۆزۈمنىڭ گۆھىرى قىزىم، ۋىجدانىڭىز ۋە قەلبىڭىزنىڭ ئەينىكىنى ياشلىقنىڭ ھەۋەسلىرى، بىھۇدە مەنىسىز ئىشلارنىڭ چاڭ - توزانلىرى بىلەن خىرەلەشتۈرۈپ قويماڭ.

«قۇتادغۇبىلىك» تە:

كىشى ئوغلى سۈندى قارا يەرگە قول،
بىلىم بىرلە تاپتى ھەرنەرسىگە يول.

(ئىنسان زېمىندىن ئۆزىگە ئېھتىياجلىق نەرسە ئىزدەپ تىرىشتى، ئۇ ئاخىرى بىلىم ئارقىلىقلا ھەممە نەرسىگە يول تاپتى.) دېسە، يەنە تۆۋەندىكى مىسرالىرىدا:

ئۆزۈڭ مەڭگۈ ئېرمەس ئېتىڭ مەڭگۈ ئول،
ئېتىڭ مەڭگۈ بولسا، ئۆزۈڭ مەڭگۈ ئول.

(ئىنسان بۇ دۇنيادا مەڭگۈ قالالمايدۇ. ئەمما نامى مەڭگۈ قېلىشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ دۇنيادا نامىڭ مەڭگۈ قالسا، ئۆزۈڭنىڭ مەڭگۈلۈك ھاياتقا ئېرىشكىنىڭ شۇ ئەمەسمۇ) دېيىش ئارقىلىق بەربىر ھەرقانداق ئىنساننىڭ بۇ دۇنيادىن كېتىدىغانلىقى؛ لېكىن مەڭگۈلۈك ھاياتقا پەقەت پايدىلىق ئىلىمنىڭلا ئېرىشتۈرەلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ يەنە:

بۇزۇلغاي جاھان، بارچە قالغاي قۇرۇپ،
ئادەم بالىلىرىدا كېسىلگەي ئۇرۇق.

(قەھەتچىلىك بولغاندا، خۇددى دەل - دەرەخلەر يىلتىزى بىلەن قۇرۇپ كەتكەندەك، جاھان بۇزۇقچىلىق بىلەن تولغاندا ئىنسانلارنىڭمۇ نەسلى قۇرۇپ كېتىدۇ) دېگەن دەھشەتلىك بىر ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق، ئىنسان بولۇپ يارالغان ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ مەخلۇقاتلار ئىچىدە ئەڭ ئۇلۇغ ۋە ئەزىز بولۇپ يارالغانلىقىغا شۈكرى قىلىپ، ئادەمگە ئوخشاش ياشىمىقى لازىملىقى، گۈزەل ئەخلاق، ئىلىم ئۆگىنىش، ياخشى خۇلق، راستچىللىق ...... قاتارلىق ئىنسانغا خاس پەزىلەتلەرنىڭ جەمئىيەت قىياپىتىنى تۈزەش بىلەن بىللە ھاياتلىقنىڭ قىممىتىنى نامايەن قىلىشتا تولىمۇ مۇھىملىقىنى تەكىتلەيدۇ.

دانالار: «بىلىملىك ۋە ئەقىللىق ئوغۇل - قىزلىرى كۆپ بولمىغان ۋەتەن تەلىيى

پۇچۇق ۋەتەن. چالا ساۋات يۇرتتا شىجائەت نىمجان، ئۈمىدنىڭ قانىتى سۇنۇق بولىدۇ» دېگەن. شۇنداقلا نەۋائى: «بىر ئادەم ئىلىمدا ۋايىغا يەتكۈچە بىر قەرنە (ئوتتۇز يىل) ئۆتىدۇ» دېگەنىدى. شۇڭا، ئىلىم ئۆگىنىش ناھايىتى جاپالىق ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك تىرىشىشتۇر.

نەۋائىنىڭ يەنە مۇنداق بىر مەشھۇر بېيىتى بار:

ھەق يولىدا كىم ساڭا بىر ھەرپ ئوقۇتمىش رەنج ئىلە،
ئەيلىمەك بولماس ئانىڭ ھەققىن ئەدا يۈز گەنج ئىلە.

دېمەك، شېئىردا ھەق يولىدا جاپا چېكىپ بىر ھەرپ ئۆگەتكەن كىشىنىڭ ھەققىنى ھەرقانچە زور بايلىق بىلەنمۇ قايتۇرغىلى بولمايدىغان قەرزدارلىق تۇيغۇ ئىپادىلەنگەن. خەلقىمىز ئىچىدە ئەزەلدىنلا بىلىملىك كىشىنىڭ ئورنى يۈكسەك بولۇپ كەلگەن. شۇڭا ئۇلۇغلار: «ئالىمنىڭ ئۆلۈمى، ئالەمنىڭ ئۆلۈمى» دېيىشكەن. ھەقىقىي ئالىمدىن قانچىلىك كۆپ ئىلىم مىراس قالمىسۇن، لېكىن ئۇ بەرىبىر ناھايىتى چوڭ بىر مەنىۋى دۇنيانى ئۆزى بىلەن ئېلىپ كېتىدۇ. بۇنى نەۋائى مۇنداق بىر ھېكايەت ئارقىلىق شەرھىلىگەن: زامانىسىنىڭ مەشھۇر ئالىمى ئىمام پەخرىددىن رازى ئۇزاق يول يۈرۈپ خارەزمگە كېلىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان مۇھەممەد خارەزمشاھ ئالىمغا پەرۋا قىلمايدۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى كۈتۈلمىگەندە شاھ بىلەن ئالىم مۇنچىدا ئۇچرىشىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا شاھ قىيامەت ئىشلىرى توغرىسىدا پەخرىددىن رازىدىن سورايدۇ. «ئەي، قىيامەت كۈنىنى بىلىشنى ئارزۇ قىلغان ئادەم! سېنىڭ سوئاللىرىڭغا جاۋاب بېرىدىغان ئەڭ مۇناسىپ جاي مۇشۇ مۇنچىدۇر. قىيامەتتىمۇ شاھ ۋە گاداي ھەممىسى بىر خىل ئەھۋالدا — يالىڭاچ بولىدۇ. نە شاھ، نە ئەمەلدار ھېچكىم ھېچنەرسىنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ كېتەلمەيدۇ. سەن بۇ مۇنچىغا نېمەڭنى ئېلىپ كىرەلىدىڭ؟ ھېچ نېمىنى! تاجۇ تەخت، خەزىنە دېگەنلىرىڭنىڭ ھەممىسى تاشقىرىدا قالدى. ئىلىم - ھۈنەر ئىگىلىرىچۇ؟ ئۇلارنىڭ بايلىقلىرى مېنىڭكىگە ئوخشاش ھەممىسى ئۆزلىرى بىلەن بىللە» دەپ جاۋاب بېرىدۇ ئالىم.

قاراڭ! نېمىدېگەن راست سۆزلەر بۇ! ھەقىقەتەنمۇ ئوغرى - قاراقچى ئالالمايدىغان، ھېچكىممۇ تارتىۋالالمايدىغان، مەڭگۈ ئۆزىڭىزگە ھەمراھ بولىدىغان بىردىنبىر بايلىق پەقەت بىلىمدۇر. نەۋائىنىڭ تۆۋەندىكى نەسىھەتلىرى مەڭگۈ كونىرىمايدۇ: «بىلمىگەننى سوراپ ئۆگەنگەن — ئالىم، ئاز بىلىپ سورىمىغان ئۆزىگە زالىم. ئاز - ئازدىن ئۆگىنىپ دانا بولۇر، قەترە - قەترە يىغىلىپ دەريا بولۇر». شەيخ سەئدى:

ھەرچەند ئوقۇپسەن بىلىمدانىسەن،
ئەگەر ئەمەل قىلمادىڭ نادانىسەن.

ئۈستىگە كىتاب ئارتىلغان ئېشەك،
يا ئالىم، يا دانا ئەمەستۇر بىشەك.

(سەن قانچىلىك كۆپ ئوقۇپ، نۇرغۇن بىلىملەرنى ئۆگەنگەن بولساڭمۇ، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلمىساڭ، شەكسىز سەن بىر نادان. ئۈستىگە نۇرغۇن كىتاب ئارتىلغان ئېشەك ئۈستىدىكى كىتابلار تۈپەيلى يا ئالىم ياكى دانا بولالمايدۇ، بۇ ھەقىقەت.) دەپ يازىدۇ.

نەۋائىمۇ سەئىدىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەپ: «ئىلمىگە ئەمەل قىلمىغان ئالىم — ئۈستىگە كىتاب ئارتىلغان ئېشەككە ئوخشاشتۇر» دېگەن. بۇنىڭدىن ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ شۇنداقلا ئۇنى ئەمەلدە ئىشلىتىشنىڭ قانچىلىك مۇھىملىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

بىر ئادەم ھاياتىنى، ئۆمرىنى ئىلىملەرگە بېغىشلىدى، ئۇ قانداق سۆيەتلەرگە ئىگە؟ مۇھىمى ئۇنىڭ قەلبى زادى قانداق ئىدى؟ دېگەنلەرگە قاراپ ئۇنىڭغا باھا بېرىلىدۇ.

ئاڭلاڭ، قەدىرلىك قىزىم! دۇنيادا شۇنداق بىر تۈيغۇ باركى، ئۇ ھەرقانچە خارلانسىمۇ، قىلچىلىك ئەھمىيىتىنى يوقاتمايدۇ. ئەنە شۇ تۈيغۇ — ۋاپادۇر. بۇ ھەقتە نەۋائى مۇنۇ مىسرالارنى قالدۇرغان:

ئېچە سەمەر ساچماغ بولسا شاخ ئىشى،
كۆپرەك ئاتار تاش ئانى تەرگەن كىشى.

ھەقىقەتەن، مېۋىلىك دەرەختە مېۋە قانچىلىك كۆپ بولسا، مېۋىنى تەرگۈچىلەر ئۇنىڭغا شۇنچىلىك كۆپ تاش ئېتىپ، مېۋىنى چۈشۈرۈپ يەيدۇ. ئىلىم ئەھلىگە جاھىل - نادانلارنىڭ زۇلمى تەييار، ئەمما قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدىغان ئۇ يارىماسلار بىلەن ھېچكىمنىڭ ئىشى يوق، كىممۇ مېۋىسىز دەرەخكە تاش ئاتسۇن؟ نەۋائى يەنە: «ھەربىر كۆڭۈلگە ۋاپا ئورناشقان ئىكەن، ئۇنىڭغا ھايامۇ جايلىشىدۇ. ھاياسىزلىق دېگەن نېمە؟ ئۇ نومۇسنى قايرىۋېتىش، ئۇياتسىزلىقنى ئادەت قىلىشتەك يۈزسىزلىكتۇر. ھايا ئىنساننى ھايۋاندىن قانچە يىراقلاشتۇرسا، ھاياسىزلىق ئۇنى تىلسىز مەخلۇقلارغا شۇنچە يېقىنلاشتۇرىدۇ. ھاياسىز، بىۋاپا ئادەملەردە غۇرۇر ۋە ئەقىل - پاراسەت بولمايدۇ. ئۇلار پاك كىشىلەرنىڭ قەلبىنى قان قىلىدۇ.» دەيدۇ.

نەۋائى يەنە ئاچ كۆزلۈك ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئاچكۆز ئادەم ئەقلىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنمايدۇ، شەيتاننىڭ بۇيرۇقلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ چارچىمايدۇ. ئۇ نەزەرىدە ئۆزى ئىنتايىن دانا ۋە چېچەن، ئۆزىنىڭ ھەربىر بولمىغۇر ئىشى ئۆزىگە گۈزەل ۋە ئېسىل

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كۆرۈنىدۇ».

ھەرقانداق ئىنسان ئانىدىن تۇغۇلغاندا پاك بولىدۇ. لېكىن يىللار ئۆتۈپ، ياش چوڭايغانسېرى ئىنسان كۆڭلىدىن بىمەنە ئارزۇ ـ ھەۋەسلەر ئورۇن تالىشىدۇ. ئەقىللىق ئادەم ئۇنىڭغا يول بەرمەسلىكى، ئۇلارنى يوقىتىش ئۈستىدىكى تەدبىرلەرنى ئويلىنىشى كېرەك.

قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى سوقرات: «دۇنيادا بىرلا ياخشىلىق بار، ئۇ ــ بىلىم، بىرلا دۈشمەن بار، ئۇ ــ نادانلىق» دېگەن. دۇنيادىكى ياخشىلىقلار ۋە ئالىيجانابلىقلارنىڭ ھەممىسى بىلىمنىڭ مېۋىسىدۇر. بارلىق جاھالەت، پەسلىك ۋە رەزىللىكلەر نادانلىقتىن باشلىنىدۇ. جاھاندىكى بارلىق قاتىللار ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتىشتە نادانلاردىن پايدىلىنىدۇ.

ھايات كۈچلۈك ئادەملەرنى سۆيىدۇ، بەختسىزلىككە سۈكۈت قىلغان ئادەم ئەڭ ناداندۇر. كۈچلۈكلەر نادانلارنىڭ جەمئىيەت ھاۋاسىنى بەدبۇي قىلىشىغا، بۇلغىشىغا سۈكۈت قىلالمايدۇ. جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىز بولغان ھەرقانداق ئادەم پەقەت ئىلىم ئارقىلىقلا ئەڭ كۈچلۈك ئىنسانلار قاتارىدىن ئورۇن ئالالايدۇ.

يۈرىكىمنىڭ قۇۋۋىتى قىزىم! ئۈمىد ـ ئارزۇيىڭىزغا يېتىشتە قانچىلىك تىرىشىشىڭىز شۇنچىلىك نەتىجىگە ئېرىشمەي قالمايسىز، ھايات دېگەن مانا شۇ. سىزنىڭ ئىچكى دۇنيايىڭىزدا چەكسىز كۈچ ـ قۇۋۋەت مەۋجۇت. سىز ئۆزىڭىزنىڭ ئالاھىدىلىكىڭىزنى جارى قىلدۇرغان چېغىڭىزدىلا ئەنە شۇ كۈچ ھاياتىڭىزدا ھەيران قالغۇدەك نەتىجىلەرنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. ناۋادا كاللىڭىزغا ئۆزىڭىزگە ئىشەنمەيدىغان بىرەر خىيال كىرگەن ھامان، ئۆزىڭىزنىڭ باشقىلاردا يوق ئالاھىدىلىكىڭىزنى دەرھال ئېسىڭىزگە كەلتۈرۈڭ. كۆڭلىڭىزگە ھەرگىزمۇ توسالغۇ پەيدا قىلىۋالماڭ.

ھازىر سىز مەيلى قانچىلىك قىيىنچىلىق شارائىتتا ياشماڭ، ئەنە شۇ ناچار مۇھىت تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ كەتمەي، مۇستەھكەم تۇرۇشىڭىز، نىشانىڭىزغا يېتىش ئۈچۈن بىرقەدەم بولسىمۇ ئىلگىرىلىشىڭىز كېرەك، مانا بۇمۇ غەلىبە.

ھاياتتا دائىم ھەممە ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولۇۋەرمەيدۇ. قورۇق خىيال بىلەن قىيىنچىلىقنى يېڭىش مۇمكىن ئەمەس. ئۆزىڭىزگە ئۆزىڭىز ئىلھام بېرىشنى، ئېتىقادىڭىزدا چىڭ تۇرۇشنى، تىنماي تىرىشىپ ـ تىرمىشىشنى ئۆگىنىۋېلىڭ. ئېتىقادسىز ئادەمنىڭ قولىدىن چوڭ ئىشلار كەلمەيدۇ. «ھەرقانداق يامان كۈنگە قالساممۇ غايەمدىن ۋاز كەچمەيمەن» دېگەن نىيەت بىلەن ئۆزىڭىزنىڭ يەتمەكچى بولغان نىشانىڭىزدا چىڭ تۇرۇڭ. قانداقلا ئىشتا بولسۇن، ئادەم ئۆزىگە ئىشىنىشى، ھەرگىزمۇ يەڭگىللىك بىلەن نىشانىدىن ۋاز كەچمەسلىكى، باشقىلارنىڭ سۆزى بىلەن كەينىگە چېكىنمەسلىكى كېرەك. يۈرىكىڭىزدىكى ئۈمىد ئۇچقۇنلىرى يالقۇنلاپ، ياخشى ئارزۇلىرىڭىز يۈرىكىڭىز-

گە چوڭقۇر ئورناپ كەتكەندە ھەرقانداق ئوڭۇشسىزلىق ئۇنى يوقىتىۋېتەلمەيدۇ.

سىز ئۆزىڭىزنىڭ ئوبرازىغا ئىشەنچ بىلەن ئېتىقادىنى سىڭدۈرۈۋېتىڭ، ئۇ چاغدا سىزنى ھېچكىم ئۈمىدسىزلەندۈرۈشكە جۈرئەت قىلالمايدۇ.

ئاسان جىددىيلىشىش، ئاسان ئاچچىقلىنىش ئادەمنىڭ خاراكتېرىدىكى ئەڭ چوڭ كەمتۈكلۈك. ئۇ زىددىيەتنى تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرۈپ، ھايات مىزانىنى بۇزۇۋېتىدۇ. دۇنيادا ئادەت خاراكتېرلىك ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش ئېلىپ كەلگەن خاتىرجەملىكتىنمۇ ئېسىل نەرسە بارمۇ؟ ئىنكاسىنىڭ بەك تېز بولۇپ كېتىشى كۆپ ھاللاردا ئەتراپلىق ئويلىنىشقا توسالغۇ بولۇشى مۇمكىن. تەمكىنلىك ئۆزىڭىزنى بېسىۋېلىشقا ۋاقىت يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئېسىل پەزىلەت. بۇ ئارقىلىق سىز ئەقىل بىلەن كۆزىتىپ، ھەممىنى ئالىقىنىڭىزدا تۇتۇپ تۇرالايسىز. ئادەمنىڭ ھەممە ئىشقا ئەتراپلىق ھالدا ئەقلىنى ئىشلىتىشىگە ھېچقانداق نەرسە سوغۇق قانلىقتەك ياردەم بېرەلمەيدۇ. ئالدىراقسان ئادەملەر چوڭ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدۇ، باشقىلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە قايىل بولۇشىغا ئېرىشەلمەيدۇ. ھەرقانداق چاغدا تەمكىن تۇرالايدىغان، ئۆزىنى تىزگىنلىيەلەيدىغان ئادەملەر ئەقىل بىلەن ئىش قىلىدىغان، مۇكەممەل ئادەملەردۇر.

ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزى بىلمەيدىغان بىر ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق ئادەم ئۆزىنى تاشلىۋەتمەسلىكى، ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىغا ئىشەنمەيدىغان پوزىتسىيىدە بولماسلىقى لازىم. نېمىشقا بەزى ئادەملەر روشەن ئىقتىدارغا ئىگە تۇرۇپ مەڭگۈ تىرىشمايدۇ؟ ئۇنداق كىشىلەر خۇددى ئالغا ئىلگىرىلەشتىن قورققاندەك ئۆز ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرماي، بىر ئىزدا ياشاۋېرىدۇ. ئۆزىنىڭ پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ تىرىشقان كىشىلەر، ھاياتىدا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرەلىگەن. دۇنيادا قىممىتى بار بىرەر ئىشنى قىلىشنى راستتىنلا ئويلىغان ئادەم، بۇ جەھەتتە ئازراق تەجرىبە ھاسىل قىلالىسىلا، ھاياتىي كۈچى تولۇپ - تاشقان بىر ئادەمگە ئايلىنالايدۇ. شۇڭا ھەرگىزمۇ بىرەر ئىشنى ئويلاشتىنلا توختىۋەرمەي، شۇ ئويىڭىزنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا جان - تېنىڭىز بىلەن تىرىشىڭ. سىزنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىش يولىڭىز قانچىلىك ئېگىز - پەس بولسىمۇ، ئالدىڭىزدا قانچىلىك توسالغۇلار بولسىمۇ نىشانىڭىزغا قاراپ قورقماي ئىلگىرىلەڭ. گۇمان - تەشۋىشلەر قەدىمىڭىزگە چۈشەك سالمىسۇن. ئىشنى يېڭى باشلىغاندا سىزنى بىخۇدلۇق باسمىسۇن. جۈرئەتلىك بولۇڭ، ھەرگىز قورقۇنچاق بولماڭ. باتۇرلۇق ۋە ئىشەنچ سىزگە دائىم ھەمراھ بولسۇن. سىز كۆزلىگەن نىشان ئەمەلىيەتتە تەسەۋۋۇرىڭىزدىكىدىنمۇ مۇھىم. ئۆزىڭىزنىڭ كۈچىگە ئىشىنىڭ، تېخى تولۇق ئېچىلىپ بولمىغان يوشۇرۇن ئەقىل - پاراسىتىڭىزنىڭ چوقۇم سىزگە ياردەم بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىڭ. سىزنىڭ ئۆز غايىڭىزنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش يولىڭىزغا ھېچكىم توسالغۇ بولالمايدۇ. شۇڭا، ئارزۇ - ئۈمىدلىرىڭىزدىن ۋە

uyghurkitap.com

گۈزەل ـ غايىلىرىڭىزدىن ھەرگىز ۋاز كەچمەڭ. ھەممىدىن مەھرۇم بولغان ھالەتتىمۇ كەينىڭىزگە چېكىنمەڭ. ھەرقانداق قىيىنچىلىق كۆزلىگەن نىشانىڭىزنى، غايىڭىزنى غۇۋالاشتۇرۇپ قويمىسۇن. ئۇمىدۋار ئادەملەر قىيىنچىلىققا يولۇققاندا ئۇنىڭدىن قورقۇپ ئولتۇرمايدۇ، بەلكى ئەقلىنى ئىشلىتىپ، ئۇنىڭغا باتۇرلۇق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ئاخىرى ئۇ ئەڭ ياخشى، ئەڭ پايدىلىق نەتىجىگە ئېرىشەلەيدۇ. قىيىنچىلىق ئادەمنى تاۋلايدۇ، چېنىقتۇرىدۇ.

قىزىم، ئويلاپ بېقىڭ، دوستلىرىڭىز دائىم «نېمىدىن قورقاتتىڭ» دېگەن سۆز بىلەن قورقماسلىق كېرەكلىكىنى ئىپادىلەيدۇ ـ غۇ؟ بۇ دۇنياغا لازىمى ئىرادىسىز، قورقۇنچاق ئادەملەر ئەمەس، بەلكى قانداقلا جايغا بارسا ھەممىنى بويسۇندۇرالايدىغان كۈچلۈكلەر. قورقۇنچاقلار يېقىن بارالمايدىغان قىيىنچىلىقلارنى يەڭگەن كۈچلۈكلەر بۇ دۇنيانىڭ ھەقىقىي ئىگىلىرى. ئىشەنچ ــ قورقۇنچنى داۋالايدىغان ئەڭ ئۈنۈملۈك دورا. مەڭگۈ ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، ھاياتىڭىزدا قورقۇنچنى ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىرىۋالماڭ. چۈنكى، ئىشەنچ ئۆز كۈچى بىلەن قورقۇنچنى ھەيدىۋېتەلەيدۇ.

مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشتا ئارزۇ، پۇرسەت، ئېتىقاد بولۇش بىلەن بىللە يەنە سەۋرچانلىقمۇ بولۇشى كېرەك. سەۋر ـ تاقەتسىز ئادەمدە چىدام بولمايدۇ ـ دە، ئاسانلا بەل قويۇۋېتىدۇ. مۇۋەپپەقىيەت قازىنىمەن، دەپ ئۆزىگە ئىشەنگەن، ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى (كۈچىنى) ھەقىقىي تونۇپ يەتكەن ئادەملەرگە مەغلۇبىيەت يېقىن يولىمايدۇ. سىزنىڭ ھەممە بايلىقىڭىز يۈرىكىڭىزدە. سىز ئېھتىياجلىق بولغان بارلىق بايلىق سىزنىڭ ئىچكى قىسمىڭىزدىكى كۈچ. سىز ئەقىل، تەپەككۇر ۋە ئېتىقاد ئارقىلىق ئەنە شۇ روھىي كۈچنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشىڭىز مۇمكىن.

ھەرقانداق ئىشتا سەۋر ـ تاقەتلىك بولۇڭ. سەۋرچانلىق ئەقىلنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسىدۇر. ئالدىراقسانلىق قىلىش ياكى بىراقلا ئۆزىنى تاشلىۋېتىش جاھىللىقنىڭ ئىپادىسىدۇر. شۇڭا سەۋرچانلىقنى دوست تۇتۇڭ.

بارلىق كۈچ ـ قۇۋۋەت ۋە ھەقىقەتلەر سىز تۇغۇلغاندىلا سىزنىڭ ئىچىڭىزدە سىز بىلەن بىللە مەۋجۇد بولغان. ئەگەر، بىر ئادەم نەسىھەتلەرنى قوبۇل قىلىپ، روھىي جەھەتتىن تەپەككۇر قىلسا، ئەقلىنىڭ تېخىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. ئەڭ خەتەرلىك پەيتلەردە ئادەمگە كۈچ ـ قۇۋۋەت ۋە مەدەت بېرىدىغان نەرسە ئېتىقاد. ئېتىقادىڭىزنى مۇستەھكەملەڭ. قەلبىڭىزدە ئىشەنچ كۈچلۈك بولسۇن.

جىددىيلەشكەن چاغلىرىڭىزدا كۆزىڭىزنى چىڭ يۇمۇۋېلىپ، كىچىك چاغلىرىڭىزنى ئەسلەڭ، ئۆسمۈرلەر سارىيىنى ئەسلەڭ، ئاپىڭىزنىڭ مۇڭلۇق ناخشىلىرىنى ئەسلەڭ ...... شۇ چاغدا سىز ئۆزىڭىزنىڭ يېنىكلەپ قالغانلىقىڭىزنى، ھەممە جىددىيلىكلەرنىڭ بىردەمدە غايىب بولغانلىقىنى ھېس قىلىسىز.

جېنىمنىڭ چېچىكى قىزىم! ئۈمىدۋار ئادەملەر ھەممە نەرسىنىڭ ياخشى تەرىپىنى كۆرەلەيدۇ، مەغلۇبىيەتنى غەلىبىگە ئايلاندۇرالايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى خۇشال بولۇپلا قالماي باشقىلارغىمۇ خۇشاللىق ئېلىپ كېلىدۇ. ئادەم ئۈچۈن تەبىئىي خۇشخۇيلۇق زور بەخت.

ھاياتىمنىڭ سەرمايىسى قىزىم! قەلبىڭىزنىڭ پاكلىقى ۋە سەبىيلىكىڭىز تۈپەيلى باشقىلارنىڭ ئامانىتىنى قوبۇل قىلىشقا ئالدىراپ كەتمەڭ. چۈنكى، كىشىنىڭ ئامانىتىنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنى ساقلاپ بېرىشكە ئالدىراش ئۆزىگە ئۆزى زۇلۇم قىلىشقا ۋە جاپا - مۇشەققەتكە ئالدىراشتۇر. ئامانەتنى ساقلاش ئىنتايىن خەتەرلىك بىر ئىش. ئەگەر ئامانەت سىزنىڭ قولىڭىزدا يوقاپ كەتسە، ئۇنى ساقلىغانىنىڭ جاپاسى بىرياقتا قېلىپ، ئۆزىڭىز جېدەل - ماجرا ۋە پاراكەندىچىلىكتە قالىسىز ھەمدە قەرزدار بولۇپ قالىسىز. ھەرقانچە سەۋەب كۆرسەتسىڭىزمۇ ھېچكىم سىزگە ئىشەنمەيدۇ. سىز ئۇنى خاھى ئۆز پېتى قايتۇرۇڭ ياكى تۆلەپ بېرىڭ، ئامانەت ئىگىسى سىزدىن خۇشال بولۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، «بۇ نەرسە ئۆزۈمنىڭ نەرسىسى ئىدى، يەنە ئۆزۈم قايتۇرۇۋالدىم»، دەيدۇ، خالاس. «ئامانەتكە خىيانەت قىلىش، ئادىمىيلىك ۋە مەردلىكتىن يىراقتۇر». ئەگەر باشقىلارغا بىرەر نەرسىڭىزنى ئامانەت بەرمەكچى ياكى قەرز بەرمەكچى بولسىڭىز ئۇنىڭدىن ھۆججەت ئېلىۋېلىشنى ئۇنۇتماڭ. بۇ ھەقتە ئاللاھ قۇرئان كەرىمدە: «ئەي مۆمىنلەر، مۇددەت بەلگىلەپ ئۆز - ئارا قەرز بېرىشسەڭلار ئۇنى (ھۆججەت قىلىپ) يېزىپ قويۇڭلار ...» دېگەن (سۈرە بەقەرە 282 - ئايەتنىڭ بېشى).

خاتىرجەملىكنىڭ ئاساسى راست سۆزلەشتۇر. چۈنكى، دۇنيادىكى بايلىقلار راستچىل ۋە خالىس كىشىلەرگە مەنسۇپتۇر. ھەرقانداق چاغدا تىرىشچانلىق بىلەن ياشاڭ. كىشىلەرگە نىسبەتەن ھەرگىزمۇ ھىيلە - نەيرەڭ ئىشلەتمەڭ. ئىشقىلىپ باشقىلار بىلەن ئېلىم - بېرىم قىلغاندا راستچىل بولۇشقا ئادەتلىنىڭ.

دانالار: «تۆت نەرسە ئىنسانغا زور بالادۇر. ئۇلارنىڭ بىرى، يامان قوشنا، ئىككىنچىسى، سېنىڭ ماڭغان - تۇرغىنىڭنى كۆزىتىپلا يۈرۈيدىغان ئادەم، ئۈچىنچىسى، پىتنىخور، تۆتىنچىسى، ھەسەتخور كىشىدۇر» دېگەنىكەن. شۇڭا بۇ جەھەتتىن قاتتىق ئېھتىياتچان بولۇڭ.

باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىش سىزنىڭ شوئارىڭىز بولسۇن. چۈنكى، ياخشىلىقىڭىزغا نائىل بولغۇچى ھەمىشە سىزنىڭ ياخشىلىقىڭىزنى قايتۇرۇشنىڭ، سىزگىمۇ بىرەر ياخشىلىق قىلىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. ئەگەر كىشىگە ئازار بەرسىڭىز، باشقىلارغا يامانلىق قىلسىڭىز، ئۇلارمۇ سىزدىن ئۆچ ئېلىش ۋە ئەدىپىڭىزنى بېرىشنىڭ كويىدا سىزنىڭ پېيىڭىزگە چۈشىدۇ. ياخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ ھامان قايتىپ كېلىدۇ. شۇڭا قىلىشقا تېگىشلىك بولمىغان ئىشنى قىلماڭ، دېيىشكە تېگىشلىك بولمىغان سۆزنى

دېمەك. باشقىلار قىلالمايدىغان ئىشلارنى قىلىڭ، باشقىلار كۆزلىيەلمىگەن ئىشلارنى كۆزلەڭ! ئەگەر ئىمكانىيەت يار بەرسە ھاۋالىق، پاكىزە، چوڭ شەھەرلەردە ياشاڭ!

كۆزۈمنىڭ نۇرى قىزىم! سىزگە جېنىدىنمۇ ئارتۇق مۇھەببەت قويغان مېھرىبان ئاپىڭىزنىڭ رازىلىقى ۋە كۆڭۈل خۇشلۇقىنى ئىزدىسىڭىز، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكتىن ساقلىنىڭ. چۈنكى، ئادالەتسىزلىك ۋە زۇلۇم خۇددى چاقماقتا ئوخشاش چۈشكەن يەرنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كۆيدۈرۈپ، ۋەيران قىلىۋېتىدۇ. مەن سىزنىڭ ئەسلىي زاتىڭىزدا يارالغان پاكلىق ۋە ئالىيجانابلىقلارنىڭ بارلىق يامانلىقلارغا يول قويمايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. ھەردائىم مۇلايىم، ئەدەپلىك ۋە مېھرىبان بولۇڭ قىزىم.

ھاياتىمنىڭ ئۈمىدى قىزىم! سىزنىڭ بەزىدە ئەتراپىڭىزدىكىلەردىن رەنجىپ قالىدىغانلىقىڭىزنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم پاراكەندە بولدى. ھەربىر ئادەمنىڭ تەربىيىلىنىش مۇھىتى ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا ھەممىلا كىشىدىن چوڭ ئۈمىدلەرنى كۈتۈشكە بولمايدۇ. چۈنكى «پاختەكمۇ بىلگىنىنى چىللايدۇ» دېگەندەك، ھەركىم قانداق تەربىيىلەنسە شۇنداق قىلىدۇ. ئۆگەنگەن ھۈنىرىنى بازارغا سالىدۇ. ھەرگىزمۇ ياغاچچىلىقنى ئۆگەنگەن ئادەمدىن تۆمۈرچىلىكنى تەلەپ قىلغىلى بولمايدۇ. ئەڭ ئېسىل خىسلەت، ئاچچىقنى ۋە قەھرى ـ غەزەپنى يۇتۇشتۇر. مۇنداق بىر ھېكمەت بار: «غەزەپ بىر تاش، ئىنسان مىسالى كوزىدۇر. كوزىدا تاش بولسا، ھامان بىر كۈنى كوزىنى سۇندۇرىدۇ». جىنىم بالام، قەھرى ـ غەزەپلىك بولماي، مۇلايىم، شەپقەتلىك بولۇڭ. شۇنى بىلىۋېلىڭكى، سىز پەقەت گۈزەل خىسلەتلىرىڭىز بىلەنلا ھەممە كىشىنى ئۆزىڭىزگە رام قىلالايسىز، سىزگە ئازار بەرگەنلەرنى چىرايلىق، خۇش مۇئامىلىڭىز بىلەنلا ئۇيالدۇرالايسىز.

ھازىر ئاپىڭىزنىڭ كۆزلىرى ئاجىزلىشىپ نە يېقىننى، نە يىراقنى كۆزەينەكسىز كۆرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. لېكىن ئىلىمگە، ئۆگىنىشكە بولغان ئىشتىياق ئاپىڭىزنى ئارام ئېلىشنى تەرك ئېتىپ، تىنىماي تىرىشىشقا ئۈندەۋاتىدۇ. دېمەك، مەن ھازىر شۇنچىلىك بىر جاپالىق ھۇزۇر ئىچىدە ياشاۋاتىمەنكى، كۈندۈزى بىر مىنۇت ۋاقتىنىمۇ بىكار ئۆتكۈزمەي يېزىۋاتىمەن، ئوقۇۋاتىمەن، جەمئىيەتنى كۆزىتىۋاتىمەن، بىلگەنلىرىمنى قىزىققانلارغا ئۆگىتىۋاتىمەن، ئىلغار پىكىرلىك، غەرەزسىز، سادىق ھەدە ـ سىڭىللىرىم، دوست ـ بۇرادەرلىرىم ياكى كەسىپداشلىرىم بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇپ، ھەمسۆھبەتتە بولىۋاتىمەن. ھەتتا كۆپ ھاللاردا چۈشلۈك تاماق ۋاقتىنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىنى تۇيماي، جىمجىت قالغان ئىشخانامدا كىتابلار دۆۋىسىگە چۆكۈپلا كېتىمەن. ئۇلار بېغىشلىغان شادلىقنى پەقەت ئۆزۈملا بىلىمەن. دوستلىرىم ماڭا ئۆزۈمنى ئاسرىشىم ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىدۇ. ئەمما مەندە نە ئاچلىق، نە ھارغىنلىق بولسۇن؟ بۇنداق خاتىرجەملىك ۋە خۇشاللىقنى ھېچكىم ھېس قىلالمايدۇ. ئەمما، قىلىشقا

تېگىشلىك كۈندىلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ۋاقتىدا ئورۇنلايمەن. ھەقىقەتنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايمەن. كېچىلىرى چۈشۈمدىمۇ دائىم ئوڭۇمدا يادلاۋاتقان ئىلىملارنى تەكرارلاپ، ياكى نېمىگىدۇر ئالدىراپلا يۈرىمەن. ھازىر مەندە ۋاپاسىزلارغا قېيداش، ئۇلاردىن ئاغرىنىش ياكى يەنە ئۇلاردىن ئۈمىدلىنىش دېگەندەك ئەھۋاللار تۈگىدى. دانىشمەنلەر: «يامانلاردىن ياخشىلىق كۈتمەك، ھايۋاننىڭ مۈڭگۈزىدىن گۈل ئېچىلىشىنى ئارزۇ قىلىش بىلەن باراۋەردۇر» دېگەنىكەن. ئەمما ئادەم راسا پىشىپ يېتىلگەندە، پولاتتەك تاۋلانغان، دۇنيانىڭ ھېچقانداق نەرسىسىنى نەزىرىگە ئىلمايدىغان، ئېزىتقۇلارنى زاڭلىق قىلالايدىغان بولغان چاغدا ئۆمرى ئاخىرلىشىشقا يۈزلىنىدىكەن. يۈرەكتە مىڭلارچە ئارزۇ ـ ئارمان، ۋاقىت دۇلدۇلى بەكمۇ يۈگرۈك بولۇپ كېتىدىكەن. ياشلىقتا ئادەم نېمە قىلىشنى بىلەلمەي، ھەربىر ئىشقا دۇچ كەلگەندە بىر قارارغا كېلەلمەي، نېمىگە قانداق تاقابىل تۇرۇشتا چارە تاپالماي گاڭگىراپلا ئۆتىدىكەن. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئادەمنى بىر تەرەپتىن ئۆگەنگەن بىلىملىرى يېتەكلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن جەمئىيەت ۋە كىشىلىك تۇرمۇش چېنىقتۇرىدىكەن. خۇددى:

قەددىم ئوقتەك چاغدا دىلىم ئىدى يا،
دىلىم بولدى ئوق، قەددىم بولدى يا.

(قەددىم ئوقتا ئوخشاش تۈز «ياشلىق»، ۋاقتىمدا دىلىم ياغا ئوخشاش ئەگرى ئىدى. دىلىم ئوقتەك تۈزلەنگەندە قەددىم يادەك ئېگىلدى «قېرىدىم»).

دېگەندەك، ئادەم راسا ۋايىغا يەتكەندە ئۆمۈرمۇ بىر يەرگە بېرىپ قالىدىكەن. بۇ ھاياتلىقتىكى تەبىئىي بىر قانۇنىيەت بولغاچ، ھېچكىممۇ بۇ قانۇنىيەتنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ ۋە قارشىلىقمۇ قىلالمايدۇ. شۇنىڭغا يۈز مىڭ قېتىم شۈكرىكى، قەددىممۇ، دىلىممۇ ياغا ئوخشاش ئەگرى بولۇشتىن پاناھ بېرىپسەن، تەڭرىم!

ئەقىللىق قىزىم، سىز ئۆگىنىشكە تېگىشلىك بىلىملەرنىڭ بەكمۇ كۆپلۈكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۆزىڭىزنىڭ ھېچ نەرسە بىلمەيدىغانلىقىڭىزنى ھېس قىلىپ قايغۇرغانلىقىڭىزنى ۋە ۋاقىتنى چىڭ تۇتمىسىڭىز بولمايدىغانلىقىڭىزنى دېگىنىڭىزدە يۈرىكىم باشقىچە سوقتى، ھاياجاندىن كۆزۈمگە ياش كەلدى. نېمىشقا؟ دېمەمسىز گۈلۈم، مەن سىزنىڭ بىلىم خەزىنىسىنىڭ ئىشىكىنى ئىتتىرىپ ئاچقانلىقىڭىزنى كۆرگەندەك بولدۇم. سىز ئىشىكنى ئېچىپ، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئاجايىپ بايلىقلارنى كۆردىڭىز... كۆرگەن ئىكەنسىز، ئەمدى چوقۇم شۇنىڭ كويىدا بولىسىز. ئىشىنىمەنكى، ئەنە شۇ ئىلىم ـ ھېكمەت خەزىنىسىنى قولغا كەلتۈرمەي بولدى قىلمايسىز.

(پەرىدە ئەمىن: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا كاندىدات ئالىي مۇھەررىر، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى)

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

خوتەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى

تۇرنىسا روزى

خوتەن ئۇيغۇرلىرى تارىخى ئۇزۇن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. نەچچە يۈز يىللاردىن بۇيان، ئەمگەكچان، باتۇر خوتەن ئۇيغۇرلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىكىنى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش، جۇڭخوا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىش ۋە ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى رايونىنى گۈللەندۈرۈشكە مۇھىم تۆھپە قوشقان.

خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت داۋامىدا، ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۈمىدۋار بولۇپ ئالغا ئىنتىلىش روھىغا ۋارىسلىق قىلىپ، يەرلىك مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى مۇجەسسەملەپ، ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيىتىنى ئىجاد قىلدى. ئۇيغۇر مەنىۋىيىتىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى. خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى جۇڭخوا مىللەتلىرى مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىر مۆجىزىدۇر.

ناتونۇش مۇھىتتا، نوپۇسى ئىنتايىن ئاز، دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادىتى يەرلىك مىللەتلەرنىڭكىدىن ئۆزگىچە بولغان مىللەتنىڭ روناق تېپىپ، ئىقتىسادى گۈللەنگەن، مەدەنىيەت، ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلغان، ئەتراپتىكى مىللەتلەر بىلەن ئىناق ئۆتكەن ھازىرقى خوتەن ئۇيغۇرلىرى بولالىشىدا، ئۇلارنىڭ ئەمگەكچان، باتۇر، ئاددىي - ساددا، شەرەپلىك ئەنئەنىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

خوتەن ئۇيغۇرلىرى دىنىي ئېتىقاد، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەت، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى جەھەتتە يەرلىك مىللەتلەردىن پەرقلەنگەچكە، ئۇزاق مۇددەت كەمسىتىلىپ كەلگەن، لېكىن ئۇلار بويۇنتۇرۇق بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ ئەسلى ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىن ۋاز

كەچمىدى، بەلكى مۇشۇ ئاساستا باشقا مىللەتلەرنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆز مەدەنىيىتىگە سىڭدۇرۇپ، خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۇردى.

تاۋيۈەن خوتەننىڭ غەربىدىكى دەرۋازا. بۇ ناھىيىدە ئېگىز تاغلار، ئېدىرلىقلار، تۈزلەڭلىكلەر، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر بار. بۇ يەر خوتەن بويىچە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى مۇرەككەپ ناھىيىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ناھىيىنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت، شۇڭا بۇ ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي تاپقان. بۇ ناھىيە خوتەن ئۆلكىسى بويىچە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىدىغان ئاساسلىق رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ناھىيىدە شال، كېۋەز، قىچا تېرىلىدۇ، ئاپېلسىن، ياغاچ ماتېرىياللىرى، بېلىق قاتارلىقلار چىقىدۇ. بۇ ناھىيىدە كان مەھسۇلاتلىرى مول بولۇپ، تۆمۈر، ئاليۇمىن، مىس، ئالتۇن، سىنىك، ئالماس قاتارلىقلار بار. بولۇپمۇ ئالتۇن بىلەن ئالماس دۇنياغا داڭلىق. تاۋيۈەننىڭ گۈزەل تەبىئىي مەنزىرىسى، مول سەيلى ـ ساياھەت تەبىئىي بايلىقى، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك ساياھەتچىلەرنى جەلپ قىلىپ كەلمەكتە.

تاۋيۈەن ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئاساسەن، فىڭشۇ ئۇيغۇر ـ خويزۇ يېزىسىدا ئولتۇراقلاشقان. پۈتۈن يېزىنىڭ كۆلىمى 58.95 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. 23 كەنتكە ئىگە. ئومۇمىي ئاھالىسى 30411 كىشى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 7688 كىشى، خويزۇلار 2316 كىشى. بۇ جاي شىنجاڭدىن قالسىلا ئۇيغۇرلار ئەڭ كۆپ ئولتۇراقلاشقان ئورۇن ھېسابلىنىدۇ.

خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ چاغدىي، تاۋيۈەن ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقىغا ئۇزۇن ۋاقىت بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ نوپۇسى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇلارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ ـ ئادىتىدە ئۆزگىرىش بولغان.

1. دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتى

ئىسلام دىنى ئىنتايىن مۇستەھكەم ئېتىقادقا ئىگە بىر خىل دىن. تاۋيۈەن ناھىيىسىدىكى فىڭشۇ ئۇيغۇر ـ خويزۇ يېزىسى ۋە چىڭلىن خويزۇ ـ ئۇيغۇر يېزىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتىقادىدا «تۆت مىزان»، «سەككىز پرىنسىپ»، «ئالتە قائىدە»، «ئېتىقادنىڭ يەتتە ئاملى»، «ئالتە چوڭ ئېتىقاد» بار ئىكەن. تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ بايراملىرى ئاساسەن ئۈچ چوڭ بايرام بولۇپ، روزى ھېيت، قۇربان ھېيت، مەۋلۇتتىن ئىبارەت. بۇ بايراملار ئىسلام دىنىنىڭ ئورتاق بايرىمى، ئىسلام دەستۇرى بويىچە بېكىتىلگەن ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي بايرىمى. تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرى تا-

رىخنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىشى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولغان. ئۇلار يۇقىرىدىكى ئۈچ چوڭ بايرامنىڭ ئورنىغا باھار بايرىمى، يېڭى يىل بايرىمى، زۇڭزا چاغىنى، تاۋۇز چاغىنى قاتارلىق بايراملارنى ئۆتكۈزىدىغان بولغان.

تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەزى ئادەتلەر بار ئىكەن. مەسىلەن، فېڭشۇ ئۇيغۇر - خويزۇ يېزىسىدا ھازىرغا قەدەر قىسمەن ئائىلىلەردە قويماق سالىدىغان، قويماق يېيىشتىن بۇرۇن قەبرە يوقلايدىغان ئادەت ساقلىنىپ قاپتۇ. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە قويماق سېلىش ئىشلىرى توي كۈنى، نەزىر كۈنلىرى، ھېيت كۈنلىرى، جۈمە كۈنلىرى ئېلىپ بېرىلىدىكەن. قەبرە يوقلىغاندا ئاخۇنۇم خەتمىقۇرئان قىلىپ بېرىدىكەن. يەنە بۇ يېزىدا بىر مەسچىت بار بولۇپ، بىرلا ۋاقىتتا 300 ئادەم ناماز ئۆتەشكە بولىدىكەن. جۈمە كۈنلىرى بۇ يەردىكى ئۇيغۇر، خويزۇ قېرى - ياش، ئەر - ئاياللار جۈمە نامىزى ئۆتەش ئۈچۈن بۇ مەسچىتكە كېلىدىكەن. شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدىن پەرقلىنىدىغان يېرى ئاياللارمۇ قۇربان ھېيت نامىزى ۋە جۈمە نامىزى ئۆتەيدىكەن ھەم مەسچىتكە بارىدىكەن.

تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر - بىرىنى كۆرگەندە سالام قىلىدىغان ئېسىل ئەنئەنىسىنى ساقلاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاز ساندىكى چوڭ ياشلىق ئۇيغۇرلار بىر - بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە «سالام» دەپ ئامانلىق سورىشىدىكەن.

تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرى بىر فامىلىلىكلەر بىر يەردە ئولتۇرۇشنى ياخشى كۆرىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرى ئاساسەن ئىككى قەۋەتلىك بولۇپ، تۇرمۇشى خېلى ياخشى ئىكەن. ئۆيلىرىدە ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرىنىڭ ھەممىسى بار ئىكەن. جيەن فامىلىلىك ئۇيغۇرلار ئائىلىسىدە جيەن جەمەتىنىڭ جەمەت شەجەرىسىنى ئەتىۋارلاپ ساقلايدىكەن، ھەم بۇ جەمەت شەجەرىسىنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەردار ئىكەن. بۇ ياخشى ئادەتنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ كەپتۇ.

نىكاھلىنىش ئىشلىرىدا ئۇلار ئەنئەنە بويىچە خويزۇلار بىلەن نىكاھلىنىدىكەن، بىر قىسىم ئۇيغۇرلار خەنزۇلار بىلەنمۇ نىكاھلىنىدىكەن. بىراق، نىكاھلىنىشتىن بۇرۇن شەرت قويىدىكەن. تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ نىكاھ ئىشلىرىدىكى ئەڭ ئېنىق ئالاھىدىلىكى، ئۆز مىللىتىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرىنى ئۆزئارا نىكاھلاشتۇرمايدىكەن. ئادەتتە ئۇيغۇرلار خويزۇلار بىلەن نىكاھلىنىدىكەن. ئەگەر خەنزۇلار بىلەن نىكاھلانسا، چوقۇم شەرتنامە تۈزۈشى، يەنى خەنزۇ تەرەپ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ھۆرمەت

قىلىشقا رازى بولۇشى شەرت ئىكەن. تاۋيۇەن ئۇيغۇرلىرىدا ئوغۇل ئۆيلەش ئادەتتە، توۇشتۇرۇش، تەلەپ قويۇش، چاي ئىچكۈزۈش، توي قىلىشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچتىن ئۆتىدىكەن. ھازىر يۇقىرىدىكى ئەنئەنىۋى توي قىلىش قارىشىدا زور ئۆزگىرىش بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئاساسەن خەنزۇلار بىلەن توي قىلىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى 90% تىن يۇقىرى ئىكەن.

2. خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى شىنجاڭدىن چىقىپ كەتكىنىگە 600 يىلدىن ئاشقانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ھازىر خەنزۇ تىلىنى قوللىنىشنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمان بولغانلىقتىن، بەزى چوڭ ياشلىق مۇسۇلمانلار ۋە مەخسۇس دىنىي مەكتەپلەردە تەربىيىلەنگەن ئۇيغۇرلار تۇرمۇشتا ۋە قىرائەت قىلغاندا ئەرەبچە سۆزلەيدىكەن ۋە يازىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭ ياشلىق كىشىلەر ئۇيغۇر يېزىقىنى ئاز ـ تولا بىلىدىكەن، بەزى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى قىلالايدىكەن، يېزىلىشى، تەلەپپۇز قىلىشى دېگەندەك جايىدا بولمىسىمۇ، ئۇلار نۇرغۇن مەخسۇس سۆز ئىبارىلەرنى يازالايدىكەن ھەم ئوقۇيالايدىكەن. مەسىلەن، «يەڭگە»، «ياخشى»، «رەخمەت»، «خوش»، «سىز ياخشىمۇ» دېگەندەك سۆزلەرنى بىلىدىكەن.

ھازىر خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئومۇميۈزلۈك خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدۇ، خەنزۇ مەكتەپلەردە ئوقۇيدۇ. ئۇيغۇر تىلىنى بىلىدىغان ۋە يازالايدىغانلار يوق دېيەرلىك. تارىخنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىنى ئاساسىي جەھەتتىن خەنزۇ تىلى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى تەدرىجىي يوقاتتى. مىللەت تىلىنىڭ يوقىلىشى ياكى باشقىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشىنىڭ ھەممىسى، باشقا مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىش نەتىجىسىدە يۈز بېرىدۇ. تىل پەقەت ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش رولىنى ئوينايلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇ بىر مەدەنىيەتنىڭ ئىدىيىۋى مايىللىقىنى بەلگىلەيدۇ. تىلنىڭ ئۆزگىرىشى، خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ھېيت ـ بايراملارنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى بۇنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

3. خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى

خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى خەنزۇلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پەرقلىنىدىغان يېرى، چوڭلار شۇنداقلا دىنىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇيغۇر ـ خۇيزۇ مۇسۇلمانلار، ئىسلام دىنىنىڭ ئۈچ چوڭ بايرىمىدا، ناماز ئوقۇغاندا، دىنىي پائا-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

لىيەتلەردە ۋە باشقا مۇھىم سورۇنلاردا، ئۇيغۇر ئەرلىرى چىمەن، بادام، گۈللۈك دوپپا، ئۇيغۇر ئاياللىرى قىزىل ـ يېشىل رەڭلىك، گۈل كەشتىلەنگەن دوپپىلارنى كىيىدىكەن. بەزى ئاياللار ياغلىق ئارتىدىكەن. بەزى پائالىيەتلەردە خوتەندىكى ئۇيغۇر ئاياللار چېچىنى بىر تال ياكى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ، بېشىغا دوپپا كىيىدىكەن. گەرچە بۇ جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چىراي ـ شەكلى ئۆزگەرگەن، ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادىتى يوقالغان، تىل ـ يېزىقى ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ قەلبى ئۆزگەرمىگەن، ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى بولغانلىقىدىن ئىنتايىن پەخىرلىنىدىكەن. شۇنداق بولغانلىقتىن ھەربىر ئۇيغۇر، خۇيزۇ ئائىلىسىدە ئاساسەن چىمەن، بادام دوپپا ۋە ئاق رەڭلىك خۇيزۇ دوپپىسىنى ساقلاش ئادىتى بار ئىكەن. (جيەن جەمەتىنىڭ 26 ـ ئەۋلادى ئۇيغۇر ئايال جيەن جىڭخۇڭنىڭ چېچىنى بىر تال ئۆرۈپ، بېشىغا بادام دوپپا كىيىۋالغان رەسىمنى نەزىرىڭىزگە سۇندۇق).

4. خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكى

خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن گۈرۈچ، كالا ـ قوي گۆشى، توخۇ، ئۆردەك، غاز گۆشى ۋە بېلىق، تۇخۇم قاتارلىقلارنى يەيدۇ. قىچا، چاي، خاسىڭ، پۇرچاق، توپان قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ مېيىنى ئىشلىتىدۇ. ئاخۇنلار بوغۇزلىغان چارۋا ـ ماللارنىڭ گۆشىنى يەيدۇ، ئۆلۈپ قالغان ھارام نەرسىلەرنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ. يېمەك ـ ئىچمەك تازىلىقىغا رىئايە قىلىش تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتىكى ئەنئەنىۋى گۈزەل ئەخلاقىي سۈپىتىدە بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

5. ئىقتىسادىي ئەھۋالى

تەبىئەت سىزگە بەرگەندەك، سىزمۇ تەبىئەتكە مېھرىڭىزنى بەرسىڭىز، ئالدىنغىنىڭىزنى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ تۇرۇپ ئالسىڭىز، تەبىئەت سىزگە شاپائەت ياغدۇرىدۇ. ئەگەر سىز ھەممىنى بۇزۇپ، تەبىئەتتىن تەلۋىلەرچە ئالسىڭىز، ئۇنىڭ ئايلىنىش قانۇنىيەتلىرىنى كۆزگە ئىلمىسىڭىز، «ئەجدادنىڭ بەرگىنىنى يەپ، ئەۋلادنىڭ پېيىنى قىرقىيمەن» دېسىڭىز، ئۇ چاغدا سىزنىڭ ئىقتىسادىڭىز يۈكسىلىپ، پەن ـ تېخنىكىڭىز تەرەققىي قىلىپ، قانچىلىك قۇدرەتلىك بولۇپ كەتسىڭىزمۇ تەبىئەتنىڭ جازاسى ـ قىساسى ئالدىدا ئامالسىز قالىسىز.

تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرى ئەينى ۋاقىتتا جاپا ـ مۇشەققەتنى يەتكۈچە تارتقان. ئۇلار قاقاس يەرلەرنى، ئويمانلىقلارنى تىندۇرۇپ، سۇلۇق ئېتىزلىققا ئايلاندۇرغان، سازلىق ۋە تۆپىلىكلەرنى بىنەم يەرگە ئۆزگەرتكەن، چوڭ ـ كىچىك سۇ ئازگاللىرىنى قېزىپ، بېلىق كۆلچىكىگە ئايلاندۇرغان، سۇ، ئوت ـ چۆپ كۆپ جايلاردا كالا، قوي، ئۆردەك،

غازلارنى باققان. ئۇلار شال تېرىش، كېۋەز تېرىش، يىپ ئېگىرىش، رەخت توقۇش، ئۆي هايۋانلىرىنى بېقىش قاتارلىق دېهقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغان.

هازىر، تاۋيۈەن ناهىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار يېرى مۇنبەت، هۆل - يېغىنى كۆپ، كىلىماتى مۆتىدىل قۇياش نۇرى يېتەرلىك بولغان بەيياڭخې دەرياسى ساهىلىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتقا ئىگە.

تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى تارىختىن بۇيان ئەنئەنىۋى كەسپى بولۇپ كەلگەن. تاۋيۈەندىن پاختا، چىگە - كەندىر، پىلە غوزىكى، تېرە، چاي قاتارلىقلار كۆپ چىقىدۇ. بۇ تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ توقۇمىچىلىق، كۆن - خۇرۇم ئىشلەش، چايچىلىقتىن ئىبارەت پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئەۋزەللىككە ئىگە. ئۇلار ئىسلاهات، ئېچىۋېتىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ مۇئەييەن كۆلەمگە ئىگە ئائىلە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرىنى قۇرغان.

مەسىلەن:

تاۋيۈەن يېزىسىدا مۇسۇلمانچە كالا سويۇش ئورنى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن بىر كالا گۆشى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى بار. بۇ زاۋۇتنى قۇرغۇچىنىڭ ئىسمى جيەن لىڭيى، ئۇيغۇر، يېشى 48 ياش. بۇ زاۋۇتقا 2 مىليون 400 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان بولۇپ، ئىگىلىگەن ئورنى 15 مو، هازىر بۇ مۇسۇلمانچە كالا گۆشى پىششىقلاپ ئىشلەش ئورنىنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 907 مىڭ 200 يۈەن بولۇپ، يىللىق سېتىلىش سوممىسى 13 مىليون 63 مىڭ 700 يۈەن. يىللىق كىرىم 1 مىليون 451 مىڭ 500 يۈەنگە يەتكەن. بۇ ئورۇندا 122 خىزمەتچى ئىشلەيدۇ، 4 ئاخۇن مەخسۇس سويۇش ئىشلىرىغا قاتنىشىدۇ.

بۇ يېزىدا يەنە ناهايىتى چوڭ توخۇ فېرمىسى، كالا فېرمىسى بار. توخۇ فېرمىسىنىڭ باشلىقى جيەن نىڭيى، ئۇيغۇر، 48 ياش. كالا فېرمىسىنىڭ شۆجىيگاڭ خۇيزۇ، 38 ياش. بۇ فېرمىدا 300 تۇياق كالا بېقىلىدۇ. هازىر بۇ كىشى يەنە بىر كالا گۆشى پىششىقلاش زاۋۇتى ئېچىشنىڭ تەييارلىق خىزمىتىنى ئىشلىمەكتە. بۇ يېڭى زاۋۇتقا 1 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 35 مو يەر ئىشلىتىلمەكچى. 1000 كۋادرات مېتىرلىق سېخ قۇرماقچى.

بۇ يېزىدا جياڭيۈەن توقۇمىچىلىق فابرىكىسى بار. ئۇ ئۇيغۇر - خۇيزۇ يېزىسىدىكى «باشلامچى كارخانا» بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرى بىر نىيەتتە كۈچ چىقىرىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، توقۇمىچىلىق فابرىكىسىدىن 2 نى، ئەلا سۈپەتلىك گۈرۈچ زاۋۇتى ۋە ياغ زاۋۇتىدىن 26 نى، يېزا، كەنت، گۇرۇپپا، دېهقان ئائىلىلەر ئىگىلىكىدىكى بېلىقچىلىق مەيدانىدىن

110 نى ۋە باغۋەنچىلىك مەيدانىدىن 500 نەچچىنى، پىچىنە ـ پىرەنىك زاۋۇتىدىن 4 نى قۇرغان. تاۋيۇەن يېزىسىدىكى ئۇيغۇرلار كوللېكتىپمۇ، شەخسلەرمۇ تەك بېيىيدىغان يېڭى ۋەزىيەتنى ياراتقان. ئۇلار ئاساسەن شال تېرىش، بېلىق بېقىش، باقمىچىلىق، باغۋەنچىلىك قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. بۇ يېزىدا يەنە كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىغان چايزارلىق، يېڭىدىن ئېچىلغان ئىمپورت قىلىدىغان نەشپۈت يېتىشتۈرىدىغان نەشپۈتزارلىق، ئاپېلسىنزارلىق بار ئىكەن.

تاۋيۇەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش تارىخىمۇ ئومۇم ئۇچۇن ئۆزىنى ئۇنۇتقان ھالدا كۈرەش قىلىش تارىخىدۇر.

خۇنەندىكى ئۇيغۇرلار سىياسىي جەھەتتە ھەر مىللەت خەلقىگە ئوخشاش بابباراۋەر بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە ئېتىبار بېرىش سىياسىتىدىن تولۇق بەھرىمەن ئىكەن. مەسىلەن، خۇنەندىكى مۇسۇلمانلار ھەر قانداق بىر ئورۇندا ئىشلىسە، ئۇلارغا ئايدا 100 يۈەن ياكى 50 يۈەن مائاشنى باشقىلاردىن ئارتۇق بېرىدىكەن.

ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تاللاپ يېتىشتۈرۈش، تەربىيىلەش سىياسىتىگە ئاساسەن، تاۋيۇەن ناھىيىسىدىكى ھەرقايسى بۆلۈم، ئىدارە، كەسپىي ئورۇنلاردا ئۇيغۇر كادىرلار ۋە ئۇيغۇر ئىختىساس ئىگىلىرى بار ئىكەن. شەھەر، ناھىيىلەرنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئەر ـ ئايال ئۇيغۇر كادىرلار ئىشلەيدىكەن. ئۇلار ئاساسەن خەلق ھۆكۈمىتى، مىللىي ئىشلار ئىدارىسى، مەكتەپ ... قاتارلىق مۇھىم ئورۇنلاردا ۋەزىپە ئۆتەيدىكەن. مەسىلەن، تاۋيۇەن ناھىيىلىك فېڭشۇ ئۇيغۇر ـ خۇيزۇ يېزىسىنىڭ يېزا باشلىقى جيەنجىڭخۇڭ 30 ياشلىق ئۇيغۇر ئايال. بۇنداق مىساللار خېلى بار. تاۋيۇەن يېزىسىدىكى ئۇيغۇر ئاياللار ئائىلە ئىشلىرى ۋە ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى بىلەنلا شۇغۇللىنىپ قالماستىن، ھەرقايسى ئورگان ۋە مەكتەپلەردە ئۆزلىرىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇ. لاپارگ ئۆزىنىڭ «دىن ۋە كاپىتال» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە: «... ئاياللارنى ئىلاھىيلاشتۇرۇش ئەرلەرنى ئىلاھىيلاشتۇرۇشتىن بۇرۇن بولغان. مىتال پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باشقا سەنئەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىكى بىرىنچى تۈركۈم ئىجادىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەر ئىلاھلارغا ئەمەس، بەلكى ئايال ئىلاھلارغا مەنسۇپتۇ» دېگەن. ماركس بولسا: «ئاياللاردىن ئىبارەت بۇ ئېچىپتقۇ بولمىغان بولسا، ئۇلۇغ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ...» دەيدۇ. بۇنىڭدىن ئاياللارنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوينىغان رولىغا سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

خۇنەندىكى ۋە تاۋيۇەن يېزىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئۆز تىرىشچانلىقى، غەيرەت ـ

شجائىتى بىلەن ئۆز يۇرتىنى گۈللەندۈرۈشكە، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئۆز تۆھپىسىنى قوشقان. شۇنداقلا يەنە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزگەرتىشكىمۇ ئۆزلۈكسىز تىرىشىۋېتىپتۇ.

خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت ئۆزگىرىش جەريانى، بىر مىللەتنىڭ تەرەققىيات باسقۇچى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى، كۆپ خىللىقىنى ھەممە مۇرەككەپلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. خوتەندىكى ئۇيغۇرلار رايونىدا ئادەتتىكىدەك جەمئىيەت خاراكتېرلىك تەكشۈرۈش ھەم تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان. لېكىن، بىر مىللەت ئۈستىدە سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىغان. مىللەتكە نىسبەتەن جەمئىيەتنىڭ ئېتىبار بېرىش دەرىجىسى تېخى يېتەرلىك بولمىغان. نوپۇس مەسىلىسى، مۇھىت مەسىلىسى، مائارىپ مەسىلىسى، سەھىيە مەسىلىسى، جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىر مىللەت چوقۇم يۈزلىنىدىغان مەسىلە. خوتەندىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى ئوخشاشلا بۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەل بولۇشىغا تايىنىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا ئانتروپولوگىيە جەھەتتىكى تالانت ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈش ئىنتايىن رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، ئۇلار ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى پىششىق بىلىپلا قالماي، يەنى ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىي ئەھۋالىنى سىرتتىن كەلگەنلەردىن پىششىق بىلىدۇ. يەنە ئۇلار ئۆز يۇرتىنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن سىرتقى مەدەنىيەتنى ئالماشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك ھەم ۋاستىلىك رول ئوينايدۇ.

ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە: ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىن بارغان ئۆز قېرىنداشلىرىغا ناھايىتىمۇ چوڭقۇر مېھرى - مۇھەببىتى بار ئىكەن. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشنى، ئۆز مىللىتى بىلەن توي قىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەۋلادلىرىنى تىل - يېزىقى بار، ئىسمى - جىسمىغا لايىق ھەقىقىي ئۇيغۇر مىللىتى قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشنى ئارزۇ قىلىدىكەن.

ئۇلارنىڭ بىرگە بولغان دوستانىلىكى، خوش مۇئامىلىسى، مېھماندوستلۇقى بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ.

پايدىلانمىلار:

1. چېن زۇڭنۇاڭ، جيەن ۋېن ئەسىرى. تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلەت نۇردۇن، جۇمەخۇن «خوتەن ئۇيغۇرلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 - يىلى 5 - ئاي 1 - نەشرى.

2. «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، (مەجمۇئە) مىللەتلەر نەشرىياتى 2006 - يىلى 4 - ئاي 1 - نەشرى

(ئاپتور: ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئورنىدا)

www.uyghurkitap.com

مەڭگۈ ئۆچمەس ئابىدە، تۈگمەن

مەتقاسىم ئابدۇراخمان

ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق شانلىق مەدەنىيەت تارىخىغا دەلىل - گۇۋاھ بولالايدىغان بۇ ئابىدە خاراكتېرلىك ھۈنەر - سەنئەت تۈرلىرىدىن بىرى بولغان تۈگمەننىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش جەريانلىرىنى ۋە ھازىرقى مەۋجۇت ئەھۋالىنى پىششىق بىلىش، تەتقىق قىلىش، قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى، جۈملىدىن ھۈنەر - سەنئەت، سانائەت، يېمەك - ئىچمەك كەسپى، سۇ ۋە شامال كۈچىدىن پايدىلىنىش قاتارلىقلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى چۈشىنىشتە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، تۈگمەن بۇنىڭدىن 2 - 3 مىڭ يىللار مۇقەددەم ياسالغىنىغا قارىماي خېلىلا مۇرەككەپ تېخنىكا، ئىلمىي تەپەككۇر تەلەپ قىلىدىغان، فىزىكىلىق قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا سۇ كۈچى ئارقىلىق ھەرىكەتلىنىدىغان مۇرەككەپ قۇرۇلمىدۇر.

تۈگمەن: نو (قوغاچ) چاقپېلەك، تۈمۈر ئوق، تەگلىك تاش، تۆپە تاش خامپا، تاقىلدىغۇچ، ئۆسكەن، تەڭشىگۈچ قاتارلىق مېخانىزملىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ئاشلىق ساقلىغىلى ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغىلى بولىدىغان مۇكەممەل ئۆي ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

نودىن چۈشكەن يۇقىرى بېسىملىق سۇ چاقپېلەككە ئۇرۇلغاندا چاقپەلەك چۆگىلەپ ئۇنىڭغا بېكىتىلگەن تۈمۈر ئوق ئارقىلىق كۈچ يۆتكىلىپ تۆپە تاش چۆگىلەيدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تۆپە تاش ئوتتۇرىسىدىكى ئېغىزدىن قويۇلىدىغان ئاشلىق ئېزىلىپ ئۇن بولۇپ ياندىن خامپىغا تۆكۈلىدۇ.

بۇ خىل تۈگمەننىڭ ياسىلىش ۋە ھەرىكەتلىنىش جەھەتتىكى تېخنىكىلىق سەۋىيە تۈگمەن پەيدا بولغان شۇ ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن مۆجىزە خاراكتېرلىك ئىختىرا بولۇپ، خۇددى پار ماشىنىسىنىڭ، ئېلېكترنىڭ، ماشىنا، ئايروپىلانلارنىڭ ئىختىرا بولۇنغىنىغا ئوخشاش دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش ئىدى. تېخنىكا سەۋىيىسى يۇقىرى دېگىنىمىزدە ئۆسكەندىكى ئاشلىقمۇ ئاددىيلا بىر تاقىلدىغۇچنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق تاش ئېغىزىغا خالىغان مىقداردا ئۆزلۈكىدىن تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. تەڭشىگۈچ ئارقىلىق

تاشنىڭ ھەرىكەتلىنىش تېزلىكىنى ئاستىلاتقىلى، تېزلەتكىلى بولىدۇ. ئىلىم - پەن راۋاجلانمىغان، ئىنسانلار تەبىئەت ئالدىدا ئاجىز ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ئاشۇ چاغلاردا ئاددىيلا ياغاچچىلىق، تاشچىلىق ھۈنىرى ۋە سۇ كۈچىدىن پايدىلىنىپ نەچچىلىگەن سايمان - جابدۇق، ماتېرىياللارنى ئىلمىي ئۇسۇل، تەبىئىي قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا چېتىپ، يۈرۈشلەشتۈرۈپ ئاشۇنداق بىر ماشىنىنى ياساپ ئۆز ئېھتىياجلىرىغا خىزمەت قىلدۇرۇش، ئاشۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم، تېخنىكا ئارقىلىق تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش، ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنىڭ خېلىلا يۈكسەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

سۇ تۈگمىنىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى توغرىسىدا ھېلىغىچە جەمئىيەتتە ۋە ئىلمىي ساھەدىكىلەر ئارىسىدا ئوخشىمىغان باھا، قاراشلار مەۋجۇت بولسىمۇ، نەچچە يىللاردىن بۇيانقى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە خارابىلىقلاردىن، يەر ئاستىدىن تېپىلغان قېزىلما ماتېرىياللار، ئاسارە - ئەتىقىلەر شىنجاڭدا تۈگمەننىڭ ئىپتىدائىي شەكلى بولغان يارغۇنچاقنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىدە بارلىققا كەلگەنلىكىنى دەلىللىدى.

1928 - يىلىدىن تاكى 1990 - يىللىرىغىچە بولغان كۆپ قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە لوپنۇر ناھىيىسى سىڭگىر خارابىسى، تۇرپان ئاستانە خارابىسى، ئارا تۇرۇك كارساڭ خارابىسى، قەشقەر كوناشەھەر قۇرۇقدالا خارابىسى، مورى ناھىيىسى سىداۋگو خارابىسى، خوشۇت ناھىيىسى شىنتاران خارابىسى، بۈگۈر ناھىيىسى چومباق قەبرىستانلىقى، قۇمۇل لاپچۇق قەبرىستانلىقى، ئاقسۇ كوناشەھەر قايغۇ خارابىسى، ئاتۇش كاتتايلاق يېزىسى قارادۆڭ خارابىسى، پەيزاۋات ناھىيىسى ئالتۇن دۆڭ خارابىسى قاتارلىق 100 گە يېقىن خارابىلىقتىن يېڭى تاش قورال ۋە برونزا دەۋرىدىن خەن، سۇڭ سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىگىچە بولغان ۋاقىتتا تەۋە شەكلى ئاساسەن ئوخشاش، دىئامېتىرى 30 — 40 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 5.3-4 سانتىمېتىر كېلىدىغان تاش يارغۇنچاقلار ئارقا - ئارقىدىن تېپىلغان بولۇپ بۇ خىل سايمانلار ئۇيغۇرلار ئۇۋچىلىق، چارۋىلىق ئىگىلىكىدىن دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتكەن مەزگىللەردە ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل يارغۇنچاقلار بۈنىڭدىن تەخمىنەن 4-3 مىڭ يىللار بۇرۇنقى برونزا دەۋرىدە ياكى ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ باشلىرىدا بىرقەدەر ئىلغارراق بولغان قول بىلەن چۆرۈيدىغان يارغۇنچاقلارغا ئۆزگەرگەن.

دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نوپۇس كۆپەيگەن. دېھقانچىلىق ئىگىلىكىمۇ كۆلەم جەھەتتە چوڭايغان. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ ئۇنغا، يېمەك - ئىچمەككە بولغان ئېھتىياجىمۇ ئاشقان. شۇنىڭ بىلەن ۋەزىيەت يارغۇنچاقتىن چوڭ، ئىش ئۈنۈمى يۇقىرى بولغان باشقا بىر قۇرۇلما، جابدۇقنى ياساشنى تەقەززا قىلغان. نەتىجىدە، ئەينى ۋاقىتتىكى تەجرىبىلىك ئۇستىلار ئەتراپلىق ئىزدىنىش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئىش ئۈنۈمدارلىقى بىرقەدەر يۇقىرى، سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان، فىزىكىلىق

uyghurkitap.com

قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا قۇراشتۇرۇلغان دەسلەپكى ئىپتىدائىي ماشىنا ــ تۇگمەننى كەشىپ قىلغان. ئۇيغۇرلار ياشىغان تاغ ـ تىزمىلىرى، دەريا بويلىرى، ئېگىز ـ پەس ۋادىلار سۇنىڭ شاقىراتمىلارنى پەيدا قىلىپ، تۇگمەن چۆرۈشنىڭ شارائىتىنى ھازىرلاپ بېرەتتى.

1988 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئارخېئولوگىيە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكىلەر كېرىيە مارجانلىق خارابىسىدىن تۇگمەن تېشى پارچىسىنى تاپقان. ئۇ ھازىرقى تۇگمەن تېشىغا ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئالىملار 41C ئارقىلىق تەكشۈرۈپ بۇ تاشنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردىن 7 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپلۇقىنى دەلىللىگەن.

يەنە 1990 ـ يىلى كەلپىن ناھىيىسى ئاچال يېزىسىنىڭ تەخمىنەن يەتتە كىلومېتىر جەنۇبىدىكى يايدىن تىم خارابىسىدىن بىر دانە تۇگمەن تېشى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يۈزىدە ئېرىقچىلار ۋە تۆشۈك بار. مەزكۇر خارابە شىمالىي سۇلالىلەردىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ.

يەنە 1990 ـ يىلى باغراش ناھىيىسىدىكى تابانجوكىن يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى خىڭدا خارابىسىدىن چىش ئوقۇرى چىقىرىلغان كەمتۈك تۇگمەن تېشى تېپىلغان. بۇ خارابىنىڭ دەۋرى تاڭ سۇلالىسى زامانىسىغا توغرا كېلىدۇ.

يەنە 1990 ـ يىلى باي ناھىيىسى قىزىل يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۆتەڭ قورغىنىدىن سۇنۇق تۇگمەن تېشى تېپىلغان. مۇتەخەسسىسلەر ئۇنىڭغا KCP98 دەپ نومۇر قويغان.

يەنە 1989 ـ يىلى خوشۇت ناھىيىسىدىكى چىڭشۈيخې دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن تەگلىك تۇگمەن تېشى (ئاستىنقى پاي) تېپىلغان. بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسى غەربىي خەن دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

تۇگمەننىڭ پەيدا بولغان دەۋرى (قەدىمىيلىكى)، تەۋەلىكى، رولى، تېخنىكىلىق دەرىجىسى قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا ئوتتۇرا ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان تارىخنامىلەر، قامۇسلاردىمۇ ئېنىق بايانلار بار.

11 ـ ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تۇگمەندىن كەڭ تۈردە پايدىلانغانلىقى ھەققىدە مۇنداق مەلۇمات كۆزگە چېلىقىدۇ: «دىۋان»نىڭ 1 ـ توم 528 ـ بېتىدە «kagut» (قاغۇت) سۆزى مۇنداق چۈشەندۈرۈلىدۇ: «قاغۇت تېرىقتىن قىلىنىدىغان بىر خىل تاماق، ئۇنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: تېرىق ئاۋۋال قاينىتىلىپ كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ، ئاندىن تۇگمەندە تارتىلىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ».

يەنە «دىۋان»نىڭ 1 ـ توم 564 ـ بېتىدە: «katma» (قاتما) ياغدا پىشۇرۇلغان نې-

پىز نان، دېيىلگەن. ئېنىقكى نان بولغان ئىكەن، تۇگمەندە تارتىلغان ئۇندا پىشۇرۇلۇ-شى چوقۇم.

يەنە «دىۋان»نىڭ 1 - توم 590 - بېتىدىمۇ «yar kuq» (يەر كۈچ) سۆزى چۈشەندۇ-رۇلۇپ مۇنداق دېيىلگەن: «يەر كۈچ تونۇردىكى ناننى ئۆرۈپ - چۆرۈپ تۇرۇشقا ئىشلە-تىش ئۈچۈن قىلىچقا ئوخشاش ياپىلاق ۋە ئۇزۇنچاق قىلىپ ياسالغان ياغاچ پالاق». قايـ-تا ئىزاھلاش ھاجەت ئەمەسكى، نان ۋە تونۇر ئەلۋەتتە تۈگمەندە تارتىلغان ئۇن بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

يەنە «دىۋان»نىڭ 1 - توم 638 - بېتىدە «تىگۈرمە» سۆزى چۈشەندۈرۈلۈپ:«تى-گۈرمە دۈگىلەك نەرسە، توقاچ، تۈگمەن تېشى ۋە تەڭگىگە ئوخشاش دۈگىلەك نەرسە» دېيىلگەن.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرى يۇقىرىقى باياناتلىرىدا يەنە ئۇيغۇرلار ھازىرقى كۈن-دىمۇ تۇرمۇشتا ئىستېمال قىلىۋاتقان كاكچانان، چۆپلەرنى كۆپ جايدا تىلغا ئالىدۇ. شۇنداقلا «ئوگىتچى» (ئۇن تارتقۇچى، تۈگمەنچى)، «ئىتەگو» (تۈگمەندە ئۈستىگە ئايلان-غۇچ ياغاچ قولاق)، «تەگرمەن قوغۇشى» (نو، قوغاچ)، «سىبەك» (سوۋەك، تۈگمەن تې-شىنى چۆرگىلىتىدىغان ياپىلاق تۆمۈر)، «سوكەن» (ئۆسكەن، تاشنىڭ تۆشۈكىگە دان تۆكىلىدىغان ياغاچ ساندۇق)، «توشورگى»، «يارماق ئۇن» دېگەندەك تۈگمەنگە ئالاقىدار ئىسىم - ئاتالغۇلارنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئىزاھلاپ ئۆتكەن. بۇ شۇ زامانلاردا تۈگ-مەننىڭ ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا تازا ئومۇملاشقانلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

تۈگمەندىن ئىبارەت بۇ ئۆتمەس ئابىدە رېئال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولغان ئەدە-بىي ئەسەرلەردىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولمىش «غې-رىب - سەنەم» داستانىدا غېرىب بىلەن ئۇستازى جۇنەيد باغدادى ئوتتۇرىسىدىكى مۇ-ناجاتلاردا مۇنداق مىسرالار بار:

جۇنەيد:

ئول نېمەدۇر سۇ ئىچىدە جانى بار؟
ئول قايسىدۇر ئوتراسىدا مېغىزى بار؟
ئول قايسىدۇر ھەر تەرەپتە ئېغىزى بار؟
ئوغلۇم ئاشىق بولسىڭىز ماڭا جاۋاب بەر.

غېرىب:

ئاۋازىدۇر سۇ ئىچىدە جانى بار،
دانىسىدۇر ئوتراسىدا مېغىزى بار،

تەگىرمەندۇر ھەر تەرەپتە ئېغىزى بار،
پىرىم ئۇستا، بولسىڭىز جاۋابىم شۇلدۇر.

شۇلاردىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە تۈگمەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان تۇرمۇش ۋاستىسىغا ئايلانغان.

«جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر قىسقىچە تارىخى» (1989 - يىلى 11 - ئاي 1 - نەشرى)دىمۇ مۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇلغان: 11 - ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئىشلەتكەن ھەر خىل ئۇسكۇنە ئەسۋابلىرىدىن « ugati» (تۈگمەندە ئۇستىدە ئايلانغۇچى تاشقا ئورنىتىلغان قولاق)، «kuyuq» (قورۇچ، پولات)، «kezak» (كامان، گىلەم، بۆز توقۇشتا ئارقان بىلەن ئۆرۈشنى ئايرىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئەسۋاب)، «qaqka» (چەچكە ـــ بۆزچىنىڭ يىپ تارايدىغان تارغىقى)، «qegrik» (چىغرىق ـــ تۈگمەن چاقى، چاقپىلەك، يىپ ئىگىرىدىغان چاق)لار بار.

تارىخچى ليۈزىشياۋ ئەپەندى يازغان «ئۇيغۇر تارىخى» دېگەن كىتابتا (1984 - يىلى 1 - نەشرى) ئورقۇن ئۇيغۇر خانىدانلىقى (7 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۇيغۇر خانىدانلىقىنىڭ پايتەختى، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى قارابالغاسۇن خانىدانلىقىنىڭ سىياسىي، سودا مەركىزى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭمۇ مەركىزى ئىدى. ئارخېئولوگلار بۇ جايدىن نۇرغۇنلىغان دېۋىرقاي، مىس پارچىلىرىنى تاپتى. بۇلار قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ مەلۇم تەرەپلىرى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ماتېرىياللار ئىدى. نۇرغۇنلىغان خارابىلىكلەردە يەنە يارغۇنچاققا ئوخشاش ئەسۋابلار تېپىلدى».

ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى توقتومۇ (مىلادىيە 1314 - 1355 - يىللىرى) «ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ سۇيى ئالتۇن تاغدىن (تەڭرى تېغى) كېلىدۇ. ئىدىقۇت دۆلىتىدىكى شەھەرلەرنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ ئاقىدۇ. ئېتىزلىقلارنى، باغلارنى سۇغىرىدۇ. تۈگمەنلەر چۆرۈلىدۇ، ئاشلىق تېرىلىدۇ. بۇ يەردە يالغۇز قارا بۇغدايلا يوق» دەپ يازغان. («سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە»دىن).

سۇ تۈگمىنىنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىياتى، تەۋەلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ئەنە شۇنداق تولۇق ۋە ئىشەنچلىك بولسىمۇ، لېكىن تەزكىرىچىلىك ساھەسىدىكى بەزى ئاپتورلار تارىخىي چىنلىققا ھۆرمەت قىلماي ئۆز ھېسسىياتىغا بېرىلىپ «شىنجاڭنىڭ تۈگمەنچىلىكى 200 يىللىق تارىخقا ئىگە، 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن شىنجاڭدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن، 13890 ئەسكەر كەلگەن. 287958 مو بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن. ئىشلەپچىقىرىلغان بۇغداينى ئۇن قىلىشقا توغرا كەلگەن، شىنجاڭدا دەريا، ئۆستەڭ كۆپ، سۇيى

تېز ئاقىدۇ، بۇ تۈگمەن چۆرۈشنىڭ ياخشى شارائىتى بىلەن تەمىنلىگەن. نەتىجىدە تۈگمەنچىلىك ئەۋج ئالغان» دەيدۇ. («شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى 4 ـ سان، «شىنجاڭنىڭ تۈگمەنچىلىكى ھەققىدە» دېگەن ماقالىدىن)

تارىخىي چىنلىققا، تارىخچىلىق مېتودىغا ئۇيغۇن بولمىغان ھەرقانداق باھا، تەزكىرە، يەكۈنلەر ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتەلمەيدۇ ۋە ئېتىراپ قىلىنمايدۇ. تەتقىقاتچى گوباۋ ئەپەندىنىڭ «ئېلىمىز قەدىمدىن تارتىپلا گۈرۈچ، تېرىق، قوناق، بۇغداي، دادۇر، پۇرچاقلارنى ئاساسلىق تېرىلغۇ زىرائىتى قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەينى زاماندا ئېچكى ئۆلكىلەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئوزۇقلۇقى تېرىق بولغاچقا، بۇغداينى ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلى ناھايىتى ئىپتىدائىي ئىدى. چىن، خەن سۇلالىرىدىن كېيىن ئۇن تارتىش تېخنىكىسى ۋە ئۇن تەركىبلىك يېمەكلىكلەرنى تەييارلاش ئۇسۇلىنى غەربىي يۇرتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدىن قوبۇل قىلغان». (گوباۋ: «مىللەتلەر تەتقىقاتىغا دائىر ماقالىلاردىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى 10 ـ بەت) دېگەن بايانلىرىمۇ ھېلىقى «شىنجاڭنىڭ تۈگمەنچىلىكى 200 يىللىق تارىخقا ئىگە» دەيدىغان ساددا قاراشلارنى تۈپتىن ئىنكار قىلىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئەۋۋەلىي ئەزەلدە ئاپىرىدە قىلىپ ئۆز ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ ۋە ئۆزگەرتىپ بۈگۈنكىدەك ھالەتكە كەلتۈرگەن تۈگمەن خۇددى كارىز، 12 مۇقام، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، گىلەم، ئەتلەس قاتارلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بۈيۈك سەمەرىلىرى قاتارىدا ئۇلۇغلانماقتا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يىراق تاغ سەھرالىرىدا، يېزىلاردا دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئۇنىغا بولغان ئېھتىياجلىرىنى ھېلىمۇ قاندۇرۇپ كەلمەكتە. سۇ تۈگمىنىنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن تا بۈگۈنگىچە ئەتىۋارلىنىپ ئىشلىتىلىپ كېلىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب شۇكى، ئۇنىڭدا تارتىلغان ئۇن تاش بىلەن سوغۇقراق تېمپېراتۇرىدا يۇمشىتىلغاچقا، خېمىرى شىرنىلىك، سوزۇلۇشچان، تامىقى يېيىشلىك بولىدۇ.

تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، تۈگمەن نەچچە مىڭ يىللىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تىرىك شاھىدى بولۇپ، مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرىنى، تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى قاتارىدا تۇتقان ئورنى، قىممىتى، دەرىجىسى قاتارلىقلارنى بىلىۋېلىشىمىزدىكى ماددىي پاكىت.

شۇڭا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىزلەرگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئەتىۋارلىق تەۋەررۈكى ــ قەدىمكى ئىپتىدائىي ماشىنا ــ تۈگمەننى مەڭگۈ ساقلاپ قېلىشىمىز، ئاسرىشىمىز ۋە تېخىمۇ تاكامۇللاشتۇرۇپ ھازىرقى ئېھتىياجغا لايىقلاشتۇرۇشىمىز لازىم.

(ئاپتور: خوتەن «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىدا)

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرلارنىڭ چاي ئىستېمالىغا بىر نەزەر

گۈلزىبەر مۇھەممەت

ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدىكى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدىغان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بىر خىل مەدەنىيەت تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

خەن دەۋرىدە جاڭ چيەننىڭ ئەلچىلىكىدىن كېيىن، بولۇپمۇ يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان سودا، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ قويۇقلىشىشىغا ئەگىشىپ چايمۇ سودا مەھسۇلاتى، سوۋغا - سالام بۇيۇمى قاتارىدا شىنجاڭغا كۆپلەپ توشۇلۇپ، ئاستا - ئاستا يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئىستېمال بۇيۇمىغا ئايلانغان.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئارىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت، سودا، دوستلۇق ئالاقىلىرى قويۇقلىشىپ، ئالماشتۇرىدىغان، تارتۇقلىنىدىغان، سوۋغا - سالام قىلىنىدىغان بۇيۇملارنىڭ سانى ۋە مىقدارى ھەرقانداق دەۋرلەردىكىدىن ئېشىپ كەتكەن، ھەممىمىزگە مەلۇمكى، تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي - ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى باردى - كەلدى ئالاقىلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن زور مىقداردىكى ماددىي بۇيۇملار بىلەن تارتۇقلانغان ئىدى، بۇ ماددىي بۇيۇملارنىڭ ئاساسلىقى يىپەك رەخت ۋە چاي مەھسۇلاتلىرى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئېشىنغان قىسمىنى قوشنا ئەللەرگە سېتىپ يىپەك، ئات ۋە چاي سودىگەرلىرىگە ئايلانغانىدى، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ياردەم بېرىش ۋە قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى بۇ ئىككى خانلىق ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي - ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ

تەرەققىياتى ۋە ھاردى ـ كەلدى مۇناسىۋەتلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغانىدى، بۇ مەزگىلدە تاڭ سۇلالىسى چاي ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتتى، چاي ئىستېمال قىلغۇچىلارنىڭ سانى كۆپىيىپ، پايدىسى ئەڭ كۆپ بولغان ئالاھىدە مەھسۇلاتقا ئايلانغانىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ لياۋ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە رايونىمىز يەنىلا شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالمىشىش تۈگۈنى بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك چايلىرىنىڭ باشقا دۆلەتلەرگە تارقىلىشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان، بىزگە مەلۇم، ئۇيغۇرلار چاي خۇمار مىللەت. گەرچە شىنجاڭنىڭ ھاۋا كىلىماتى چاي ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق كەلمىسىمۇ، ئەمما ئۇزاق مەزگىللىك ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا ئۇيغۇرلار رايونىمىزدىن چىقىدىغان ھەر خىل دورىلىق قىممىتىگە ئىگە قارلەيلىسى، قىزىل كۆكمارال، قىزىلگۈل، ئەتىرگۈل، رەيھان، بادىرەنجى بۇيا، زەپەر، ئالقات، سوغۇرگۈل، يالپۇز، پىننە، زىرە قاتارلىق پۇراقلىق ئۆسۈملۈكلەرنى خام ئەشيا قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇر تېبابەت تېخنىكىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ھەر كۈنى گۆش، ماي، سۈت، قايماق قاتارلىق يۇقىرى ھارارەتلىك يېمەكلىك ئىستېمال ئادىتىدە ياشاۋاتقان خەلقلەرگە ماس كېلىدىغان يەرلىك ئالاھىدە چايلارنى ئىشلەپچىقىرىپ ئىستېمال قىلغان ۋە باشقا جايلارغا تارقاتقان. ئېلىمىزنىڭ چاي مەھسۇلاتلىرى تۈرلىرى تىزىملىكىگە ئاساسلانغاندا ئېلىمىزدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان چايلار 258 خىلغا يېتىدىكەن، ئەمما پەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكى، مەبلەغ يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن سىستېمىلىق ئىستېمال قىلىش ۋە كەڭ كۆلەملىك بازارغا يۈزلەندۈرۈش، ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىقلار قىيىنغا توختىغانىدى، 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن باشلاپ تولۇق پايدىلىنىپ ئەلا سۈپەتلىك، دورىلىق قىممىتى يۇقىرى، پۇرىقى ۋە رەڭگى ئۆزگىچە بولغان ھەر خىل چايلارنى ئىشلەپچىقىرىپ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چايغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭدا چاي ئىشلەپچىقىرىش، شىنجاڭنى دۇنياغا، ئىسلاھاتقا، كەلگۈسىگە يۈزلەندۈرۈش جەھەتتە بەلگىلىك ئۈنۈمگە ئېرىشتى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ چاي ئىستېمال مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ماددىي شەرت ـ شارائىت ۋە ھەر خىل بولغان ئېھتىياجلار ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا مۇكەممەللىشىپ، كېڭىيىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ چاي ئىستېمال مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. نۆۋەتتە چاينى ئۇيغۇرلارنىڭ «روھىي ئوزۇقى» دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇرلار چاينى ئۇسسۇزلۇق قاندۇرۇش

uyghurkitap.com

ئۇچۇنلا ئىستېمال قىلماستىن، بەلكى تۇرمۇشنىڭ لەززىتى، دوستلۇق رىشتىسى، ئالاقە ۋاستىسى، ھاردۇق چىقىرىش ۋە ساغلاملىق ئىچىملىكى ئورنىدا ئىستېمال قىلىشىغا ئادەتلەنگەن. كىشىلەر كۈندىلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا چاي ئىچىشنى تۇرمۇشنىڭ لەززىتى، دوستلۇق رىشتىسىنى كۈچەيتىشنىڭ ۋاستىسى، چارچىغاندا ھاردۇق چىقىرىش ئۇسۇلى، ساغلاملىقنى ئاشۇرۇش بويۇمى دەپ قارىغانلىقتىن، ئۆيگە مېھمان كەلگەندە چاي تۇتۇپ ھاردۇق سوراش، چاينى شاراب ئورنىدا مېھمانغا تۇتۇپ ۋە سوۋغا قىلىپ دوستلۇق ئىپادىلەش، ئۆلۈم - يېتىم ئىگىلىرىگە چاي ئىچكۈزۈپ كۆڭۈل ئېيتىش، تۇغقان ۋە قوشنىلار ئارا ئىناقسىزلىق كۆرۈلگەندە چاي تۇتۇپ ئاداۋەتنى تۈگىتىش قاتارلىق ياخشى ئادەتلەرنى بارلىققا كەلتۈردى، ئۇنىڭدىن باشقا تۇرمۇشىمىزغا چەمبەرچاس باغلانغان قىزنىڭ ئۆيىدىكىلەرگە چاي ئىچكۈزۈش، مەسلىھەت چېيى، ھاردۇق چېيى، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلەر ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەر خىل ئۇچرىشىش چايلىرىمۇ دەل چاي قويۇش، چاي قوبۇل قىلىش، چاي ئىچىش مەدەنىيىتىنىڭ تىپىك بەلگىلىرىدۇر.

چاي قەدىمدىن تارتىپ ساغلاملىق ئىچىملىكى دەپ قارىلىپ كەلگەن ئالاھىدە مەھسۇلات. شۇڭا 17 - ئەسىرلەردە ياۋروپادىكى بىر قىسىم دۆلەتلەردە چاي، قەھۋە، شاكىلاتلارنى تەڭ ئورۇنغا قويۇشتىن باشقا، چاي مەخسۇس دورا ئورنىدا دورا دۇكانلىرىدا سېتىلغان. ئەمما، باھاسى ئىنتايىن قىممەت بولغاچقا، ئاز بىر قىسىم سودىگەر، ھەربىي ئەمەلدارلار ۋە فېئوداللار ئىستېمال قىلالايتتى، كېيىن ياۋروپالىقلار چاينىڭ پايدىسىنى تولۇق چۈشىنىپ چاي ئىستېمال دائىرىسىنى كېڭەيتتى، بۇ جەھەتتە گوللاندىيىلىكلەر ئاۋانگارت بولۇپ، جۇڭگونىڭ ھەر خىل چايلىرىنى 1638 - يىلى فرانسىيىگە، 1645 - يىلى ئەنگلىيىگە، 1650 - يىلى گېرمانىيىگە ئاندىن كېيىن ئامېرىكىغا تارقاتتى. چاي تەركىبىدە ئادەم بەدىنىگە پايدىلىق بولغان ئېلېمېنتلاردىن كاربون، ھىدروگېن، ئوكسىگېن، ئازوت، كالتسىي، فوسفور، گۈڭگۈرت، تۆمۈر قاتارلىق ئېلېمېنتلار بار بولۇپ، بۇلار چاينىڭ رەڭگى، پۇرىقى، تەمى، يۇمرانلىق دەرىجىسى ھەمدە ئوزۇقلۇق قىممىتى، دورىلىق قىممىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

1999 - يىلى نەشردىن چىققان «چاي ۋە سالامەتلىك» (ئاپتورى: تۇراخۇن توختى) دېگەن كىتابتا چاينىڭ شىپالىق رولى تۆۋەندىكىدەك خۇلاسىلەنگەن:

① ئادەمنى روھلاندۇرىدۇ، ② نېرۋىنى تىنچلاندۇرىدۇ، ③ كۆزنى روشەنلەشتۈرىدۇ،

④ باش ئاغرىقىغا شىپا بولىدۇ، ⑤ ئىسسىقلىقنى قايتۇرىدۇ، ⑥ئاپتاپ ئۆتۈشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، ⑦ زەھەرنى قايتۇرىدۇ، ⑧ ھەزىم قىلىشقا ياردەم بېرىدۇ، ⑨ مەستلىكنى يېشىدۇ، ⑩ ماينى پارچىلايدۇ، ⑪ يەلنى ھەيدەيدۇ، ⑫ بەلغەمنى بوشىتىدۇ، ⑬ ئاچچىقنى باسىدۇ، ⑭ ئۆمۈرنى ئۇزارتىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆز ئەقىل - پاراسەتلىرىنى ئىشقا سېلىپ، پەن - تېخنىكىلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ يۇقىرىدا ئاتاپ ئۆتكەندەك شىنجاڭدىن چىقىدىغان بىر قىسىم تەبىئىي ئۆسۈملۈكلەرنى خام ئەشيا قىلىپ شىپالىق ئۈنۈمى يۇقىرى بولغان ھەر خىل چايلارنى ئىشلەپچىقىرىپ گۆش، سۈت، مايلىق بۇيۇملارنى ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەن خەلقلەردە كۆرۈلىدىغان قان بېسىم، قان قويۇقلۇق، قاندىكى ماي مىقدارى يۇقىرىلاپ كېتىش، قاندىكى شېكەر مىقدارى ئېشىپ كېتىش، سېمىزلىك قاتارلىق كېسەللىكلەرگە ئۈنۈملۈك تاقابىل تۇرۇپ كەلدى.

چاي ئىشلەپچىقىرىش تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇرلار ئىستېمال قىلىدىغان چاينىڭ تۈرى ئازلىقتىن كۆپلۈككە، سۈپىتى ناچارلىقتىن سۈپىتى ياخشىلىنىشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى. چاي ئىچىشمۇ بىر خىل ماددىي ئېھتىياجدىن مەنىۋى ئېھتىياجغا ئۆزگەردى، چاي ئىچىش سورۇنلىرى ئائىلە، ئاشخانىلاردىن، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى، ئىشخانا، يىغىلىش، سەيلە - ساياھەت ساھەلىرىگە ئومۇملاشتى، ئىلگىرى كىشىلەرنىڭكى كۆڭۈل بۆلىدىغىنى چاينىڭ باھاسى بىلەن رەڭگى بولسا، ھازىر كۆڭۈل بۆلىدىغىنى چاينىڭ پۇرىقى، رەڭگى، تەمى، شىپالىق رولى ۋە دورىلىق قىممىتى، چاينىڭ تەركىبى، ئىشلەپچىقارغان زاۋۇت، ساقلىنىش مۇددىتى قاتارلىقلارغا ئۆزگەردى، ئۇنىڭدىن باشقا بىر ئائىلە كىشىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان قىزىقىشى، ساغلاملىق ئەھۋالى ۋە ئېھتىياجىغا ئاساسەن چاي تاللاپ ئىستېمال قىلىش ئادىتى شەكىللەندى.

چاي ئىستېمال قىلىش ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈندۇر، ئالدى بىلەن چاي ئىستېمال قىلىشتىكى مۇددىئا ئېنىق بولۇشى كېرەك، ئاندىن چاينىڭ شىپالىق رولىنى بىلىش، ئۆزىگە ئېھتىياجلىق بولغان چايلارنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. قارىغۇلارچە مودا قوغلىشىش، باشقىلارنى دوراش، ئۆز ئېھتىياجىنى چۈشەنمەسلىك، چاي ئىشلەپچىقىرىش ھالقىلىرىغا، بولۇپمۇ سۈپەت - تېخنىكا جەھەتتىكى تەرەپلەرگە ئەھمىيەت بەرمەسلىك، چاي دورىلىرىنىڭ ئۈنۈمىگە سەل قاراش، ئۇنىڭغا بولغان سېلىنما مەبلەغنىڭ كۆپ بولماسلىقى قاتارلىقلار چاي ئىستې-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مال قىلىشتىكى ساقلانغان مەسىلىلەردۇر، شۇڭا يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى ئۆز ۋاقتىدا ئۇنۇملۇك ھەل قىلىش بىلەن بىرگە تۆۋەندىكى نۇقتىلارغىمۇ ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

بىرىنچى، چاي ئىستېمال قىلىشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ چايغا بولغان تونۇشىنى ئۆستۈرۈش؛

ئىككىنچى، رايونىمىزنىڭ ھاۋا كېلىماتى ۋە يېمەكلىك تۈپەيلىدىن پەيدا بولىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاشنى ئاساس قىلىدىغان چايلارنى كۆپرەك بازارغا سېلىپ خەلقنىڭ جىددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش زۆرۈر؛

ئۈچىنچى، چاي ئارقىلىق سەي ـ كۆكتات ئارقىلىق تولۇقلاشقا تېگىشلىك ھەر خىل ۋىتامىنلارنى تولۇقلاشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك؛

تۆتىنچى، چاي تەركىبىنىڭ مىقدارىغا ئەھمىيەت بېرىش، تازىلىقىنى، ساپلىقىنى، سۈپىتىنى ھەر ۋاقىت تەكشۈرۈپ تۇرۇش، ساختا مەھسۇلاتلارنىڭ بازارغا سېلىنىپ ساغلاملىققا ئەكس تەسىر كۆرسىتىشىدىن جىددىي ساقلىنىش كېرەك؛

بەشىنچى، چاي ئىشلەپچىقىرىش ۋە چاي سودىسىغا سېلىنىدىغان مەبلەغنى كۆپەيتىش ھەمدە بۇ ساھەگە بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش كېرەك، چاي ئىشلەپچىقىرىش ۋە چاي سودىلىرىغا ئىلھام بېرىش ھەمدە ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى ئۈنۈملۈك يۈرگۈزۈش كېرەك.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ چاي ئىستېمال مەدەنىيىتى ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي مۇكەممەللىشىپ بۈگۈنگە كەلگەندە چاي ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر تەرەپكە ئايلاندى. شۇڭا، بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئېسىل مەدەنىيىتىگە (چاي ئىستېمال مەدەنىيىتىگە) ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنى قوغداپ تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشىمىز، راۋاجلاندۇرۇشىمىز، ئۇنى دۇنياغا يۈزلەندۈرۈشىمىز كېرەك.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① تۇراخۇن توختى:«چاي ۋە سالامەتلىك»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا ـ سەھىيە نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

② ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا:«ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى.

(گۈلزەپەر مۇھەممەت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى)

دولان مۇقامى تېكىستلىرىدىكى بەزى ناتوغرا ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا

يۈسۈپجان مۇھەممەد تۇغيان

ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئانىسى بولغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، يازما ئەدەبىيات پەيدا بولۇشتىن خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن. يازما ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىنى تەخمىنەن ئەجداتلىرىمىز ئەڭ بۇرۇن قوللانغان مىلادى 5 ـ ئەسىردىكى سوغدى يېزىقىدىن كېيىن دەپ ھېسابلىساق① ، بۈيۈك ئالىم ۋە تىلشۇناس بوۋىمىز مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق كاتتا ئەسىرىدە كەلتۈرگەن مىساللاردىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شەكلى ۋە ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە شەكىللەنگەن دەپ ئېيتالايمىز②.

كەڭ تەبىئەتتىكى ۋە ئۆزى ياشاۋاتقان مۇھىتتىكى تۈرلۈك تۈمەن ئاۋازلارنىڭ (جۈملىدىن خىلمۇخىل قۇشلارنىڭ سايراشلىرى، شاقىراتما، شامال ئاۋازلىرى)، ئوۋچىلىق ۋە باشقا ئەمگەك رىتىملىرىنىڭ، جەسۇر ۋە غالىب يۈرۈشلەرنىڭ شاھىدى بولمىش ئات تۇياقلىرىنىڭ، شۇنداقلا تۈرلۈك تۈتىم ئېتىقادچىلىقىنىڭ مەھسۇلى بولغان تۈتىم مۇراسىملىرىدىكى تەسىرلىك مۇناجات ۋە ئىلتىجالار، قىسقىسى قۇلاققا ئاڭلانغان ۋە مېڭىگە تەسىر قىلغان بارلىق ئەھمىيەتلىك ئاۋازلارنىڭ ئۇلارنىڭ قەلب تارىلىرىنى توختاۋسىز غىدىقلىشى بىلەن ئىپتىدائىي ناخشا ـ كۈي ئاھاڭلىرى پەيدا بولغان. «تەڭرىتاغ بويلىرى، تارىم ۋادىسىدا ياشاپ ئۆتكەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم ئېتنىك تەركىبلەردىن بولغان قەدىمكى ئاھالە تۈركۈملىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى چاغلاردىلا دېھقانچىلىق ۋە شەھەر مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغان. جۈملىدىن يەرلىك ۋە مىللىي پۇراققا ئىگە بولغان ئاجايىپ ۋە رەڭدار مۇزىكا مەدەنىيىتىنى ياراتقان» ③ھەرقانداق ئېھتىياج كىشىدە مەلۇم ئارزۇ ـ ئۈمىد، ئەمگەك ـ مېھنەت ئىستىكى پەيدا قىلىدىغان بولغاچقا، تەڭكەش قىلىش ئېھتىياجى بىلەن ئەڭ بۇرۇنقى ئىپتىدائىي سازلاردىن نەي، پىپا، داپ، سۇناي، بالىمان قاتارلىقلارنى ياساپ چىققان. ئەمگەك تەرەققىياتىنىڭ چوڭ مېڭىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشى، ئاشۇ ئاددىي سازلاردىن چىققان رىتىملىق ئاۋازلارنىڭ تەدرىجىي ھالدا باش ئاخىرى ماسلاشقان مەلۇم كۈي شەك-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

لىگە مۇجەسسەملىنىشى نەتىجىسىدە، بۇنىڭغا تېكىست سېلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان. خۇددى ئەبۇ نەسىر فارابىي (871 ـ 950) «مۇزىكىنىڭ تىلسىز مۇڭلىرى ئىنسان روھىغا ئوت تۇتاشتۇرغۇچى مەنىۋىي ئامىلدۇر. ئەگەر ئۇنىڭغا ئەشئار (تېكىست) قوشۇلسا، ئۇل مۇڭنىڭ سىرى مەلۇم بولغۇسىدۇر» دەپ ئېيتقىنىدەك، شۇ دەۋردىكى خەلقىنىڭ ئوي ـ خىيالى، ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى، ئىستېتىك قىزىقىشى، ئوۋچىلىق، تۇرمۇش شەكلى، ياشاش مۇھىتى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتىنىڭ جانلىق بەدىئىي شەكلى بولغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى تەبىئىي ھالدا بۇ خىل زۆرۈرىيەتكە ئەڭ يېقىندىن ياندىشىپ، ئورتاق تەرەققىي قىلىپ كەلدى.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئىجادچىسى ۋە ھەقىقىي ھەغداسى خەلق. ئىسمى بىزگىچە مەلۇم بولغان بىر قىسىم خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ نامىدا ئىجاد قىلىنغان خەلق قوشاقلىرى بىلەن ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئېيتىلىپ كەلگەن باشقا خەلق قوشاقلىرىنى ئايرىشمۇ تەس. بۇ قوشاقلار خۇددى ئۇستا ياغاچچى تاختايلارنى رەندىلەپ، يىلىم بىلەن بىر ـ بىرىگە ھىم چاپلاپ نەچچە پارچە ئىكەنلىكىنى پەرق ئەتكۈسىز قىلىۋەتكىنىدەك، سۆز بايلىقى ناھايىتى مول بولغان ئۇيغۇر تىلى تېكىستولوگىيىسىدىكى چوڭقۇر مەنىلىك، ئوبرازلىق سۆزلەرنىڭ ئاكتىپ قوللىنىلىشى بىلەن بۇ قوشاقلار دەريا بويىدىكى تاشتەك سىلىق، سۆز ـ جۈملىلىرى بىر ـ بىرىگە ھىم جىپسىلاشقان، مىسرالىرى رەڭدار ۋە ئويناق، مەجازى ۋاسىتىلەرنىڭ جانلاندۇرۇشىدا شەبنەم سۆيگەن قىزىل گۈلدەك جۇلالىنىپ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان تۈرلۈك خەلق ناخشىلىرى ۋە مۇقام تېكىستلىرىدە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا ئېيتىلىپ، كۆڭۈللەرگە زوق بېغىشلاپ كەلگەن.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى چوڭ تىپتىكى يۈرۈشلەشكەن كۈيلەر سىستېمىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئەسىرلەر مابەينىدە ناھايىتى زور ھەجىمدىكى خەلق قوشاقلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرۈپ كەلگەن. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇرەشىدخان باشچىلىقىدىكى خانلىق ئوردا مۇئەسسەسىنىڭ يېتەكچىسى ئالىم ۋە ئەدىب قىدىرخان يەركەندى (1500 ـ 1572) ۋە مەشھۇر مۇقامشۇناس، شائىرە ئامانىساخان (1534 ـ 1567)لار ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى قېزىش، قېلىپلاشتۇرۇشقا زور كۈچ سەرپ قىلىپلا قالماستىن، تېكىستلىرىنى رەتلەشكىمۇ زور كۈچ سەرپ قىلغان. كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزدىكى يۈكسەك نامايەندە ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىيدىن باشلانغان كلاسسىك شېئىرىيەت ئېقىمىنىڭ ئۈلگىيىشى (مۇقام تېكىستلىرى ئىچىدە نەۋائىينىڭ لىرىكىلىرى 52.4% نى ئىگىلەيدۇ.) مۇقام تېكىستلىرىدا خەلق قوشاقلىرى كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن ھالەتنى تەدرىجىي ئۆزگەرتىپ، ھافىز شىرازى، لۇتفى، نەسىمى، مەشرەپ، ئاتايى، زەلىلى، زۇھۇرى، فىراقى، فۇتۇھى قاتارلىق 44 شائىرنىڭ ئەرۇز ۋەزنىنىڭ تۈرلۈك بەھرىلىرىدە يېزىلغان نادىر غەزەللىرى ۋە «غېرىپ ـ سەنەم»، «سەنەۋبەر» قاتارلىق مەشھۇر كلاسسىك داستانلار ئاساس، خەلق قوشاقلىرى قوشۇمچە ھالەتكە ئۆزگەردى. تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئەجداتلىرىنى ئۆز ئە-

چىگە ئالغان بەش ئەۋلاد مۇقامچىلار 16 ـ ئەسىردە رەتلەنگەن، ئىسلاھ قىلىنغان ئون ئىككى مۇقامغا ئىزچىل ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مۇقام ئىزباسارلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش جەھەتتە زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ، ئون ئىككى مۇقامنى ھازىرقى دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ بەرگەن. «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى بۇنىڭدىن ئىلگىرى (1964 ـ 1983 ـ يىللىرى) تۇردى ئاخۇن ئېيتقان تېكىستلەر بويىچە رەتلىنىپ نەشر قىلىنغانىدى. لېكىن ئۆتمۈشتە خىلمۇخىل ئىجتىمائىي سەۋەبلەر ۋە ئوقۇش ـ ئورۇنداش جەھەتتىكى سەۋەنلىكلەر تۈپەيلىدىن بەزى تېكىستلەر قىسقارتىۋېتىلگەن ياكى ئىككى ـ ئۈچ شائىرنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ بېيىتلەردىن قۇراشتۇرۇلغانىدى. 1993 ـ يىلى تېكىستلەرنى ئىككىنچى قېتىم رەتلەشتە، بۇ سەۋەنلىكلەر مەلۇم دەرىجىدە تۈزىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش جەريانىدا، بەزى سەۋەنلىكلەر بايقالدى. 1995 ـ يىلى شىنجاڭ ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى بىلەن ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى 47 نەپەر ئالىم، مۇتەخەسسىستىن تەركىب تاپقان 4 گۇرۇپپا تەشكىللەپ، 11 ماددىلىق ئىلمىي قائىدە پرىنسىپ بېكىتتى. شۇ ئاساستا ئۈچىنچى قېتىم ئەستايىدىل رەتلەپ چىقىلدى. تېكىستلەرنىڭ مەنبەلىرى تەھقىقلەندى. تېكىستلەرنىڭ مەزمۇن ۋە ۋەزىنلىرى كۈيلەرنىڭ تېما ھەم ۋەزىنلىرىگە ماس بولۇش ئەنئەنىسىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلىندى. ئايرىم تېكىستلەردىكى كەم جايلار شۇ تېكىستنىڭ قەدىمكى قوليازمىلىرى ئاساسىدا تولۇقلاندى. تەكرار ئېيتىلغان تېكىستلەر قايسى شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىن ئېلىنغان بولسا، شۇ شائىرنىڭ ياكى زاماندىش شائىرنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان باشقا شېئىرلىرى بىلەن يەڭگۈشلەندى. كلاسسىك شېئىردىن ئېلىنغان تېكىستلەردە، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ لىرىكا جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ نەمۇنىلىرىنى نامايان قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى.»④

ئەپسۇس، «ئانا مۇقام» بولغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن «بالا مۇقام» ⑤ سۈپىتىدىكى دولان مۇقامىنىڭ تېكىستلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك خەلق قوشاقلىرى بولۇپ، ھەربىر باياۋان ياكى نەغمە بۆلەكلىرى ئۈچۈن مۇقىملىشىپ كەتكەن تېكىست يوق. مۇقەددىمە قىسمىدىكى تۇراغلىق تېكىستلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەربىر نەغمىكەش ئۆزلىرىنىڭ ئېستېتىك تەلىپى، كەيپىياتى، بىلىدىغان قوشاقلىرىنىڭ كۆپ ياكى ئاز بولۇشى، سورۇن (مەشرەپ) كۆلىمى ۋە باشقا ئەھۋاللارغا ئاساسەن، ئۆزلىرى بىلىدىغان قوشاقلارنى كىرگۈزۈپ ئېيتقان. گاھى مىسرا كۇپلىتلارنى ئۆز خاھىشى بويىچە ئۆزگەرتىپ ئېيتقان، گاھى قوشاقلار بىرقانچە يەردە تەكرار ئىشلىتىلگەن. قىش پەسىللىرىدە كۆپرەك ئوينىلىدىغان قاتارى مەشرەپلەردە، يۇرت تەۋەسىدە نامى چىققان داڭلىق مۇقامچىلار گاھىدا ئېھتىياجنى قامداپ بولالمىغاچقا، دېگەندەك يېتىشىپ بولالمىغان «بالا مۇقامچىلار»مۇ ئۆزى بىلگەن ياكى ئېسىدە تولۇق قالمىغان قوشاقلىرىنى ياساپ ـ يامداپ يۈرۈپ ئۇ يەر بۇ يەرلەردە مەشرەپ تۆ-

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتابلىرى تور بېكىتى

رىگە داخىل بولۇپ كەلگەن. ئەلنەغمىچىلەر مەشرەپ داۋامىدا يېتىلدۈرگەن، ھېچكىم سېنىڭ «مۇقامچى»لىق كېنىشكەڭ بارمۇ دەپ سوراپ يۈرمەيدىغان بولغاچقا، ئۇيغۇر دولانلىرى مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان ئاۋات، مارالبېشى، مەكىت ناھىيىلىرىدە ئېيىتىلىپ كېلىۋاتقان مۇقام تېكىستلىرىدە خېلى زور پەرقلەر بارلىققا كەلگەن. نەچچە ئەسىرلىك تارىخ داۋامىدا، «ئېگىسىز باغ»قا ئوخشاپ قالغان دولان مۇقامى تېكىستلىرىدىكى بەزى قوشاقلارنىڭ (بۇ تېكىستلەر تۆۋەندە قىسقارتىلىپ قوشاق دەپ ئېلىنىدۇ) سۆز ـ جۈملىلىرى ئۆزگىرىپ كەتكەن، گاھى قوشاقلارنىڭ بىر اقلا ئىككى مىسراسى ئۆزگىرىپ، گاھى قوشاقلارنىڭ ئوخشىمىغان رايونلاردىكى ياكى بىر رايوندىكى ئوخشاش بولمىغان ۋارىيانتلىرى بارلىققا كەلگەن. ئوخشاش بىر رايوندا ئىلگىرى ـ كېيىن توپلىنىپ قەلەمگە ئېلىنغان مۇقام تېكىستىدىمۇ خېلى پەرق بار. مەكىت ناھىيىلىك دولان مۇقامى تەتقىقات جەمئىيىتى، مەدەنىيەت ئىدارىسى تۈزۈپ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى 1996 ـ يىلى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر دولان مۇقامى» ناملىق كىتابتىكى مەكىت ناھىيىسىدە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان دولان مۇقامى تېكىستلىرى بىلەن مەملىكەت سەنئەت ئىلمى «9 ـ بەش» يىللىق پىلانى تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسى تۈزۈپ، مەركىزى مۇزىكا ئىنىستىتۇتى نەشرىياتى 2004 ـ يىلى نەشر قىلغان «دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» ناملىق كىتابتىكى مەكىت دولان مۇقامى تېكىستلىرىنى سېلىشتۇرۇپ باقساقمۇ ھەقىقەتەن خېلى پەرق بارلىقىنى بايقايمىز (ھەتتا مۇقام ناملىرىدىمۇ پەرق بار). بۇنى ھەركىم ئىختىيارى ھالدا ئۆزى بىلگىنىنى ئېيتىپ كەلگەن، دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەمما چوقۇم ئوتتۇرىغا قويۇشقا تېگىشلىكى شۇكى، بەزى قوشاقلارنىڭ تىلى مەنتىقىگە چۈشمەيدۇ، مەزمۇنى مۈجمەل، ئەسلىدىنلا خەلق ئاممىسىنىڭ ساغلام، توغرا ھېسسىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان گاھى قوشاقلار ئەكس مەنىگە قاراپ ئۆزگىرىپ كەتكەن. بۇ خىل ناتوغرا ئۆزگىرىشلەرنى خاراكتېرى بويىچە تەھلىل قىلىپ باقساق، تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1. بىرەر غەرەز ياكى باشقىچە نىيەت بىلەن تۈزۈلۈپ، مۇقام تېكىستلىرىگە قوشۇۋېتىلگەن سەلبىي مەنىدىكى قوشاقلار. مەسىلەن:

سېنىڭ ئاشناڭ مېنىڭ دوستۇم،
سارايدا مەشرەپ ئوينايلى.
كۆزىگە ئىلمىغان يارنىڭ،
بېشىغا دەسسەپ ئوينايلى.

بولمايمەنۇ بولمايمەن،
سېنىڭ بىلەن بولمايمەن.

سېنىڭ بىلەن بولغۇچە،
يەڭگەڭ بىلەن ئوينايمەن⑥.

مېنىڭچە، ئەقىل - پاراسەتلىك، مەردۇ - مەردانە، ئەدەپ - ئەخلاقلىق، ئەزەلدىن ۋاپانى قەدىرلەيدىغان، ئۆز يارىغا ئۆلگۈچە سادىق بولىدىغان ئۇيغۇر دولانلىرى مۇقام تېكىستلىرىگە بۇنداق قاملاشمىغان، ئۆز ئوبرازىغا زىت، مەزمۇنلىرى ئېگىز - پەس قوشاقلارنى سېلىپ مەشرەپلەردە توۋلاپ يۈرمەيدۇ. مەيلى بىرەر نائۇستا قوشاقچى ۋە ياكى باشقا بىرەرى مەيلى قانداق مەقسەتتە توقۇغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ قوشاق دولان مۇقامى تېكىستلىرى قاتارىدا ھازىرغا قەدەر ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

2. بىرەر سۆزنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن خاتا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان، مەنىسى ئۆز-گىرىپ كەتكەن قوشاقلار. ئاۋات ئەرزىھال باياۋان مۇقامىنىڭ سېرىلما قىسمىدا مۇنداق بىر قوشاق بار:

ئوتتۇغۇچ باشتا بولۇر،
ياخشى جۇۋان باشتا بولۇر.
ئاۋۋال ئاخشام سۆيسىلە،
تاڭ ئاتقۇچە ناشتا بولۇر⑦.

بۇ قوشاقنى ئاڭلىغان ھەرقانداق ئەقلى - ھۇشلۇق كىشى ئوتتۇغۇچ نېمىشقا باشتا بولىدۇ؟ بۇ يەردىكى (قوشاق پەيدا بولغان ياكى بۇ مۇقاملار دائىم توۋلىنىدىغان يەردە) كىشىلەردە ئۇخلاشتىن بۇرۇن ئوتتۇغۇچنى بېشىغا قويۇپ ئۇخلايدىغان ئادەت بارمۇ قانداق؟ دېگەنلەرنى ئويلىماي تۇرالمايدۇ. ئېنىقكى، بۇ قوشاق مۇقام تېكىستى قاتارىدا ئېيتىلىش داۋامىدا ئۆزگىرىپ كەتكەن. بۇ قوشاقنىڭ ئەسلىسى مۇنداق:

ئوتۇغات ⑧ باشتا بولۇر،
ياخشى جۇۋان قاشتا بولۇر.
ئاۋۋال ئاخشام سۆيسىلە،
تاڭ ئاتقۇچە ناشتا بولۇر.

بۇ قوشاقنىڭ ئۇيغۇرچىسى ئەنە شۇنداق بۇزۇلۇپ كەتكەچكە، مەملىكەتلىك سەنئەت ئىلمى «9 - بەش» يىللىق پىلانى تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسى تۈزۈپ، مەركىزى مۇزىكا ئىنىستىتۇتى نەشرىياتى 2004 - يىلى نەشر قىلغان «دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكو-لوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» ناملىق كىتابتا مۇنداق تەرجىمە قىلىنغان:

ئۇيغۇر كىتاپ تورى www.uyghurkitap.com

除草机放在了地头，
情人就在河岸等候
黄昏时分亲她一次
不吃不喝过一周⑨.

بىز ئۇيغۇرچىسىنى چۈشەنمەي خاتا ئېيتقانكەنمىز، نەچچە يۈز يىلنىڭ ئالدىدا ئوت ئورۇش ماشىنىسى نېمە ئىش قىلىدۇ دېگەننى خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ قويماي، يۇقىرىدىقىدەك تەرجىمە قىلغان خەنزۇ تەرجىمانلىرىمىزدىن ئاغرىنىشقا ھېچقانداق ھەققىمىز يوق. يەنە بىر مىسال ئالايلى:

ئەل مېنى يامان دەيدۇ،
بىلمەيمەن يامانلىقنى.
كەچ يېتىپ سەھەر تۇرۇپ،
تىلەيمەن ئامانلىقنى.⑩

— «ئاۋات باش باياۋان مۇقامىنىڭ سەنمى»
بىزدە «ئەلنىڭ كۆزى ئەللىك» دەيدىغان بىر ماقال بار. شۇنداق بولغانىكەن، يامانلىقنى بىلمەيدىغان، ئەكسىچە كەچ يېتىپ سەھەر تۇرۇپ، ئەلنىڭ ئامانلىقىنى ئويلايدىغان بىر كىشىنى ئەلنىڭ يامان دېيىشى مۇمكىنمۇ؟ مېنىڭچە، بۇ قوشاقنىڭ بىرىنچى مىسراسى «يار مېنى يامان دەيدۇ» ۋە ياكى «خەق مېنى يامان دەيدۇ» بولۇشى كېرەك.

3. كېيىنكى ئىككى مىسراسى ئۆزگەرتىلىپ، شۇ رايونغا ماسلاشتۇرۇلغان قوشاقلار. مەسىلەن:

چىنە خۇمداندىن چىقۇر،
تاماكا تۇرپاندىن چىقۇر.
ئالمىسى يۇمىلاق خېنىم،
خوجا باسقاقتىن چىقۇر.

— «ئاۋات زىل باياۋان مۇقامىنىڭ سەلىقىسى»⑪
ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ خېلى ياخشى چىققان بۇ نەمۇنىسىنىڭ كېيىنكى ئىككى مىسراسى ئەسلى «كۆيۈكى ئەمدى بېسىلدى، دەردى ئۆلگەندە چىقۇر» بولۇپ، ئاۋات ناھىيىسى بېشئېرىق بازىرىنىڭ خوجا باسقاق دەپ ئاتىلىدىغان كەنتىنىڭ نامى كىرگۈزۈلگىنىگە قارىغاندا، بەلكىم سەۋىيىسى يامان ئەمەس قوشاقچىدىن بىرەرى بۇ يەردە ئۆتكەن ۋە ياكى بۇ ئۆزگىرىش كېيىنگە مەلۇم ۋەقە يوشۇرۇنغان بولسا كېرەك. بۇنداق ئۆزگىرىشلەرنى گەرچە خاتا دەپ كەتكىلى بولمىسىمۇ، ئەسلىدىكىسى ئۇزاق

تاۋلىنىشتىن ئۆتكەن، ياخشى قوشاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، مۇھەببەتنىڭ ئازابى ۋە مەشۇقىغا سادىق ئاشىقنىڭ ۋاپاسىنى تولىمۇ جايىدا ئىپادىلەپ بەرگەن. شۇڭا بۇنداق قوشاقلارنىڭ يەنىلا ئەسلىسىنى قوللانغان تۈزۈك.

4. مەنىسى چۈشىنىكسىز، مۇجمەل قوشاقلار.

مەسىلەن:

مۇھەببەتسىز ۋەتەن يوق باقسام،
ئول جۇۋانغا يەرنى كۆرسەتسەم.
ئول جۇۋاننىڭ ئۇتى يامان ئىكەن،
تىرىك دوزاخنى كۆرسەتسەم.
— «ئاۋات چۆل باياۋان مۇقامىنىڭ مۇقەددىمىسى»⑫

ئانا تىلىمىزنىڭ ئەڭ ئوبرازلىق، جىلۋىدار ھالىتىنىڭ نامايەندىسى بولغان خەلق قوشاقلىرى تالاي شائىرلىرىمىزنى يېتىشتۈرگەن ئالتۇن بۆشۈك. مۇقام تېكىستلىرى بولغان خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنلىرى بىر - بىرىگە ناھايىتى جىپسىلىشىپ كەلگەن بولۇپ، كۆپىنچە ھاللاردا، ئالدىنقى ئىككى مىسرادا تەبىئەت مەنزىرىسىدىكى ياكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك ئىش ھەرىكەت، تۈرلۈك ۋەقەلەر ۋە شەيئىلەر ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، نەقىل كەلتۈرۈش، ئىشارە قىلىش قاتارلىق تۈرلۈك ئىستىلىستىكىلىق ياكى غەيرىي ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر ئارقىلىق كېيىنكى ئىككى مىسراغا مەلۇم دەرىجىدە مۇناسىۋەتتى بولغان بىرەر مەقسەتكە يول ئېچىلىدۇ، كېيىنكى ئىككى مىسرادا مەلۇم ئىش - ھادىسىگە ياكى مەلۇم كىشىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇقۇم ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مۇھەببەت قوشاقلىرى بولۇپ، بۇ خىل قوشاقلاردا كېيىنكى ئىككى مىسرادا كۆپىنچە ھاللاردا يىگىتنىڭ ئۆز نىگارى، دىلبىرىگە بولغان سېغىنىشى، ۋەدىسى، قېيىدىشى ۋە باشقا تۈرلۈك ھېسسىياتى ناھايىتى جانلىق ھالدا ماھىرلىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ھەرگىز يۇقىرىقىدەك، ئالدى - كەينىنى بىرقانچە قېتىم ئوقىسىمۇ كاللىنى قايمۇقتۇرىدىغان، گادىرماچ ھالەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلمايدۇ. بۇ قوشاقتا «ئول جۇۋانغا» كۆرسىتىدىغان «يەر» نامەلۇم. «تىرىك دوزاخنى كۆرسىتىش» بىزدە كۆپىنچە ھاللاردا سەلبىي مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. «ئوتى يامان» جۇۋانغا كۆيۈپ، «تىرىك دوزاخنى كۆرسىتىپ» يۈرگىچە، توغرىسىنى ئېيتقاندا ياخشىسى خوتۇنىغا سادىق بولۇپ، تىرىكچىلىكىنى ئوبدان قىلىپ، بالىلىرىنى باقسا ياخشى ئەمەسمۇ؟

* *

يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، «ھەممىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» چاقىرىقىنىڭ تۈرتكىسىدە، «مەدەنىيەت ئارقىلىق ئىقتىسادنى ئىلگىرى

سۈرۈش» تەسەۋۋۇرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن، ئاۋات، مارالبېشى، مەكىت قاتارلىق بىرقانچە ناھىيىدە «مەدەنىيەت ئارقىلىق ئىقتىسادنى ئىلگىرى سۈرۈش» تەسەۋۋۇرى ئارقىسىدا، كەم ئەقىللىق بىلەن دولان مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي قىسمى قىلىپ قويۇلغان دولان مۇقاملىرىنى قېزىش، رەتلەش (بۇ يەردىكى رەتلەش ئاساسلىقى مۇزىكا قىسمىنى رەتلەشكە قارىتىلغان بولۇپ، يۇقىرىقى جايلاردا تېكىست قىسمى مۇقامچىلار قانداق ئېيتسا شۇ بويىچە خاتىرىلەپلا قويۇلغان بولۇپ، ئىلمىي ھالدا رەتلەپ چىقىش خىزمىتى تېخى قولغا ئېلىنمىدى)، ئومۇملاشتۇرۇش دولقۇنى قوزغىلىپ، بۇ ھەقتە بىرقانچە كىتابمۇ نەشر قىلىندى. ئىلمىي ھالدا رەتلەشتىن ئۆتمىگەن بۇ تېكىستلەر ئۇيغۇر، خەنزۇ تەرجىمانلار تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىندى. بەزى ناھىيىلەردە ھەتتا ئىنگلىز تىللىرىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىمۇ پىلانغا ئېلىنىۋاتىدۇ. بىز بۇرۇن ئاسمىنى كەڭ بىپايان سەھرالىرىمىزدا قانداق توۋلىساق، ۋاقتى كەلسە مۇقامغا ھەممە نېمىسىنى تېگىشىۋېتىدىغان ھېسسىياتچان، ساددا خەلقىمىز چاندۇرمىغان بىلەن، يۇقىرىقىدەك ئېگىز - پەس مىسرالار باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنغاندا، كىتاب، ئۈن - سىن تەخسىسى قىلىپ ئىشلىنىپ، چەت ئەللىكلەر كېلىپ خالىغانچە سېتىۋالسا بولىدىغان ئۈن - سىن بازارلىرىغا سېلىنغىنىدا، بۇنىڭغا ئەڭ ئاۋۋال دىققەت قىلىدىغانلار ئاشۇ تەرجىمە تىلىنى ئانا تىلى قىلىدىغان تەتقىقاتچىلار بولىدۇ (ئەلۋەتتە، بىزگە قىزىقىدىغان، بىزنى چۈشىنىشكە تىرىشىدىغان ئۆزگە مىللەت زىيالىيلىرى ۋە مۇزىكا ھەۋەسكارلىرىمۇ بار). ئۇلار ئۇششاق خاتالىقلارغىمۇ ئىلىم نۇقتىسىدىن ناھايىتى ئىنچىكە مۇئامىلە قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئۆز مۇقاملىرىغا، توغرىراقى ئۆزگىلەر ئالدىدىكى ئۆز ئوبرازىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان ھەربىر ئەقىل ئىگىسى دولان مۇقام تېكىستلىرىنى ئەستايىدىل ھالدا تولۇق بىر قېتىم رەتلەپ چىقىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە تەخىرسىزلىكىنى ھېس قىلماي قالمايدۇ!

مېنىڭچە، دولان مۇقامى تېكىستلىرىنى رەتلەشتە، جايلار سىرتتىكى ياكى ئۆز جايىدىكى كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنى، بەلگىلىك نوپۇزى بار شائىر - يازغۇچىلارنى تەشكىللەپ بۇ «ئېگىسىز باغ»نى پەرۋىش قىلىش خىزمىتىنى ئۆز ۋاقتىدا قولىغا ئېلىشى، خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئىنچىكە تەكشۈرۈش، ئىلگىرى ئىشلەنگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قوشاقلىرى توپلىمىدىن پايدىلىنىش، قايتا - قايتا دەلىللەش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق، تېكىستلەرنىڭ مۇقاملارغا نىسبەتەن ئەركىن ھالەتتە كىرگۈزۈلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلغان ھالدا، تېكىستلەرنى كەڭرەك دائىرىدە (قاتمال، ئۆلۈك، ھالەتتە مۇقىم بېكىتىۋەتمەي، مۇقامچىلار ئۆزى بىلگىنىنى ئىختىيارىي ئىشلىتەلىگىدەك ئىمكانىيەت قويۇپ) ئومۇمىيۈزلۈك بىر قېتىم رەتلەپ چىقىش لازىم. مۇقاملارنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدىكى نىسبەتەن مۇقىم، شۇ مۇقام بىلەن مەلۇم تارىخىي باغلىنىشى بار تېكىستلەردىن باشقىلىرى ئاساسەن مۇھەببەت قوشاقلىرى بولغاچقا، ئىنچىكە تاللاش ۋە رەتلەپ چە-

قىشتىن ئۆتكەندىن كېيىن، پەقەت يۇقىرىقىدەك ناتوغرا قوشاقلار چىقىرىۋېتىلسىلا (بىز سەھىپە ئېتىبارى بىلەن بىرمۇبىر مىسالغا ئېلىپ ئولتۇرمىدۇق، ئەلۋەتتە يەنە باشقىلىرىمۇ بار)، ئۇ قوشاقنىڭ ئورنىغا بۇ قوشاق ئالمىشىپ كەتكەن ھالەتتىمۇ، مەيلى قەيەردىلا توۋلانسۇن، قەدىمىي ۋە مەپتۇنكار مۇزىكا قورۇلمىسى، ئوبرازلىق، جانلىق ۋە تەسىرلىك خەلق قوشاقلىرى بىلەن كۆڭۈللەرگە زوق بېغىشلاپ كېلىۋېرىدۇ!

ئىزاھاتلار:

① قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل 8 ـ بەت.
② «قۇربان بارات ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 ـ يىل 7 ـ بەت.
③ جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» تېمىسىدىكى يۇرۇشلۇك كىتابنىڭ (1996 ـ يىل) تۆمۈر داۋامەت ئاپتورلۇقىدىكى كىرىش سۆز قىسمى 2 ـ بەت.
④ يۇقىرىقى كىتاب، 14 ـ، 15 ـ بەت.
⑤ ئابدۇكېرىم رەھمان بۇچى:«(ئانا مۇقام) ۋە (بالا مۇقام) مۇنازىرىسى ھەققىدە»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىللىق 4 ـ سان، 92 ـ بەت.
⑥ مەملىكەتلىك سەنئەت ئىلمى «9 ـ بەش» يىللىق پىلانى تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسى تۈزگەن «دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات»، مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 2004 ـ يىل، 465 ـ، 490 ـ بەتلەر.
⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 2004 ـ يىل 486 ـ بەت.
⑧ دوپپىنىڭ ئالدىغا تاقىلىدىغان زەر (ئالتۇن) گۈل ياكى تاج «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى) 1170 ـ بەت.
⑨ مەملىكەتلىك سەنئەت ئىلمى «9 ـ بەش» يىللىق پىلانى تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسى تۈزگەن:«دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات»، مەركىزى مۇزىكا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 2004 ـ يىل، 507 ـ بەتلەر.
⑩ ئاۋات ناھىيىلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توپلاملىرى تەھرىر ھەيئىتى تۈزگەن:«ئاۋات خەلق قوشاقلىرى» (ئىچكى ماتېرىيال) 286 ـ بەت.
⑪ يۇقىرىقى كىتاب، 328 ـ بەت.
⑫ مەملىكەتلىك سەنئەت ئىلمى «9 ـ بەش» يىللىق پىلانى تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسى تۈزگەن: «دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات»، مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 2004 ـ يىل 489 ـ بەت.

(ئاپتور: ئاۋات ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدىن)

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى شانلىق نەتىجە

(«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 111 سان نەشر قىلىنغانلىقىنى تەبرىكلەيمىز)

ئوسمان ئىسمايىل تارىم

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈندىن - كۈنگە بېيىپ ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان مەنىۋى مەدەنىيىتى ساھەسىدە كۆزنى قاماشتۇرىدىغان بىر گۈزەل ۋە خۇش پۇراق گۈل بار. ئۇ بولسىمۇ «بۇلاق» ژۇرنىلىدۇر. «بۇلاق» ژۇرنىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق قەدىمىي تارىخقا ئىگە شانلىق مەدەنىيىتىنى قېزىش، رەتلەش ۋە ئېلان قىلىشتىن ئىبارەت شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ژۇرنال. بۇ ژۇرنالنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇيغۇرلار ھاياتىدىكى ئىنتايىن چوڭ ئىش بولدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ئەدەبىياتى مول ۋە رەڭگارەڭ، يازما ماتېرىياللىرى بىھېساب بولۇشىغا قارىماي، ئۇلارنى رەتلەش، نەشر قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى تاكى 80 - يىللارغىچە سىستېمىلىق ئىشلەنمىگەنىدى. گەرچە بىزنىڭ تارىخىي مىراسلىرىمىز چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن مەلۇم مىقداردا توپلانغان ۋە تەتقىق قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مىراسلار ئۆز ۋەتىنىدە تاكى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە ئېتىبارغا ئېرىشەلمەي ۋە بۇ مىراسنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى بولغان ئۇيغۇر خەلقى ئۆز مەدەنىيىتىگە ئىگە بولالماي كەلگەنىدى. ھەتتا كۆپ سانلىق ئۇيغۇرلار ئاتا - بوۋىلىرى ياراتقان شۇنچە كۆپ پارلاق مەدەنىيەت ئۆلگىلىرىدىن خەۋەرسىز قالغانىدى. بۇ ژۇرنال ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىگە ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلدى.

«بۇلاق» ژۇرنىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1980 - يىلى 6 - ئايدىن باشلاپ نەشر قىلىنىشقا باشلىغان. 2006 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 111 سان نەشر قىلىندى. مەزكۇر ژۇرنال ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك يازما ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ھەمدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئاساس، ئۇيغۇر تىلى، تارىخى، ئۆرپ - ئادىتى ۋە ئارخېئولوگىيىسى ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى قوشۇمچە قىلغان ژۇرنال. مەزكۇر ژۇرنال 26 يىل مابەينىدە ئۆزىنىڭ مول ۋە رەڭگارەڭ سەھىپىلىرى ئارقىلىق 400 پارچىدىن ئارتۇق ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتى ۋە ئەرەب - پارس ئەدىبلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرى، 400 پارچىغا

يېقىن تەتقىقات ۋە تونۇشتۇرۇش خاراكتېرلىك ماقالە ـ ئەسەر، 45 پارچە خەلق داستا-
نى، 300 پارچە ئەپسانە ـ رىۋايەت، 153 پارچە چۆچەك، 1500 كۇپلېتتىن ئارتۇق قو-
شاق، 322 پارچە ماقال ـ تەمسىل، 500 پارچە لەتىپە، 256 پارچە دانالار ھېكمىتى ۋە
نەچچە ئون پارچە ھېكايەت، مەسەل، لەتىپىلەرنى ئېلان قىلدى. شۇنداق ئېيتىشقا بو-
لىدۇكى، «بۇلاق» ژۇرنىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قېزىپ چىقىرىپ،
دۇنياغا نامايەن قىلىشتا غايەت زور رول ئوينىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى
ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنى كۆپلەپ ئېلان قىلىپ، بەدىئىي زوق ئاتا قىلسا،
يەنە بىر تەرەپتىن تەتقىقاتچىلارنى مۆلچەرلىگۈسىز مول ماتېرىيال خەزىنىسى بىلەن
تەمىنلىدى. دەل مۇشۇ نۇقتىدىن بۇ ژۇرنال مەملىكەتنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا قىزغىن
ئالقىشقا ئېرىشتى. ھازىر بۇ ژۇرنال ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋات-
قان بارلىق دۆلەتلەرگە (ئوتتۇرا ئاسىيادىن ياۋروپاغىچە، ياپونىيەدىن ئامېرىكىغىچە)
يېتىپ باردى. ئۇ چەت ئەللىك ئۇيغۇرشۇناسلارنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيالى بولۇپ
خىزمەت قىلماقتا.

بىز بۈگۈنكى كۈندە «بۇلاق» ژۇرنىلى يىگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى قولغا كەل-
تۈرگەن زور نەتىجىلەرنى چوڭقۇر چۈشىنىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭدا ئېلان قىلىنغان
ئەسەرلەرنىڭ كۆلىمى ۋە قىممىتىگە نەزەر سېلىپ بېقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. مې-
نىڭچە «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈپ
كۆرسىتىش مۇمكىن:

1. ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەسەرلەر

ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مەزمۇنى مول، ئىپادىلەش
شەكلى خىلمۇخىل بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئىچىدىكى كۆزنى چاقنىتىپ
تۇرىدىغان مەرۋايىتتۇر. ۋەھالەنكى بۇ خىل ئەسەرلەر ئەسىرلەردىن بېرى قول يازما
تەرىقىسىدە قولدىن قولغا ئۆتۈپ ساقلانغان ۋە كۆچۈرۈپ تارقىتىلغان بولسىمۇ، زاما-
نىۋى مەتبەئەت يۈزىدە نەشر قىلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەي كەلگەنىدى. شۇ سەۋەب-
تىن قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى چۈشىنەلمەس، يېزىقىنى ئوقۇيالماس
بولۇپ قالغان بۈگۈنكى جامائەتچىلىكتە بۇ خىل ئەسەرلەردىن زوقلىنىش ۋە ئۇنىڭغا
ۋارىسلىق قىلىش ئىمكانىيىتى بولمىدى. «بۇلاق» ژۇرنىلى كەڭ جامائەتنىڭ ئەنە
شۇنداق ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي تىلىنى بىلىد-
غان مۇتەخەسسىسلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلار تەييارلىغان مول ئەسەرلەرنى تۈركۈم ـ
تۈركۈملەپ ئېلان قىلدى.

يىگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر
تىلىدىكى ئەسەرلەردىن «ئىرق بىتىگ»، «سەككىز يۈكمەك يارۇق»، «ئالتۇن يارۇق»،
«ئىدىقۇت شېئىرلىرى»، «چاشتانى ئىلىكبەگ»، «مايتىرى سىمىت» قاتارلىقلار؛ چاغاتاي
تىلى (يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى)غا تەۋە ئەسەرلەردىن فارابى، لۇتفى، ئاتايى، سەككا-

ئۇيغۇر كىتاب تورى uyghurkitap.com

كى، ئەلىشىر نەۋائى، مۇھەممەد سادىق كاشغەرى، گۇمنام، قەلەندەر، مەشرەپ، فۇزۇلى، موللا مۇسا سايرامى، مۇھەممەت غېرىب شاھيارى، ئەھمەد قازى، تەجەللى، ئارەزى، موللا داۋۇت، موللا ھەيدەر، موللا ئەلەم، موللا ياقۇپ، موللا ئىمىن، موللا قۇربان، موللا ھاپىز، تۇردى موللا، ئەسىرى، ھەمدى، ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى، شەھىدى، خوجا جاھان ئەرشى، خۇشھال غەرىبى، غەيرەتى، ۋەفائى، رىزائى، فىراقى، ھۇزۇرى، قەدارى، مەنسۇر باخشى، ئىمىنى، تۇردۇش ئاخۇن غەرىبى، زۇھۇرى، مەھەرى، يۇسۇپ غەرىبى، مەھزۇن قاسىمى، يەتىمى، ھەيرەتى، سۇپۇرگى سەنجەر غەرىبى، ئابدۇراخمان، ھاجى ئىمىن، ئابدۇجەلىل داموللاھاجى، مۇھەممەد نىياز بىننى ئابدۇغوپۇر، ئابدۇخېلىل داموللاھاجى، ئابدۇسەمەت، ئەخمەتجان قارىقاشى، ئىسمايىل ھاجى، ئابدۇقادىر داموللا، تەۋپىق قاتارلىق شائىرلارنىڭ لىرىك شېئىرلىرى؛ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «كۇللىيات مەسنەۋى خەراباتى»، «رۇبائىيلار»، «ۋەقفەنامە»، «لىسانۇت - تەير»، «چېھىل ھەدىس»، «مۇھاكىمەتۇل - لۇغەتەين»، «مەنتىقۇت - تەير»، «داستان پادىشاھ ئىسكەندەر» قاتارلىق ئەسەرلىرى؛ لۇتفىنىڭ «گۇل ۋە نەۋرۇز»، موللا پازىلنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن»، موللاسىدىق يەركەندىنىڭ «فەرھاد ۋە شىرىن»، «بەھرام ۋە دىلئارام»، «سەددى ئىسكەندەر»، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «ھېكايەتى غەرىب»، «دەھزۇن - نەجات»، «مەھزۇن - گۇلنىسا»، «لەيلى - مەجنۇن»، «رابىئە - سەئدىن»، زىيائىنىڭ «مۇھزىنۇل - ۋائىزىن»، «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، «ياۋا توشقان»، «ھەفت داستان»، «مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «ۋامۇق ئۇزرا»، «بەھرام - دىلئارام»، «چاھار دەرۋىش»، زەلىلىنىڭ «سەپەرنامە»، تۇردۇش ئاخۇن غەرىبىنىڭ «كىتابى غەرىب»، موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە»، موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپنىڭ «نۇزۇگۇم»، «چاڭموزا يۇسۇپخان»، ئەھمەد خوجامنىياز ئوغلىنىڭ «رەۋزەتۇز - زۇھرا»، سەلاھىنىڭ «گۇل ۋە بۇلبۇل»، ئاياز شىكەستىنىڭ «جەھازنەما»، مەجلىسىنىڭ «سەيفۇلمۇلۇك - بەدىئۇلجەمال»، قۇلئەلىمىنىڭ «تۆت نامە»، موللا پازىلنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن»، موللا مۇھەممەت نىيازنىڭ «داستانى مەنسۇر»، مۇھەممەت سىدىق رەشىدىنىڭ «سىدىقنامە»، غەرىب خەستەنىڭ «ھەمزەنامە»، قۇتبىنىڭ «خۇسرەۋ ۋە شىرىن»، ھىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»، موللا يۇنۇسنىڭ «مۇھەببەتنامە»، دۇربېكنىڭ «يۇسۇپ ۋە زىلەيخا»، ئۆمەر باقى يەركەندىنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن»، موللا ئەلى قۇشچىنىڭ «بازنامە»، موللا سابىر بىننى ئابدۇلقادىرنىڭ «گۇلزارى بىنىش»، سىيىت مۇھەممەت قاشىنىڭ «شەرھى شىكەستە»، مۇھەممەت غەرىب شەھيارىنىڭ «ئىشتىياقنامە»، دىلبەر دورغىنىڭ «مەزلۇملار ئاھى»، نىمشېھىتنىڭ «مىڭ ئۆي ۋە فەرھات - شىرىن» قاتارلىق داستانلىرى؛ خىسلەتنىڭ «ھەدىيەئى خىسلەت»، «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، موللا توختىنىڭ «ئەرزىيەت»، سالىھ موللا ھاجىنىڭ «كەلكۇن»، توختاخۇنۇمنىڭ «تۆھفە تۇلئۇششاق»، رەبغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، مىرزا ھەيدەر مەجزۇپنىڭ «مەخزەنى مىرھەيدەر»، موللا قۇرباننىڭ «ئىمامى جەئفەرى سادىق»، ئابدۇللا ئىبنى خەتىب پوسكامىنىڭ «كىتابى ئابدۇللاھ»، ئابدۇلقادىر بىننى

ئابدۇلۋارىس قەشقەرىنىڭ «مىفتاھۇل ـ ئەدەب»، مىرزا ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ «تارىخى رەشىدى»، ئۇمۇدىنىڭ «رەۋشەنقىياس ۋە زىيباھۇسىن»، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرىنىڭ «مەقالات» قاتارلىق شېئىرى ۋە نەسرىي ئەسەرلىرى؛ مولla بىلالنىڭ «غەزەلىيات»، مەھزۇن خوتەنىنىڭ «دىۋانى مەھزۇن»، مەھمۇت قارىنىڭ «دىۋانى قارى»، سەدائىنىڭ «دىۋانى سەدائى»، نەۋبەتىنىڭ «دىۋانى نەۋبەتى»، ناقىسنىڭ «دىۋانى ناقىس»، ئابدۇللا بىننى شېرىپنىڭ «دىۋانى خەستە»، موللا نىيازنىڭ «دىۋانى نىيازى»، زوھۇرىنىڭ «دىۋانى زوھۇرى»، خوجا جاھاننىڭ «دىۋانى ئەرشى»، مۇھەممەت رەسۇل شەۋقىنىڭ «دىۋانى شەۋقى»، فۇتۇھىنىڭ «دىۋانى فۇتۇھى»، ئابىدنىڭ «دىۋانى ئابىد»، ئايازىنىڭ «دىۋانى ئايازى» قاتارلىق شېئىرى توپلاملىرى بار.

كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا تەۋە ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپى «بۇلاق» ژۇرنىلى ئارقىلىق نامايان قىلىنغان. بۇ ئەسەرلەرنىڭ بىر قىسمى ئاۋۋال «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىپ، ئاندىن كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنغان. يەنە بىر قىسىم ئەسەرلەرنىڭ «بۇلاق» ژۇرنىلىدىكى نۇسخىسى ھازىرغىچە بىردىنبىر نۇسخا سۈپىتىدە ساقلىنىپ تۇرماقتا.

2. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى

«بۇلاق» ژۇرنىلى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 3000 پارچىدىن ئارتۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ خىل ئەسەرلەر ئىچىدە خەلق داستانلىرى، ئەپسانە ـ رىۋايەت، چۆچەك، مەسەل، لەتىپە، لاپ، قوشاق، ماقال ـ تەمسىل قاتارلىق ژانىرلاردىكى ئەسەرلەر بار. «بۇلاق» ژۇرنىلىدا 45 پارچە يىرىك ھەجىمدىكى خەلق داستانى ئېلان قىلىندى. بۇ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ خىل داستانلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ، مەسىلەن «غېرىب ـ سەنەم»، «سەنەۋبەر»، «شەككەرىستان»، «تاھىر ـ زوھرا» قاتارلىقلارنىڭ پەرقلىق بىرنەچچە ۋارىيانتى ئۇلاپ ئېلان قىلىنىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىلىرى ئەھمىيەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەندى. بۇ داستانلارنىڭ ئىچىدە يەنە «ئىرشخان»، «ئاق ئۆلەمبەردىخان»، «قىزىل گۈل»، «مىنكۇن باتۇر ۋە ئۇنىڭ باللىرى» قاتارلىق شۇ چاققىچە بىزگە مەلۇم بولمىغان بىر قىسىم داستانلارمۇ بار. دېمەك، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى «بۇلاق» ژۇرنىلى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ رەڭدار ۋە مول بايلىقىنى كۆرەك قىلدى.

3. شەرق كلاسسىك ئەسەرلىرى

«شەرق كلاسسىك ئەسەرلىرى» دېگىنىمىز، مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا شۆھرەت قازانغان بىر قىسىم شائىرلار، تارىخچىلار ۋە پەيلاسوپلارنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەرگە تەۋە شەخسلەر تەرىپىدىن يېزىلغان بولسا، يەنە بىر قىسمى ئەرەب ۋە پارس ئەدىبلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەرلەردۇر. بۇنداق ئەسەرلەر بىزگە نىسبەتەن ئىككى

خىل قىممەتكە ئىگە. بىرىنچىسى، ئۇلار پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا شۆھرەت قازانغان ئەسەرلەر بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. بىزنىڭ بىر قىسىم ئەدىبلىرىمىز ئەنە شۇ شەرق كلاسسىك ئەسەرلىرىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىدە ئەسەر يېزىشقا باشلىغان. شۇڭا ئۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىككىنچىسى، بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلار ساقلانغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مول ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ بېرىدۇ.

بۇ تۈردىكى ئەسەرلەردىن ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»، ئابدۇراخمان جامىنىڭ «سەلامان ۋە ئەبسال»، مۇھەممەت خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە»، زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ «بابۇرنامە»، «غەزەللەر»، ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «شەجەرەئى تەراكىمە»، ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋىنىڭ «چاھار دەرۋىش»، كاشىفىنىڭ «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ۋە دۇنياۋى شۆھرەتلىك ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم» قاتارلىقلارنى ساناپ ئۆتۈش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا، نىزامى، ئەرۇزى، سەمەرقەندى، ئەللامە زەمەخشەرى، ئابدۇرەھىم ھاپىز، نىزامى گەنجەۋى، ھۈسەيىن بايقارا، گەدائى، سەيد ئەھمەد، شەمسىدىن مۇھەممەد خوجا ھاپىز، سەيفى سەرايى، جالالىدىن رۇمى، خوجەندى، ئىبىن سىنا، يۇسۇپ ئەمىرى، برونى، غەززالى، نىزامۇل مۇلك، ئەمىرى، كامال خوجەندى، مەختۇمقۇلى، سوپى ئاللايار، روداكى، پەھلىۋان مەھمۇد، ھەكىم يۇسۇفى، فىروز، شەيخ ئوغلى مۇستەفا، كامران مىرزا، ئەۋەز ئۆتەر، مۇھەممەت ئەۋفى، مەجدىدىن خەۋافى، مۇئىن جۇۋەينى، مۇھەممەت شۇيبانىخان، مۇھەممەدشاھ ھەيرەتى، فەرىدىددىن ئەتتار، زەۋقى، سەريامى، سەئدى شىرازى قاتارلىق كۆپلىگەن ئەدىبلەرنىڭ ھەر خىل تېما ۋە ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلىرىمۇ ئېلان قىلىندى.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت تەتقىقاتلار

«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قوشقان يەنە بىر تۆھپىسى شۇكى، بۇ ژۇرنال ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، تارىخ، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات سەنئەتكە ئائىت كۆپلىگەن تەتقىقات ماقالىلىرىنى ئېلان قىلدى. «بۇلاق»تا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ تېمىسى ھەر خىل بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى («قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى، «تۈركى تىللار دىۋانى» تەتقىقاتى، «كلاسسىك شېئىرىيەت» تەتقىقاتى، «مەڭگۈ تاشلار» تەتقىقاتى ۋە باشقا ئاپتور ياكى ئەسەر ھەققىدىكى مەخسۇس تەتقىقاتلار)، تارىخ تەتقىقاتى (شىنجاڭدىكى قەدىمكى شەھەرلەر تەتقىقاتى، ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بەرگەن مەشھۇر ۋەقەلەر، خانلىقلار ۋە داڭلىق شەخسلەر تەتقىقاتى)، ئىسلام دىنى تەتقىقاتى (ئىسلام مەدەنىيىتى، ئىسلام پەلسەپىسى، ئىسلام ئەخلاقى قاتارلىقلار ھەققىدىكى تەتقىقات)، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دىنىي ئېتىقادى، ئەنئەنىۋى ئەخلاقى، ئۇيغۇر فولكلورى (ئۈزۈمچىلىك، شارابچىلىق، يېمەك ـ

ئىچمەك، ھېيت ـ بايرام، سودا ـ تىجارەت، مۇقام، ناخشا ـ ئۇسسۇل، مەدداھلىق، خەتتاتلىق قاتارلىقلار) ئۇيغۇرتىلى (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي تىلى) ۋە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توغرىسىدىكى ماقالىلەر بار. بۇ ماقالە ـ ئەسەرلەر ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدىكى نۇرغۇن بوشلۇقنى تولدۇرۇش سۈپىتى بىلەن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

5. چەت ئەللىك ئالىملارنىڭ تەتقىقات ئەسەرلىرى

«بۇلاق» ژۇرنىلى يەنە چەت ئەللىك ئالىملارنىڭ بىر قىسىم مۇھىم تەتقىقات ئەسەرلىرىگىمۇ ئۆز سەھىپىسىدىن ئورۇن بەردى. مەلۇمكى، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، بىر قىسىم چەت ئەل ئالىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنى، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنى تەتقىق قىلىپ، مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. «بۇلاق» ژۇرنىلى ئەنە شۇلار ئىچىدىكى بىرقىسىم ۋەكىللىك ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ، تەتقىقاتچىلارنى قىممەتلىك ماتېرىيالغا ئىگە قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھېرمان ۋامبېرىنىڭ «بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى»، بارتولدنىڭ «تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، پىرتساكنىڭ «قاراخانىلار»، ئەردوغان مەرچىلنىڭ «سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى»، نەجدەت سەۋىنچىنىڭ «قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئاياللار ۋە ئائىلە ھوقۇقى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، «بۇلاق» ژۇرنىلى ئۆز سەھىپىسىدە مول ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىگە تارىخىي خاراكتېرلىك تۆھپە قوشتى. بىز «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قېزىش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىش ساھەسىدە ئىشلىگەن بۇ زور خىزمەتلىرىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالالمايمىز. بۇ خىل خىزمەت ۋە نەتىجىلەر بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر تارىخىنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا مەڭگۈ پارلاپ تۇرىدۇ، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتى، قىممىتى ۋە رولىنى مەڭگۈ جارى قىلدۇرىدۇ. بىز ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قۇتقۇزۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا جاپالىق خىزمەت قىلغان «بۇلاق» ژۇرنىلىدىكى خادىملارغا ئاپىرىن ئېيتىماي ۋە چوڭقۇر تەشەككۈر بىلدۈرمەي تۇرالمايمىز!

شۇنى ئۇنۇتماسلىق كېرەككى، «بۇلاق» ژۇرنىلى قولغا كەلتۈرگەن مۇشۇنداق زور نەتىجىلەرنى بىر قىسىم تەتقىقاتچى ـ ئالىملارنىڭ خىزمەتلىرىدىنمۇ ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بۇلاردىن تۆۋەندىكى كىشىلەرنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ:

ئەھمەد زىيائى، ئىبراھىم مۇتئىي، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئىمىن تۇرسۇن، مەمتىمىن خۇدابەردى، گېڭ شىمىن، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن، مىرسۇلتان ئوسمانوف، پەرىدە ئىمىن، مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت، ماخمۇت زەيدى، ئابدۇقېيۇم خوجا، ئەرشىدىن تاتلىق، ئابلىمىت سادىق، شىرىن قۇربان، مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋۇدۇن، قادىر ئەكبەر، ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر، شۈكۈر يالقىن، خوجا ئەخمەت يۇنۇس، ئىمىنجان ئەھمىدى، ساۋۇت موللاۋۇدوۋ، ئابدۇكېرىم رەھمان، پەخرىدىن ئىمىن، غەيرەتجان ئوسمان، زەمىر سەئىدۇللازادە، ئابدۇرېشىت ئىسلام، ھۆرمەتجان ئابدۇرەخمان فىك-

uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

رەت، ئابلا ئەھمىدى، ئابلىمىت روزى، تىيىپچان ئېلىيوف، ئەسقەر ھۆسەيىن، جاپپار ئەمەت، توختى ئابىخان، تۇردى سامساق، مۇھەممەت چاۋار، مۇھەممەت سالىھ داموللام، قۇربان بارات، ياسىن ئىمىن، ئەنۋەر بايتۇر، ئابدۇرەھىم سابىت، نىجات مۇخلىس، قادىر بۇلاق، ئابلىمىت ئەھەد، روزى سايىت، ئەزىز ساۋۇت، غولام ئەبەيدۇللا، نېمىتۇللا ئەبەيدۇللا، رەجەپ ئىمىن، ھاجىنۇر ھاجى، ئىسراپىل يۈسۈپ، ئابدۇقادىر سادىر، تۇرسۇن ھوشۇر، مۇھەممەت ئوسمان، ئەخمەت ھىمىت، مەتقاسىم ئەكرەم، شېرىپ خۇشتار، ئاسىيە مۇھەممەت سالىھ، يارمۇھەممەت تاھىر، گۈلشەن ئابدۇقادىر، ئەنۋەر سەمەت قورغان، ئابلەت نۇردۇن، يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى، ئابدۇرەئوپ پولات، مۇھەممەت رەھىم سايىت، ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق، توختى باقى ئارتىشى، يۈسۈپ ئىگەمبەردى، ئابدۇكېرىم مەخسۇت، رەھمىتۇللا جارى، ئابدۇۋەلى خەلپەتوۋ، ھاكىم مۇسا، ۋەلى كېرىم، تۇرسۇنمۇھەممەت پەخرىددىن، خېۋىر تۆمۈر، ھاجى ئەھمەد، قاسىم ئارىش، ئابدۇللا سۇلايمان، شەرىپىددىن ئۆمەر، مۇنەۋۋەرە ھەبىبۇللا، مەتقاسىم ئابدۇراخمان، غەنىزات غەيۇرانى، بۇغدا ئابدۇللا، سەلەي قاسىم، مەخمۇتجان ئىسلام، ئەھەت ھاشىم، مويدۇن سايىت، پازىل قادىر، ياسىن زىلال، مۇتەللىپ پالتاجى، مۇھەممەتئىمىن قۇربان، بارات رەجەپ، ماخمۇت مۇھەممەت، ئىسمائىل تۆمۈرى، خەلىم سالىخ، ھىسامىددىن ئەزىزى، نۇرمۇھەممەت زامان، دىلشات ئابلىز، تىيىپجان ھادى، ئۆچقۇنجان ئۆمەر، تۇرسۇن زېرىدىن، ۋاھىتجان غوپۇر، ئىلياس تاھىر، ئەكبەر غولام، مىرقەدەم مۇھەممەتياروف، يۇنۇس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق، مۇھەممەت رەھىم ··· قاتارلىقلار.

ئاپتورلار ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاش، تەرجىمە قىلىش ياكى تەتقىق قىلىش ساھەسىدە تېگىشلىك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنى ئىزچىل ماقالە - ئەسەرلەر بىلەن تەمىنلەپ كەلدى. بىز ئۇلارغىمۇ چوڭقۇر رەھمەت ئېيتىمىز!

ئاخىرىدا «بۇلاق» ژۇرنىلىدىكى خادىملارنىڭ ژۇرنال سەھىپىسىنى يەنىمۇ يېڭىلاپ ۋە مۇللاشتۇرۇپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قۇتقۇزۇش ۋە خەلققە روھى ئوزۇق بېرىش يولىدا تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرىمىز.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1980 - يىلىدىن 2006 - يىلىغىچە بولغان سانلىرى.

2. ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان تېببىي - ئەدەبىي ئەسەرلەر كاتالوگى» (1 - قىسىم)، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2006 - يىلى، 5 - ئاي نەشرى،

(ئوسمان ئىسمايىل تارىم: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى، ماگىستىر ئاسپىرانت يېتەكچىسى، تىل - ئەدەبىيات پەنلىرى دوكتۇرى)

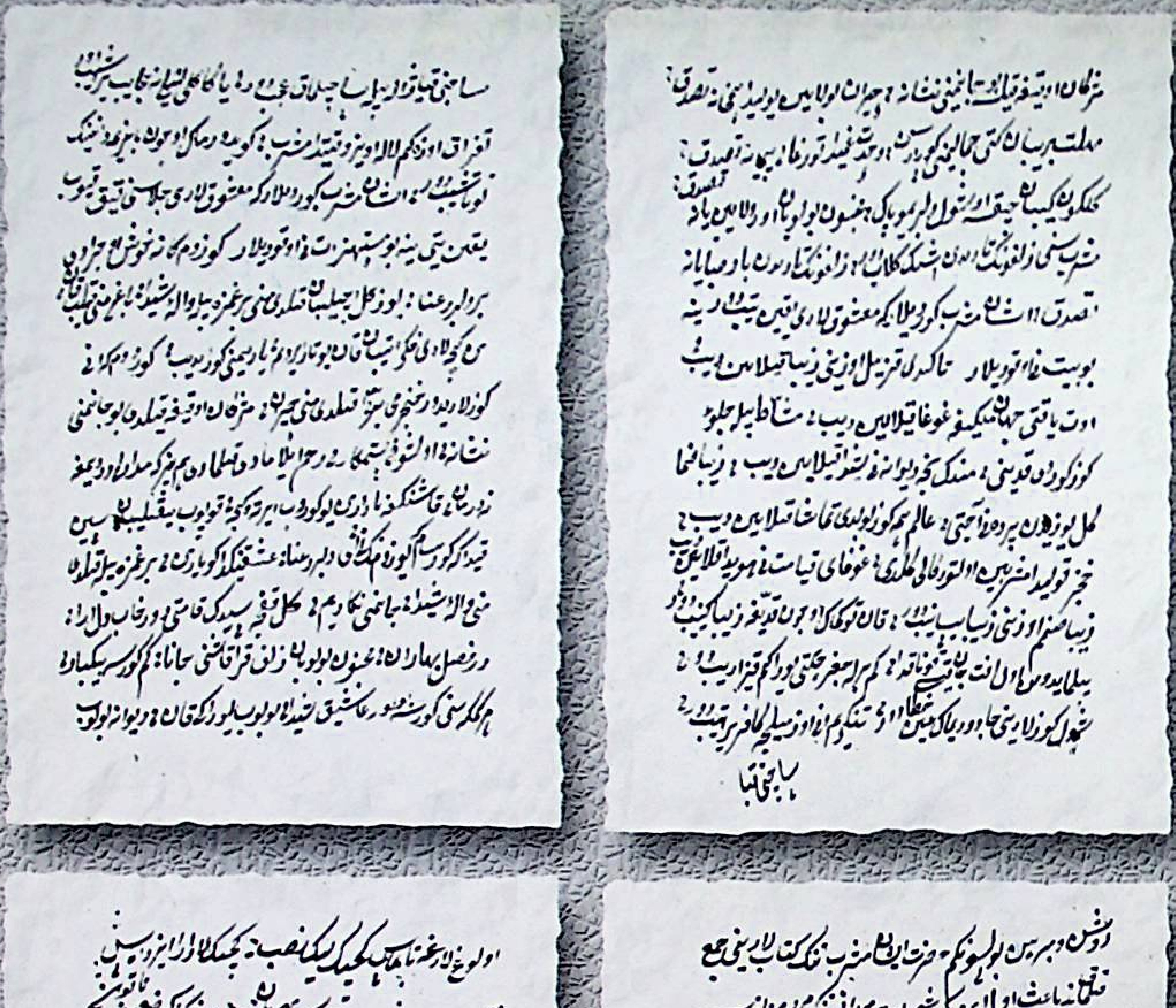

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

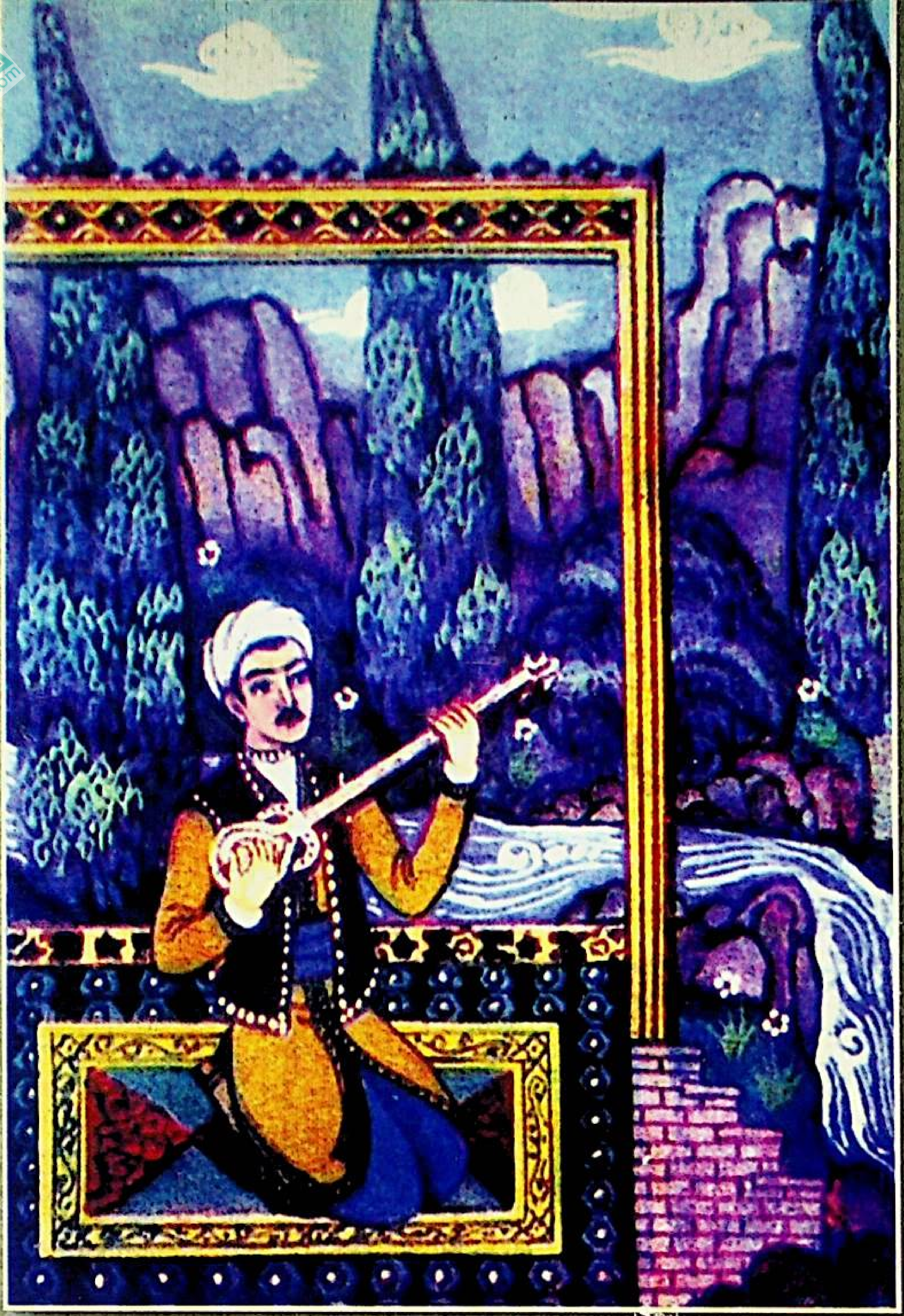

بۇلاق

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 111-سان

源泉 （布拉克）（维吾尔文）总111期

BULAK A bimounthly Journal in Uighur Language

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

新疆人民出版社编辑出版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号）
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
ۋاكالەت نومۇرى : 108-58. باھاسى : 6.50 يۈەن
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى : Q1118

国内统一刊号：CN65-1063/I
本刊代号：58—108 定价：6.50元
ISSN 1005—0876/ 国外代号：Q1118